

Р. Л. СУСЛИК

КРИВАВІ СТОРІНКИ
з неписаних літописів

(Козацько-хуторянська Полтавщина
в боротьбі проти Московського комунізму)

diasporiana.org.ua

— 1 9 5 6 —

А Н Г Л І Я

Дисково-бажникову Татьяну
М. Каца на знак поминки
всегда автора Ильи - Судака

22 Сентябрь 1984г.

Илья

Накладом автора

Printed by Harpur & Sons (Derby) Ltd., 10, Friar Gate, Derby.

П Е Р Е Д М О В А

Спогади мої не є витвором письменницької фантазії; по дають вони справжні факти з бурхливого й жахливого недавнього минулого нашого народу — факти й події загаль но відомі та ті, яких я сам був учасником і свідком, або про які я чув з перших уст від близьких мені людей, без посередніх учасників.

Тому праця ця не охоплює подій того часу в усю широчину, а обмежується описом тих подій, які (в місці й часі) проходили перед моими очима — повстанського руху на обмеженому терені північної частини Полтавщини, поборювання українського національно-визвольного руху в тюрпопозі ГПУ м. Полтави та невільничої праці на певній ділянці (Біломорсько-Балтійський канал ім. Сталіна). Й то са ме в тих таборах, де перебував я в'язнем.

Прагнучи максимально дотримуватися правдивости опису, я подаю правдиві назви сіл і хуторів і правдиві прізвища осіб. Змінюю я прізвища або місце мешкання осіб, що про них згадую (з цілком зрозумілих причин) тільки в деяких випадках — щодо осіб, що може живуть (під Советами) ще й тепер.

Не є я письменником, і мене не здивують закиди, що спогади написані не художньо, не рукою досвідченого мистеця. Я — як спромігся — зафіксував факти, щоб спорудити пам'ятник моїм побратимам по боротьбі в двадцять п'яту річницю суду над Приводом СВУ-СУМ.

Я мав на меті ще й захочити українців з інших повітів і областей України занотувати подібні події в своїх місцевостях, хочби в такім обсязі, як я занотував. Сукупність таких матеріалів створила б альманах «Україна в боротьбі з Московським комунізмом відстоює свою незалежність». Така цінна праця не тільки прислужилася б для виховання наступних поколінь, наших внуків-правнуків, а була б і дуже цінним джерелом для праці істориків, як також давала б теми й матеріал для українських письменників і поетів.

В своїх спогадах я іноді порівнюю те, що було в доро-

волюційні часи, з тим, що сталося після революції, бо лише порівняння дозволяє намому пореволюційному доростові (від якого приховувалася правда про капіталістичне минуле) вірно оцінити все лихо, яке принесли Українському Народові Московські комуністи. Але це не означає, що я ставлюся прихильно до Російського царату. Я є прибічник монархії, але рідної української — Гетьманщини святої.

Автор

Перед читанням книги прохання винагратити такі важливіші друкарські помилки:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
7	19 зверху	сувої	сувій
7	20 зверху	сувої	сувій
10	23 знизу	бахами	бахчами
36	19 знизу	гейбі	гей-би
55	6 зверху	соціальн	соціально
121	14 зверху	З колишнім	З околишнім
167	6 знизу	але	і
266	6 зверху	КРЧ	КВЧ
272	2 знизу	всі ніби	ніби
285	11 зверху	вони	вони
288	17 знизу	всіх керівних	керівних
296	12 і 16 знизу	Іванець	Іrvaneць
322	16 знизу	війну,	війну, Турецько-Російську.
325	5 знизу	хто ж з невільників заготовлятиме	хто ж заготовляти- ме
328	12 знизу	1949 рік	1946 рік

I

Бурхливі часи

Революція

Зречення від престолу царя Миколи II хлібороби й взагалі статечні люди нашої околиці зустріли нерадісно, з острахом, ба навіть з журбою. В перші дні після зренчення царя вони нè наважувались виразно про це говорити, а лише натяками, згадками.

Коли б розмову двох святів, що зустрілися в ті дні в місті на базарі — прикладом один з села Бобрівника, а другий з села Тарасівки — було записано на плівку, то слухаючи її сьогодні, ми відчули б у голосі ноту журби.

— Здоровенькі були, свату, та Боже Вам поможи.

— Спасибі, також і Вам Боже поможи.

— Чули свате? ... Що ж то буде далі?

— А Бог знає що — кажуть ліворуція буде.

— А що ж вона робитиме?

— Та що, певне земельку ділитиме. Наш учитель уже познімав у школі портрети царів, сам намалював портрета Шевченка і на їх місце повісив і казав дітям, що «нема вже у нас царя, не буде тепер ні панів, ні багатих, ні бідних, всі будуть рівні й слободні».

— А не казав, ким будуть ті рівні й слободні?

— А Господь милосердний знає. Либонь жебраками, хо-хо. Боже наш, Боже наш!

— А батюшку питали?

— Та питали... Каже він, що не слід передчасно впадати в розпач — на престіл ступить Михаїл або Сергій, а ні, то Миколай Миколаєвич.

— Дай то Боже!

Але надії хліборобів не здійснилися; на престіл ніхто не «ступив», а розпочалась таки «ліворуція».

Чому ж приходом революції наші хлібороби не тішилися? А нормально треба було б тішитися, бо революція мала би принести українцям, як поневоленій нації, свободу й відродити державне наше буття.

Журилися тому, бо українські соціялістичні партії, що тримали провід революційного руху, про такі справи,

як національну волю й власну Українську Державу, в своїх програмах і не згадували. Більше того — РУП Міхновського, що першим завданням ставила боротьбу за Са-мостійну Українську Державу, українські соціалісти різних напрямків збойкотували й шельмували її, як шовіністичну й невідповідачу духу соціальної революції.

Натомість вони тільки й думали про те, щоб виборти для українського народу так нібито конче потрібнійому — волю слова й друку та розподіл землі. Особливо щодо останнього партійні лідери сушили собі голови, до дрібниць деталізуючи свої програми; наприклад осібно згадуючи про левади й садки, розміщені окремо від садиби, кажучи, що їх треба відібрати від власників.

Пам'ятаю, що мати якось прочитала таке в програмі одної революційної партії й радила батькові: «Може бти, про всякий випадок, у садку побудував хлівець» (садок ми мали окремо від садиби). Батько мій махнув рукою й сказав: «Дурниці пишуть, а ти читаєш та ймеш їм віри; доки цар є, жоден дурень не посміє й носа до землі пкати».

Тому то хлібороби цупко трималися монархії, бо вона забезпечувала їхні левади, садки й десятини. В революції ж хлібороби бачили своє ожебрачення й з приходу її журилися.

„Керенщина“ і Центральна Рада

По зれченні царя в нашему Земстві місце панів посіли Галай, Клунний, (молодий) та інші панки.

Скоро на базарі почали виступати, як тоді їх звали «оратори». Молодик у університетському кашкеті стане було на дядьківському возі й виголошує, які то блага має принести революція простому народові — безоплатне лікування й навчання в університетах; землю без викупу; кожен пиши й говори, що хто хоче; в церкві шлюбу можна не брати й пікто за це не матиме права докоряти; коеоперативний та державний розвиток торгівлі та промислу; ліквідацію буржуазії та паразитів, що живуть з поту й крові трудівників; цілковиту справедливість у судах та урядах і т.д., і т.п.. З годину було говорити оратор і кінчає промову закликом — Хто хоче волі й землі безоплатно, голосуйте за список номер 1.

Не вститне він закінчити, як на другому возі починає говорити другий оратор, а за ним з'являється третій — і кожен обіцяє багато доброго, аби тільки на виборах до Всеросійського Учредітельного Собрання голосували за список номер один. І з кожним базаром таких ораторів ставало все більше, говорили вже по декілька в

різних місцях базару й щотретє слово вживали соціалізм. Місце торгівлі перетворилося у місце пропаганди. Були охочі й слухати — деякі в базарний день їхали до міста не для того, щоб щось купити, а лише, щоб послухати ораторів.

Ця «праця» ораторів не пішла на марно. Таки проголосували люди за список нумер один — але таки й збаламутили вони людей.

Скорі після виборів десь о 4 годині по обіді йшов я центром міста й побачив, що від базарних крамниць бігло мабуть більше двох соток людей до крамниці на розі проти церкви Воскресіння й кинулись у середину великої мануфактурної крамниці. Всі в крамниці не вмістилися, й декілька десятків людей (і я між ними) стояло у дверях і через голови дивились, що робиться всередині.

Бачив я, що по прилавку ходило декілька чоловіків у військових шинелях, брали з полиць сувої мануфактури, яких у крамниці було декілька десятків, і кидали в натовп людей. Сув'ой летить, піднімається кущ рук; сув'ой на них падає — зачинається тяганина, бійка, крик. Сув'ой за сувоєм падають; бійка, крики, зойки збільшуються — справжнє пекло.

Врешті поліція спорожніла, й юрба виходила з крамниці — багато людей були з подряпаними, скривавленими і в синяках обличчями. Ось виходить з крамниці чоловік з скривавленою хусткою, під очима синяки, обличчя ніби під бороною було — отак потерпів бідний, а сувоя не має. А в іншого пару синячків на обличчю, а під піджаком притиснув до живота сувої мануфактури. Де ж та соціалістична справедливість, що нею оратори так вихвалаються? — думав я.

Отже крамниці були без краму. Лише одна книжково-газетна крамниця наповнилася крамом — творами Фур'є, Сен-Сімона, К. Маркса, Плеханова, Леніна, Бухаріна та різними брошурами-летючками, видаваними чисельними російськими та українськими соціалістичними партіями, що забезпечували, як тоді казали, духову потребу трудящого люду. На базі цієї літератури виховувались майбутні керівники трудового народу — писарчуки, міщуки, суспільні покидьки, що засвоювали ідеали соціалістичної революції.

За те нищилися огнища, що дійсно мали призначення вдоволяти національно-духові потреби. По маєтках були пограбовані панські бібліотеки багатьох поколінь, у яких були й рідкісні старовинні книги — вони пішли «комб'єдчикам» на курево, а ті книги, що мали грубий папір і не надавалися до курева, зужиті були на обгорт-

ку сала пастухам.

Одного разу я бачив, як на подвір'я земства заїхала парохінна фіра, з якої фірман оберемками, мов поліна дров, зносив до будинку сокири княжих часів, мечі, старовинні шаблі, кремневі рушниці — все те було різних зразків.

На мій запит, візник сказав, з якого маєтку він це привіз — оскільки пригадую, від Плічка. Стоячи біля фіри, я з юнацьким захопленням розглядав старовинну зброю й міркував — ті сокири були в руках князівських дружинників, ними вони боронили Рідний Край, нищили азійські орди й здобували славу; а тими довгими шаблями певно козаки Виговського під Конотопом не одному москалеві знесли з рамен голову; а від тих рушниць не один татарин-бусурмен упав забитий — а тепер ту заслужену зброю негідні нашадки скидали з фіри, як покидьки.

За большевиків я майже щорічно відвідував Полтавський музей, але тої старовинної зброї, що була привезена до Зіньківського земства, я там небачив.

Вперше влада большевиків

На початку зими, ще перед кінцем 1917 року встановилась у нас большевицька влада. До большевиків пристали у нас сімнадцятілтні хлопці Дудукалів Федір і Кицеля Іван, і їм видали зброю. Перший все не хотів працювати в господарстві у батька, байдикував та крав; другого вітчим вигнав з дому — він жив з того, що крав і в місті рахувався злодієм.

За большевицької влади маєтки (іх тоді називали економіями) грабувалися вже законних порядком, так що до весни мало що й залишилось у економіях посівного матеріялу, худоби та реманенту. Реквізіції та грабунки цілком зруйнували економічне життя краю, зате на базарах число ораторів збільшилось. Це вже були не студенти, а їхні революційні учні — «терті» та рухливі люди. Їхні попередники, студенти, на словах обіцяли різні блага, а ці закликали грабувати награбоване, себто давали реальні «блага».

Прийшли німці

Десь в кінці березня 1918 року я був у центрі міста й побачив, що з гурта чоловіків, які стояли на розі біля аптеки, вийшов один і, наблизившись до большевика Івана Кицеля, що йшов середину вулиці в солдатській уніформі, але без зброї, заходився давати йому в обличчя ляпасів. Той, заслонюючись долонями, почав тікати.

Підходжу до чоловіків і довідуюсь, що вночі з міста

втекли більшевики, а скоро прибудуть німці. На них і не довелося довго чекати. Незабаром на горбку Павлівського шляху біля школи садівництва вийшли три вершники з піками, а потім з'явився більший відділ німецької кінноти теж з піками. За кілька хвилин ми перші були свідками того, як коні німецької кінноти цокали підковами по бруку центральної вулиці міста.

Один чоловік, зодягнений у офіцерську шинелю без погонів, казав тоді, звертаючись до всіх: «Ось бачите, громадяни, що наробила наша Центральна Рада. Нещасна ти наша доле! Засили в Центральній Раді соціалісти, талмудисти й бояться воякові українцеві довірити зброю, а покликали німців. Сподіваються, що тепер їм, під охороною чужинецького війська, вільно буде будувати соціалізм в Україні. Ні! — цього не сміє бути».

З німецьким військом повернулись до нашого міста Багрій, Галай, Клунний та інші й відновилася влада Центральної Ради. Наблизилась пора весняної сівби, а економічної землі мало було виорано на зяб, та виораної землі не було чим засіяти; в заможніших господарів теж значна частина землі залишилася облогом.

Німці скоро в цьому зорієнтувалися й зрозуміли, що при такім стані Центр. Рада не зможе виконати свого зобов'язання щодо поставок Німеччині й натиснули на укр. владу, щоб господарям було повернуто назад пограбоване зерно, худоба й реманент. Отже на базарах знову з'явилися оратори студенти — вони вже не закликали людей грабувати награбоване, а читали накази влади повернути власникам незаконно взяте. Але повернати ніхто й не думав, бо більшість худоби була порізана або продана, а зерно помелене — так що посівна пора кінчалася, а землі під облогом лишалося багато.

На базарах продовжували виступати оратори й з промовами на політичні теми; тепер можна було почути й промову здорового змісту. Так одного разу чув я промову студента Руденка (здається Івана на ім'я). Він кликав народ не тільки припинити грабунки, але й повернути назад раніш взяте. Казав, що нам у першу чергу треба збудувати власну Українську Державу, а після того побудувати справедливий, на здорових засадах, соціальний лад. Землі ми маємо досить — тільки російські царі відібрали її від нас для своїх московських панів та різних чужинців. В першу чергу треба їх позбавити землі на користь українського народу. Посідаємо ми багату на копалини й родючу землю — вистачить її для українського народу, щоб усім позбутися злиднів. Але нам у першу чергу треба вигнати з України загарб-

ника нашого добра лацюгу-москаля.

Говорив він довго й речево — ото ж мабуть за такого змісту промови й позбувся він потім життя.

Гетьманщина

Тоді стан безладдя тривав не довго. В квітні в нашому місті, в будинку театру, відбувся з'їзд хліборобів з цілого повіту, на якому було обрано делегатів до Києва, щоб там вирішити, в який спосіб треба подолати господарську кризу, що загрожує Україні голодом. Делегатами було обрано таки заможненьких людей, як от П. Пасяду та інших, що мали по 10-20, а то й більше десятин землі.

В перші дні травня довідалися ми, що в Києві обрали на Гетьмана України гетьманського роду генерала Павла Скоропадського. У нас повітовим старостою став з місцевих горожан кадровий офіцер Крахотін, а начальником кінного відділу державної варти було призначено офіцера С. Кулика, сина священника з містечка Грунь.

Казали всі, що землі тепер ділити не будуть, а кожен володітиме своєю, й що взагалі приватна власність перевіватиме тепер під охороною Гетьманської Булави.

Таку вістку ліпша й переважна частина нашого народу зустріла з радістю. Хлібороби почали заорювати залишену землю та засівати гречкою, просом, ~~бахчами~~ тощо, а решту незасіяної землі переорали на чорні пари.

Протягом трьох місяців пожвавився промисел ремісників; крамарі відкопали закопаний крам і відчинили крамниці; на базарах розвинулась жвава торгівля; оратори зникли, а з ними й грабунки — настала спокійний час, і нарід дихнув вільніше.

Але з станом зміцнення влади Гетьмана та зростом добробуту народу не могли примиритися московські та українські більшевики й соціялісти; вони організували в селах терористичні групи, й влітку розпочалися пожежі, вбивства та грабунки.

Неминуче надійшла й відплата варти. Одного базарного дня розійшлась між людей чутка, що минулоді ночі варта в лісі застрілила мешканця села Бобрівника (прізвище його забув). Це було кілометра півтора від базару — пішов і я подивитися, бо застріленої людини ще в своєму житті не бачив. Коли наблизився до трупа, то відразу відізнав у ньому одного з ораторів — на віть у тій самій солдатській гімнастичної був зодягнений, коли виступав у тому ж році на провідському ярмарку, виліз був на братового воза й закликав нарід не виконувати наказів влади, не повернати майно, забране в еко-

номіях, бо воно ж наше, нашою кривавицею надбане та ляпав всякі подібні нісенітниці.

Варта його заарештувала була й тримала під арештом два чи три тижні й звільнила. А це знов заарештувала, їй він був застрілений в кущах, кроків двадцять від шляху. Варта заборонила родичам забирати трупа. аж заки приїдуть з Полтави прокурор і слідчий та встановлять, чи забитий дійсно тікав чи ні.

А тим часом люди, як на прощу, йшли подивитися на вбитого, а ще до того рідний брат забитого стояв над трупом і все казав присутнім: «Я певен, що брат не тікав, а його нахабно застрілила варта» — й це викликало шкідливу реакцію серед несвідомої-ротозійної частини населення.

Влада Директорії

Одного дня в листопаді того року до нашого хутора дійшла вістка, що гетьманська влада на чолі з повітовим старостою разом з вартою минулої ночі залишили наше місто й що в місті встановилася влада Петлюри.

Почувавши таку вістку, мати зразу ж мені сказала — «Тепер, сину, йди в козаки»

Таке зарядження матері було мені до душі, й, поснідавши, я чим скоріше поспішився до міста й пішов до будинку, де за царя містилася поліція, за Ц. Ради — міліція, а за Гетьмана — варта. Там я довідався, що вже розпочалося формування сотні для міліційної служби. Зголосив я своє бажання вступити до цієї сотні. Зразу не хотіли було приймати, бо був ще замолодий, мав тільки сімнадцять років. Але там був мій дядько, колишній підстаршина царської армії, член есерівської партії — він замовив за мене слово, ѿ мене прийняли. В міліції заправляв набором пан Тесля. Не знаю, до якої він тоді партії належав, а пізніше він був членом комуністичної партії і працював у секретаріяті Ц. К. Ком. Незаможників Селян при Петровському.

В нашій міліційній сотні в перший день було біля двадцяти людей, а на другий день уже було п'ятдесят. Шіssотенним у нас був Данильченко — як я потім довідався, був він з того ж села, що й Тесля. На другий день ми групами по чотири чоловіки пішли відбирати зброю у хліборобів-власників. Головним же чином забирали в них горілку, яку тут же й розпивали, а частину приносили Данильченку. Це беззаконне здирство мене обурювало, я жалівся було на це майому дядькові, але той тільки рукою махнув.

Скоріо мене призначили на охоронний пост до повіто-

вого голови Галая Олександра (його всі звали Сашко), що був висококультурною людиною (мав закінчену високу освіту). Йому явидно вподобався, й він залишив мене постійним охоронцем.

Одного дня було народне зібрання в кіно-театрі. Виступали різні промовці, а врешті виступив і Галай. Говорив він доброю українською мовою й був неабиякій промовець. Він закликав народ скаменутися, не робити анархії й спокійно чекати урядових розпоряджень щодо земельного й соціального питань. Радив не йти за облудними й брехливими гаслами большевиків, «бо може статися так, що волики ваші пойдуть, а ви залишитесь з батогами, й тими батогами будуть вас ще й стискати» — такими словами закінчив Галай свою промову.

А в залі хтось мовить: «Наші волики не пойдуть, бо ми їх не маємо, а як у твого батька заберуть воли, то чорт його не візьме» (батько Галая мав три пари волів) В залі счинився такий галас, що годі було його скоро вгамувати.

Схвильований Галай сходив зі сцени. Я, взявши в руки карабіна й подавши в цівку набій, ішов за ним з твердим рішенням застрілити, як собаку, першого, хто кинеться на Галая. Але відважних не знайшлося, й ми без пригод повернулися до кабінету.

„Війна“ з гетьманською вартою

Ввечері первого дня моєї охоронної служби біля кабінета Галая було одержано наказ, щоб усі службово вільні вояки зібрались до виїзду до Охтирського монастиря (40 верст від нашого міста), щоб там заскочити Зін'ківську варту. Хто мав коня, то верхи, а рсіта на санях вирушили в похід на варту; в касарнях лишилося біля десятка вояків, у тому числі й я.

Наступного дня надвечір наша «бойова колона» повернулась з перемогою; здобич була чимала — полонені, з тридцятьо добрих коней з сідлами й зброя (гвинтівки, шаблі та інше). Перемога далася легко, бо варта й не мала наміру оборонятись; обезбройлі варти й захопили командира її кінного загону Сергія Кулика.

Наступом на варту командував офіцер — комендант нашого міста. То ж, коли до його рук потрапив Кулик, то він зрозумів, що цьому теж офіцеру грозить неминуча смерть — отже порадився з Куликом, як організувати його втечу.

Вирішили, що комендант з конвоєм відрядить Кулика додому, щоб попрощався з батьками й узяв деякі речі, потрібні для в'язничного життя. Кулик подав думку,

щоб конвоїр був саме з Груні й ласий на горілку. Командант викликав з сотні мешканців Груні — таких виявилось декілька.

Кулик сам собі вибрав конвоїра. «Пане коменданте! — казав Кулик — дайте мені цього козака, Скрипника (якщо пам'ять мені не зраджує). Я його знаю; він добрий козак і лихого нічого не зробить. Дайте йому моєго коня й мое сідло».

Командант пристав на це, наказав Скрипникові відвести Кулика до м. Грунь, завести до дому його батьків, щоб заарештований там попрощався з батьками й уявив, що йому потрібно, й потім надвечір відвести арештованого до міста Зінькова.

Від монастиря до м. Грунь двадцять верст. Кулик крокував пішки, до подробиць накреслюючи в своїй голові плян втечі. За ним, верхи на Куликовому коні, їхав Скрипник.

Так вступили в рідне містечко. Всі стрічні люди ахали — бо ж відомо було й старому й малому, що Скрипник п'яница й злодій, а — маєш! — їде він тепер на Куликовому коні та ще й сам Кулик є арештантом.

Скрипник тримав себе в сіdlі пихувато; з його поста ви можна було читати — Почекайте! Це вам тільки ще квіти, а далі будуть і ягідки... Чим далі арештант і конвоїр заглиблювались у вулиці, тим частіше було чути, як молодиці через тин гукали одна другій «Дивись но Мокрино чи Горпино, нашого батюшки Серъожу же не під арешт отой харциз Скрипник». Бачучи це, господарі журливо хитали головами, приказуючи: Боже мілій! Що ж нас чекає в майбутньому, коли в тому сіdlі, в якому має сидіти офіцер, сидить злодій, а офіцер, бач, іде, як злодій?

Серьожа не соромився того, що його ведуть, як злодія; йшов струнко, а чорного каракуля шапка з зеленим денцем була гордовито заламана на потиличю.

Та й як же могло бути інакше — це ж та шапка, що злодій, грабіжники та большевики тільки-но запримітивши її на обрії, як щури розбігались, хто куди.

Затримають було гетьманські вартові большевика й приведуть до свого командира.

— Ти нашо, хаме, розповсюджуєш большевицькі летючки? — питав Кулик.

— Я їх знайшов і дав сусідові прочитати.

— А де знайшов? — знов питав Кулик.

— А там під ліском.

— Дайте йому, козаки, двадцять шомполів, щоб більше не збирав большевицьких летючок.

Або приведуть було до нього грабіжника.

— Ти взяв воли у господаря Сивоконя?

— Та взяв...

— А де вони?

— Та продав.

— А де ж гроші?

— Та нема — гроші, знаєте, круглі, так і котяться то туди то сюди, й уже немає.

— Брешеш, п'янюго! Ти ж цілих два місяці самогон пив і не вихмелявся. Гадаєш, що я не знаю цього?

— Та ніде правди діти — трохи таки пив.

— Дайте йому, козаки, двадцять п'ять шомполів, щоб на майбутнє знат, що самогон треба пити за власне, а не за чуже добро.

Чому так м'яко ставились до злочинців? Чому не сажали за гратеги злодійсько-болшевицьку нечисть?

Противники й вороги Гетьмана Павла навіть обвинувачують його за ці «жорстокі» карання шомполами. Але сьогодні, на віддалі понад 35 років, після багатьох пережитих страждань, мимоволі ставиш питання — чи не ліпше було б для Українського Народу, якби Гетьман Павло правив за лізною рукою, якбиувійшов Він до історії як кривавий, або лютий, але не допустив би до зруйнування Української Держави?

Можна з певністю відповісти, що дійсно було б краще, коли б декілька десятків тисяч супільніх покидків, на чолі з їхніми провідниками Петровськими, Мануїльськими, Винниченками і іже з ними були знесені з лиця Української Землі. Українська література не збідніла б від того, що в її скарбниці не було «сонячної машини». Зате десяток мільйонів кращих синів і дочок було б збережено для України, й наш народ не зазнав би такої страшної духової, матеріальної й біологічної руйніни, свідками, якої ми є.

Сьогодні виразно видно, що рація закріплення Української Держави вимагала від Гетьмана Павла твердішої постави. Йому треба було знешкодити 0,1% — найгіршу частину нашого народу. В цифрах це виглядає так. Населення на Україні тоді було 35.000.000; щоб зберегти 8.000.000, або 22% — тих, що потім загинули від голоду, розстрілів і вислання — треба було позбутися 35.000, або 0,1% тих, що були покидками Українського Народу.

Адже Московська історія виправдує дії царів Івана IV лютого, Петра I кривавого, Катерини II вовчиці, і дійсно їхня жахлива діяльність була корисною й плідною для зміцнення й розквіту Московської імперії.

Через сто років, беперечно, московська історія вважаєтиме сталінські криваві п'ятирічки добою найвищого розвитку російської імперії.

Криваві приклади з російської історії ми не мусимо наслідувати, але все таки повинні сказати: Гетьман Павло був дуже гуманним правителем; на Його сумлінні нема Болбочанів; але в той винятково важливий в історії нашого народу час він був надто гуманним державним мужем...

Але повернімось до Серьожі. Підійшовши до воріт батьківської садиби, він відчинив їх, і Скрипник в'їхав на подвір'я. Кулик взяв коня за уздечку й каже: «Злазь, козаче, а я отут прив'яжу коня. Їсти йому не даватиму, бо хвилин двадцять не більше будемо в нас — маємо поспішатись до Зінькова».

Залишивши ворота відчиненими, зайшли до хати. Побачивши сина в супроводі озброєнного злодія, мати оторопіла; але Серьожа спокійно пояснив, у чому справа, й попросив матір дати його «охоронцеві» їсти, а як є горілка, то й випити — він же тим часом у своїй кімнаті має приготувати речі до к'язниці.

Мати зрозуміла намір сина і миттю поставила на стіл їжу та пляшку горілки, налила її в шклянку й, як теща любимого зятя, стала припрошувати Скрипника їсти та пити, розпитуючи, як іхалося, чи не дуже змерз у дозрі, та все підливаючи в шклянку горілки.

Не відходячи від столу, матушка весь час говорила; язик вона призначила для Скрипника, а слухом, чуттям і душою мати намагалася вловити й відгадати дії сина. Коли її вуха почули віддалений стук копит кінського галопу, то серце матері від радості й тривоги билося в такт тому тупоту.

Кулик вискочив у вікно, сів на коня, тихим кроком трохи віддалився від садиби, а потім пустив коня на галоп.

І знову по садибах гукали: «Дивіться! Он уже Серьожа вихорем понісся на коні». Господарі, покручуючи вуса, всміхалися. «На те ж він і офіцер!» — казали вони.

Після випитої пляшки горілки лице Скрипника розчорвонілося, очі посоловили.

— Кажіть Серьожі, хай скоріше кінчає приготування, бо час рушати на Зіньків — п'янім голосом звернувся він до матушки.

Матушка пішла до покоїв і за хвилину повернулася з штучно-розплачливим виглядом.

— Серьожі немає...

— А де ж він? — питає Скрипник.

— Я не знаю...

Взявши гвинтівку, Скрипник прожогом вискочив на двір, а там і коня немає; ворота як були так і є відчинені, а по Серъожі й слід уже прохолос. Він щасливо пробився до денікінських військ і десь після Маковія — як настала денікінська влада — повернувся додому.

Надвечір підводою Скрипник приїхав до касарні й розповів нам, як його частувала матушка. Ми всі широко сміялися, що все так гарно склалося, але багато серед нас було й таких, що зрозуміли справу й казали, що комендант навмисне так зробив, щоб Кулик утік — Нащо було його додому водити? В монастирі треба було під стінку поставити — казали вони.

«Війна» наша з гетьманською вартою на цьому не скінчилася. Через два-три дні після роззброєння Зінківської варти, ввечері було одержано наказ, негайно вирушити всім кінним (їх було у нас біля сорока) й перетяти шлях кінному відділу варти, що з Лебединського повіту вступив на терен нашого повіту. Наш відділ вирушив, але зазнав невдачі. Наш передовий розвідчик у густому тумані необережно наблизився до відділу варти й дістав стріл у голову — в той час, як варта ристю проїхала далі. Наш відділ прибув пізніше, натрапив на труп свого вояка й уранці привіз його до касарні.

„Золотодобування“

В перші дні моого перебування в касарнях я помітив, що кожного вільного вечора, десь о 11 годині, коли начальства вже не було, кілька вояків сідало коні й їхало кудись, а повертало до касарні о 3-ій або 4-ій год. по півночі. Ходили й пішли, але ті раніше, між 8-9 год. вечора. В таких «походах» приймала участь майже половина складу сотні.

Довго я не догадувався, в чим тут справа, але згодом дізناвся, що в такий спосіб відбувається «конфіскація прихованого золота». Цілковито вийшло це на яв після такого випадку. Група піших «шукачів золота», що не мала змоги їхати в хутори чи села, а промишляла в самому місті, вибрала собі за жертву Никифора Нечайла — титара Троїцької церкви. Був він за фахом ювелір, виробляв і продавав хрестики, обручки, сережки — срібні й золоті. Грабіжники сподівалися найти в нього золото.

Постукали в двері. На запитання назвали себе міліцією, й їх впустили. Почали вони вимагати золота, але господар заявив, що золота не має, бо все продав. Злодії почали робити обшук. Щоб звільнити собі обидві руки, старший поставив у куток гвинтівку. Час був ще не піз-

ній; місце людяне. Сусіди помітили, що в Нечитайлів щось не гаразд і счинили галас. Грабіжники перелякались і прожогом вискочили з хати; старший забув взяти свою гвинтівку, а господар миттю зачинив двері на засуви. Незабаром прийшла справжня міліція й забрала з собою ту гвинтівку.

Злодії ж побігли до касарні; старший негайно пішов до півсотенного Данильченка, розповів йому, в яку трапив халепу, з-за якої позбувся й гвинтівки. Данильченко сказав, що це пусте й зараз же видав нову гвинтівку.

Але Данильченко не врахував, що управління міліції мало список особового складу сотні, в якому засіаний був і номер гвинтівки кожного вояка. Отже ранком наступного дня старшого грабіжника викликали зі зброєю до управління міліції; там у нього відібрали й другу гвинтівку й «прикрутили» так, що він про все розповів.

Весь той день у касарні відчувалось напруження, а ввечері загуло в нас, як у сполоханому вулику. Дійшла вістка, що Данильченка застрілив начальник міліції — то ж большевицька, злодійська частина вояків з обуренням висловлювала з цього приводу своє невдоволення начальником міліції.

Справа стояла так. Начальник міліції викликав до свого кабінету Данильченка й став на нього грати за те, що він видав воякові другу гвинтівку, не перевіривши, де він подів першу. На це Данильченко зухвало відповів, що він (грабіжник) не до бідняка поліз, а до багатого. Така відповідь вивела з різноваги начальника міліції — він вихопив з кобури нагана й стрілив; Данильченко впав з простріленими легенями в правому боці — його негайно рідправили до лікарні, й там він дійшов до здоров'я.

За це поранення Данильченко здобув у більшевиків авреолю мученика за бідний люд. Його без застережень прийняли в члени комуністичної партії, й весь час він у своєму селі був секретарем партячейки, а пізніше головою сільради. Чудово виконував він усі заходи радвлали й партії — розкуркулювання, висилки, колективізації й нарешті штучну організацію голоду в 1932-33 році він провів зразково; пізніше збожеволів.

До нас прибув Хрестовий

Через два дні після поранення Данильченка, коли я повернувся від Галая до касарні, побачив, що біля стояла стояв гурт вояків, серед яких були й новоприбулі. — Отой, з портулесю через рамено, новий наш півсотен

ний Хрестовий з Лютенъки — сказав мені один з вояків.

Новий наш півсотенний, на вигляд мав 22-23 роки, був середнього росту, не міцної будови, русявий; на вродливому обличчю ніжної шкіри мав рівний ніс — справляв враження товариської людини. В гурті був і Масюта Пилип — підстаршина царської армії, високий красень з очима доспілого терну. Чути було частий регіт — точилася розмова на парубоцькі теми, про розташування дієчного «фронту» в місті — де саме, на якому його відтинку можна досягти «перемоги»

Близче знайомитися з Хрестовим мені не доводилось, бо я постійно виконував охоронну службу при кабінеті Галая, й поза тим мене мало що обходило.

Третього дня по приїзді Хрестового ввечері я побачив у касарні багато новаків. Довідався, що біля двадцяти людей приїхало з Лютенъки на чолі з старшим братом Хрестового. Але з ним трапилася така біда. Їхав він з Лютенъки добре випивши й тримав нагана в руці. При необережному русі наган вистрілив і забив чоловіка, що теж їхав до нашої сотні («Кажуть Лютенські хлопці, що большевика хлопнув» — шепнув мені хтось).

Пройшло з годину часу, як підходить до мене півсотенний Хрестовий і питає мое прізвище, ім'я. О! . . . ти мій тезко — й почав мені тиснути руку з радісним виразом на обличчі — немов би першого в своєму житті зустрів тезка.

Ми одійшли вбік, і він розповів мені про біду, що трапилася з його братом, кажучи, що й убитий і вбивник є мешканці Гадяцького повіту, а тому суд відбудеться в Гадячі, куди й треба відправити брата. Хрестовий казав, що призначає мене конвоювати брата.

— Конвоювати Вашого брата я не буду, бо маю постійну службу при кабінеті Галая — кажу я.

— То нічого. На два дні хтось тебе заступить. Та же мій тезъко, й не гарно було б з твого боку відмовляти мені.

Хрестовий міг порядком паказу змусити мене конвоювати його брата, але він цього уникав, а хотів брата довірити на товариськім порозумінню, й я врешті дав згоду.

— Завтра ранком поїдеш саньми до Лютенъки, переночуєш у мене, може й познайомишся з моєю гарною сестричкою Наталею, після завтра здаси брата Лютенській міліції й надвечір повернешся до Зінькова.

Пізніше, коли ми зблизилися, Хрестовий казав, що вибрав мене й довірив брата, бо я був наймолодший у

сотні, й поведінка моя свідчила, що я не був розбещений.

У Хрестових

На другий день по обіді я з братом Хрестового в'їхали на їхнє батьківське подвір'я. Зразу видно було, що то садиба заможного господаря. Ліворуч, на першому пляні, великий, як для села, будинок під бляхою; глибше в подвір'я великий, критий бляхою, хлів, а проти нього маленький будинок (флігель) — теж критий бляхою.

Ми зайшли до великого будинку. В прихожій я зкинув кожушину, розчесав і виклав запорізького чуба і застався одягнений в літню темносиню чумарку. Поверх чумарки був підперезаний самотканим кольоровим вовняним поясом, до якого був причеплений невеликий з срібними оздобами кинджал. Дружина моого арештанта запросила нас до ідаліні й радо стала гостити. Несучи з кухні страву, вона навмисне не закрила двері, й тоді я зустрівся поглядом з Наталею.

Була вона молода, немов моя ровесниця, середнього росту, струнка, гармонійно збудована. Рідкісна красуня — тільки пензель мистця-маляра міг би відобразити красу тої «русалки».

Почувся стук сінешних дверей, і жінка Хрестового хутко пішла до кухні й зачинила двері. Я запитав Хрестового, що то мало визначати, що його дружина так раптово нас залишила й зачинила двері.

— Певно наша маті повертаються до кімнати, а двері кухні були відчинені, а там є Наталя. Для тебе це незрозуміло, бо не знаєш, у якім суворім догляді є моя сестра. Маті забороняють їй наблизатись і навіть дивитись на парубків; Наталя наша має від матері такі суворі приписи, які мають хіба що католицькі черниці.

Жалко мені стало Наталі, але нічого не вдієш...

Ранком наступного дня я здав свого арештанта Лютенській міліції під розписку, а ввечері повернувся до своєї касарні.

Хрестовий зустрів мене з усмішкою й запитав, чи не було яких пригод. Жартуючи, я сказав, що були, й розповів, як невістка зачинила двері при наближенні матері, щоб я Наталі не бачив. Хрестовий засміявся, кажучи — то ти ще щасливий, коли хоч через двері міг побачити Наталю, бо маті аж надто береже її від парубоцьких очей.

Знову прийшли більшевики

Отак воювали ми з горілкою, з гетьманською вартою,

з золотом. А коли з'явились справжні вороги наші — большевики — то..., з ними нам не схотілось воювати.

Якось, уже в другій половині грудня, о 9 год. вечора оголосили тривогу. Наказ — виступати до бою з большевицьким відділом, що прямував на м. Зіньків.

— Куди? Проти кого виступати? Проти своїх братів?... почулися вигуки, які ставали все голоснішими. А за 10-15 хвилин большевики з нашої сотні забрали з пірамід гвинтівки, а на брамі з'явилась озброєна стійка, яка нікого не випускала з двору касарні. Сотник.. мусив сповістити, що сотня відмовилася виступати проти большевиків.

Друга сотня, що була при комендатурі, готовувалася була до збройної зустрічі большевиків; але, почувши про нашу відмову... теж стрималась.

Отже вночі большевицький відділ без бою вступив до нашого міста.

Вранці нас не випускали з касарні. Сидячи біля вікна, я бачив, як озброєні большевики провадили до в'язниці комandanта міста. Незабаром було оголошено, що всі ті, які мають на своїй голові «оселедці» (чуби), повиннійти до голярні й поголити голови. Таких у нас було з п'ятнадцять вояків на чолі з сотником Говтванем, який до цього мав ще й шлик на сірій смушевій шапці. В голярні жиди майстрі не захотіли нас голити й доручили це учням; малі жиденята, без мила, лише помочивши голою водою, туїми бритвами постинали нам наші чуби. Ми зі скривленими головами повернулися до касарні.

А ввечері того ж дня ми — хто верхи, хто на санях — вирушили в похід. Проти кого? Проти чого? — ніхто добре не зінав. Іхали через Веприк; приїхали в Гадяч; було там безладдя й трабунки: частина петлюрівців утекла, а частина була обеззброєна. На третій день до Гадяча вступило большевицьке московське військо для встановлення советської влади, а нас відпустили додому.

Отже дуже зрадів я, що саме перед Різдвом зміг я повернутися до Зінькова. Там у касарні здав я гвинтівку й патрони й, плутаючись між дітвою, що розносилася «вечерю», скорим кроком поспішав на рідний хутір.

Переступивши поріг хати, зустрівся з матір'ю: вона була одна дома, бо дітворо з 15-річним моїм братом ще возила «вечерю»

— З Святым Вечором будьте здорові! Прислала мама й тато вечерю — Вам тітко і Вам дядьку! — так я привітався до матері, як цього вечора вітають діти, що приносять «вечерю»

Мати зраділа, що я прийшов додому, та ще й у доброму настрою, але коли глянула на мое подряпане тім'я, запитала, що воно є.

— Як що? Я уже є большевик — відповів я матері.

Мати — в плач; і певно не тому, що я так відповів, а тому, що так нагло й жахливо склалися події після повалення Гетьмана. Сльози їй раніше піdstупили, а тепер вона мала зачіпку, щоб виплакати їх.

— Я тебе, сину, в козаки посылала й тільки козаком хочу бачити, а не большевиком — обливаючись слізами, докоряла мені мати.

На докір матері казав я, що був козаком понад три тижні, а що козакування так скоро скінчилося, то невно тому, що ми ступили не на справжню козацьку дорогу, бо петлюрівщина не забезпечила тривкого козацького розвою, й що тепер доведеться боротися всякими засобами, аби в майбутньому вийти на справжній тривкий козацький шлях.

І розказав я матері все, що сталося.

Сьогодні, на віддалі часу, бачу, що тяжко помилилась і моя мати, вбачаючи в петлюрівщині відродження козаччини. До моєї матері можна було ставити виці вимоги, ніж до звичайної селянки. Мала вона профінансіальну освіту, любила читати й була, як на ті часи, жінка-селянка начитана, любила Україну й була обізнана з її історією. Захоплювалась минулім, особливо козаччиною, до тої міри, що нам, двом старшим хлопчикам, як ми були ще дошкільного віку, сама шила сиюні шаравари з червоними або жовтими лямпасами, а батько мусив до цього замовляти лаковані чобітки. Як ми поверталися тоді з церкви в козацькому одязі, то за нами йшла юрба дітвори, оглядаючи нас, як то ми одягнені — це, безумовно, любо було для материного серця.

Відповіді, які мати давала на мої запитання, були цілком вірні. Пам'ятаю, купила мені мати першого підручника «Мір Божій»; на обкладинці він мав малюнок — мужик у довгій сорочці, підперезаний шнурком, узутий у лапті, копає вилами картоплю. Я запитав матір — чому на книзі такий малюнок? Ми ж не ходимо в таких сорочках і лаптях та не копаємо картоплю вилами, а лопатою.

Мати мені пояснила, що на малюнку є кацап; вони ходять у лаптях і одягають довгі сорочки; вилами копають картоплю, бо картопля в них тільки й родить. А якби ми замість царя мали свого Гетьмана, як було за наших лідів, то напевно на підручниках був би та-

кий малюнок — козак у широких штанях — таких, як ти маєш — косить пшеницю, бо в нас найбільше сіють пшеницю.

Большевицька влада

Отже на порозі 1919 року, саме напередодні Різдвяних Свят, у нас удруге встановилася большевицька влада. Перед тим петлюрівська влада для свого скріплення перш за все вилучувала зброю від хліборобів-власників і, не перебираючи, озброювала революційні, головним чином протигетьманські елементи. Тепер до большевиків перейшло багато тих, що служили в петлюрівському війську і урядуванню. Першим заходом большевиків для зміцнення своєї влади була організація по селах комбідів (комітетів бідноти) і озброєння різних суспільних пошидьків — злодіїв, п'яниць, лайдаків та інших руйнницьких елементів, що дало їм можливість вільно вдоволяти свої звірячі інстинкти.

Розпочалися жахливі дні. У господарів реквізували худобу, збіжжя й одяг. Грабунки відбувалися вдень і вночі, часто з винищеннем цілих родин із дітьми включно (мирний суддя Бутович). В місті Зінькові пограбовано й застріляно священика Покрівської церкви. В містечку Груні на батьківщині Галая сталися жахливі грабунки й морди — забито о. Василя Рогальського, диякона Покрівської церкви, й пограбоване його майно; забито його доньку, красуню гімназистку. Наступної ночі злодії пішли до господара Галая Павла; він чекав цього й зарані був рішений захищати своє та родинне життя. Злодії зійшли на ганок і почали стукати в сінешні двері. Галай вийшов у сіни й спокійним тоном каже — «не стукайте дуже, щоб часом сусіди не почули. Зарах засуви повідсуваю» — і, як було наперед умовлено, дружина відсунула засуви й хутко відскочила до середини кімнати, а Галай, кажучи: прошу заходити! — став з сокирою за дверима. Злодії відчинили двері, й первому, що переступив поріг сіней, Галай розрубав голову; решта злодіїв з переляку розбіглися, а господар знову зачинив сінешні двері на засуви.

Ранком оглянули зарубаного злодія. Він був одягнений у чумарку забитого диякона о. Василя й був місцевий, на прізвище Губенко — брат Губенка А., пізніше радянського фейлетоніста Остапа Вишні. У відплату за товариша злодії пізніше забили господаря Галая Павла.

Большевицька влада розстрілювала людей без будь-якого суду; часто навіть не було й короткої ухвали Чека «постановілі расстрелять». Так студента Руденка, що

в дні революції у своїх виступах навертав народ до будови власної Української Держави й заслужено ганьбив москалів, агент Че-Ка (москаль) заарештував і, не доходячи кроків тридцять до будинку Че-ка, застрілив на бруку центральної вулиці.

Куниця Калабуха забрали вночі від родини, вивели на кладовище й розстріляли.

Одного мешканця Шилівської волости, за службу в варті Гетьмана, Че-Ка засудила до розстрілу. Вночі його прийшли забирати на розстріл кати — п'яний Пацюк та інші. Але через те, що засуджений був бідняк, Пацюк відмовився його розстрілювати; натомість забрав з камери місцевого багатія Воздвиженка і священика села В. Павлівка Крамаренка — їх вивели на кладовище й без жодного суду розстріляли.

Влітку того ж 1919 року, на свято Маковія, я зустрів у Полтаві Галину Руденко — сестру розстріляного студента Руденка. Родина Руденків була далекими родичами моєї матері, але ми родичалися — то ж при зустрічі звели розмову, й я дізناвся, що Галина викликана, як свідок, на суд, який має відбутися сьогодні над убивцею її брата. Я цікавився теж послухати суд, і ми пішли разом. Там зустрілися з Ол. Галаєм.

Докладно я не знаю, чи на той час Галай очолював чи лише належав до опозиції Полтавського Губвиконкому: то ж саме Галай добився перед Губвиконкомом суду, над убивцею Руденка й мав на суді виступати, як звинувачувальна сторона.

Розмовляли ми з пів години, й Галай пішов довідатися. як же скоро має розпочатися суд. Незабаром повернувся засмучений і сказав нам, що суду взагалі ніякого не буде, бо Полтаві загрожує денікінська армія, й уже розпочалася поспішна евакуація більшевицьких установ. Ми потиснули руку Галая, й це я його бачив востаннє. Пізніше пройшла чутка, що Галая в Полтаві розстріляли денікінці.

Вийшовши з будинку суду, побачили на вулицях Полтави «Содом і Гоморру» — бігли звичайні вояки. бігли матроси й сестри-жалібниці, іхали одноконки з раненими й двоконки господарських частин; торохтили по бруку гарматні запряжки, а по Зіньківській вулиці тягнувся ланцюг лінійок, фаetonів, кабріолетів і звичайних бричок, що в них більшевицька знать поспішала до Київського двірця.

Прихід денікінців

На зміну червоним з'явились білі москалі . . .

Кривава помста й терор денікінської влади були спрямовані не тільки проти більшевицьких елементів, але й проти гетьмансько-петлюрівських. Через те все більше й більше людей мусило переходити на нелегальний стан. До того ще часті мобілізації до денікінського війська створювали велику кількість дезертирів, які теж мусили жити в нелегальному спосіб — іншої ради не було. Щоб ухилитися від терору, треба було братися до зброї, або тікати — і я втік, прямуючи на Київ.

А тим часом на обрії Зіньківського життя з'являється постать Пилипа Масюта.

На початку 1919 року більшевики використали учебний заклад Полтавського кадетського корпусу для школи підготовки командирських кадрів для червоної армії. Пилип Масюта був підстаршиною в царській армії; проходив він з найбіднішого прошарку населення; його тритижневе перебування в петлюрівському війську було йому (й не тільки йому) зараховане, як служба в червоних партизанах — через це він дістав від місцевої більшевицької влади рекомендацію на вступ до Полтавської школи червоних старшин. В цій школі він приспішеним темпом проходив старшинський вишкіл; коли школу було вислано на ліквідацію повстання Григор'єва, Масюта дезертував і повернувся до Зінькова. Восени 1919 року, при денікінцях, він організував повстанський загін, а на початку зими розігнав денікінську владу на терені повіту й сам став комендантром міста Зінькова.

Повернення з Києва

В кінці 1919 року, на четвертий день після того, як більшевики вигнали денікінців і вступили до Києва, Хрестовий дав мені напір і сказав: «Оце, тезко, тобі документ, щоб часом не затримали тебе, й маєш ще два листи. Один можеш тримати в кишені, а цей заховай подалі й від'їжджай додому. Листи завезеш у Лютеньку, але маєш віддати лише моїй дружині (на той час він був уже одружений) і скажеш, що повернуся додому напередодні Великодня.

З Києва потяги не курсують, а лише сьогодні ввечері йде перший потяг на Бахмач з Дарниці; іди туди пішки».

Левко Хрестовий, з яким я і К-ко тоді товаришували, в той час був пов'язаний у Києві з нелегальними українськими угрупованнями петлюрівської орієнтації й з ними домовлявся про організацію повстанського загону в тилу більшевиків. Не знаю, чи тоді ця справа вже була остаточно полагоджена, чи ні, але, все однаково, поки була зима повернутися йому додому було ризико-

вано. Більшевики могли його зразу заарештувати, бо він ще в травні 1919 року підготовляв знищення в Зінькові Че-Ка й звільнення в'язнів. Змову цю тоді було никрито — уникаючи заарештування, він втік був до Полтави, де ми з ним пізніше зустрічалися. Отже йому треба було чекати весни, й він залишився в Києві.

Я ж поїхав і на п'ятий день вранці висів на двірці в Гадячі й пішов на Лютеньку. Пройшов я небагато, як мене нагнала порожня фіра; господар дозволив мені сісти, й уже о 9 год ранку був я в Лютеньці. Садибу Хрестового я знав, скоро дійшов до неї й, за вказівками Хрестового, подавсь до маленької хатки (флігеля).

В кімнаті було дві жінки-пряхи. Одна молода років двадцять, повненька круглолиця з чистим вродливим обличчям, а друга була дружина старшого брата Хрестового, яку я знав, й яка мене зразу запросила роздягтись і сідати.

Я сказав, що мене до них прислав Левко. Тільки почувши його ім'я, незнайома мені жінка як наелектризована скочила з днища, так що за малим гребінь не перевернув його.

— Де ж він? Як його здоров'я? — почулися запити.

— А Ви мабуть будете Левкова дружина? — запитав і я й, почувши притакувальну відповідь, передав молодиці листи від Левка, які вона зразу ж з помітним хвилюванням почала читати.

Поспідавши у гостинних молодиць, сказавши їм, щоб чекали Левка перед Великоднем, я пішки рушив далі до Зінькова. В Л-Будищах мені знову пощастило сісти на підводу, й о 5 годині вечора приїхав я у рідне місто.

Влада там на той час перебувала ще в руках у Масюти. Молодий, 25-літній, не мав ще він достатнього адміністративного досвіду, й у місті часто траплялися вбивства та грабунки. З часу революції за два з половиною роки заможні люди вже були знищенні та пограбовані, або виїхали до великих міст, де було трохи безпечніше. Отже злодії грабували вже й незаможних. На Солов'янівській вулиці забито цілу родину, разом із дітьми, шевця Доценка. Злодії можливо гадали, що цей швець має гроші, бо він не пив горілки. Проти його хати забито дрібного крамара Лященка й його дружину (дітей залишено). За церквою св. Миколая забито дрібного перекупника чобіт Кольваха — багато було таких мордів.

Дізнавшись, де мешкає Масюта, я пішов до нього; він щойно повернувся з урядування й обідав у товаристві

двох незнайомих мені чоловіків та своєї тітки, у якої він і мешкав.

Мені він зрадів, як рідному, й запросив до столу обідати. Переказавши цікаві для нього інформації про Хрестового, я став прощатись. Масюта запрошуував бути ще в нього й залишитися ночувати — я пообіцяв прийти ще завтра, а в той день поспішався додому до матері.

О 9 годині був я вже в націй хаті. Дуже втішилась мати, що прибув я саме напередодні Різдва.

Обмивсь, змінив білизну й у м'якій постелі міцно заснув. А на ранок почув втому ще більшу ніж напередодні; ноги не хотіли скоро ходити. Потішав себе, що це мабуть я не відпочив від тяжкої подорожі. Пішов до урядової канцелярії Масюти, а після урядових годин гостив у нього до пізнього часу та залишився в нього й спати.

А на ранок не міг я встати з ліжка, мав гарячку й почував себе дуже слабим. Покликали лікаря, й він порадив відвезти мене до лікарні. Там я щасливо переніс хворобу плямистого тифу й лише в березні 1920 року, спираючись на ціпок, вийшов я з хати на подвір'я.

Ласкаве сонечко огрівало своїм промінням замерзлу землю, синички співали свою нескладну пісеньку «покинь сани — візьми віз», а жайворонки, щоб наблизити до Творця своє щебетання, в подяку за даровану всім нам весну, високо піднімалися в небесну блакит. Який же гарний видававсь тоді мені Світ Божий!

II

Повстанська боротьба

Масюта організував повстанський загін

Під час моєї хвороби в нашему місті відбулися зміни. Масютине управління закінчилося скоро по Різдви (1920 р.), й владу в місті знову мали большевики — знову збільшилися убивства, тортури, грабунки арешти, реквізіції, обшуки, конфіскації, хабарі тощо. Було толі так — яка б влада не наставала, несла вона для народу жах, кров, слязи, тортури, грабунки; беззаконство змінювалось на ще гірше беззаконство. . .*) Через це народ у своїй більшості взагалі зневірювся у владі, не довіряв їй і не цікавився нею й бажав, щоб, яка б не була влада, але хай би вона була довший час, сподіваючись, що все ж таки з бігом часу встановиться сякий такий лад та спокій. Тому несвідоміша частина населення не намагалась валити владу, а підхабузнювала до неї, піддобровала її як не своїм то сусідовим коштом, а це в великій мірі допомогло закріпитись большевицькій владі.

А тим часом Масюта з своєю тіткою та її чоловіком повернулися на тітчину хутір, що був на терені Грунської волости, й тільки час від часу приїздив лінійкою до міста й відвідував мене. В середині травня того року Масюта, як цивільна особа, відвідав мене востаннє, но-чував у нас на хуторі й утаемничив мене, що він організує загін повстанців, що має вже понад сотню озброєних людей, і запрошуєвав мені бути його зв'язковим розвідчиком. Я радо на це погодився, й Масюта дав ме-

*) Варто зауважити, що в 1941 році, коли підміці в перших часах організували на окупованих ними теренах України урядування й поліцію, то у великій частині комплектувались вони злодіями, п'янючими та большевицькими агентами. А що на той час не було вже що грабувати у населення, бо майже кожен мешканець усе своє добро носив на собі, то урядовці забивали людей за вбраця або годинники. І про це треба пам'ятати й при наступному розвитку большевицької влади: треба уважно дбати про те, щоб урядовці й поліція комплектувались з людей порядних — бо злодії, п'янинці, большевицькі агенти та інша паволоч у першу ж хвилину упаду большевицької влади зголосять свої послуги до керування новим життям.

і докладні вказівки щодо моїх обов'язків,

Пам'ятаю той чарівний червневий вечір 1920 року Божого... Повечерявши, як завжди, вийшов я з хати, щоб після трудового дня лягти спати у відчинній коморі. Ліворуч моєго хутора розкинулися хлібні лани — в них падыпдомкають перепели; праворуч хутора луг-сіножаті — в ньому деркають деркачи; в ковбані кумкають жаби, в саду й тернику співають соловейки, а повітря насичене паходзами різних польових і лугових квітів та зел — а до цього прилучилася пісня солов'янських дівчат.

Чи ж то можна такого чарівного вечора рано лягти в постіль 19-річному хочби й стомленому юнакові? .. Й я пішов на гулянку, що відбувалась всього за кілометр від хутора.

До 11 години вечора гулянки відбувалися з співами, реготом, жартами; від одинадцятої години наставав заоборонний час: вулиці міста пустіли — тільки тупіт кінських копит і брязкіт вудил уздечок кінних стежів раздяньської міліції порушували нічну тишу. Небезпечні були тоді часи для советської влади; українські повстанці в навколишніх лісах не давали спокійно спати кому-ністичним заправилам у місті.

По одинадцятій годині пісні стихли. Дівчата й хлопці скучились біля фірткі, щоб, у випадку наглого наскоку міліційних стежів, хутко вскочити в садибу й городами розбегтися.

Кілька парубійків змовилися налякати решту дівчат та хлопців; вони спритно приладували дріт, так що, коли його натягти, він в коліно від землі перетинав відчинену фіртку. Два парубійки непомітно відлучилися від гурту, взяли дома уздечки, зайшли на місток і тупають ногами в такт, ніби то коні, й бряжчати уздечками. Той парубійко, що пильнував дріт на фіртці, крикнув — міліція! тікаймо! — й потягнув дрота.

Дівчата перші кинулися в фіртку й, падаючи через дріт, своїми тілами вмить запрудили її. Трісь, трісь... хлопці скакають через плоти... А ось з'явились і «міліціонери» з вуздечками в руках; наступив зідплив страху, а натомість сміх відгомоном покотився по річці.

Ходяться й ті, що встигли втекти. Але бракує Галини й Ольги; дівчата гукають їх. — Та не гукайте їх — обізвався з гурту парубійко — я бачив, як вони побігли до річки, бо після переляку їм конче треба було скунатися, ха-ха-ха! го-го-го! ..

Отак безжурно й по-дурному, в таку відповідальну в історії України пору, марнувало в нас час десь 95% ук-

райнської молоді, й гадки не маючи, що через десять років, як будуть одруженими й матимуть по двоє-троє дітей, стануть вони колгоспними рабами.

Опівночі вертався я з гулянки додому й, не доходячи метрів 150 до садиби, зайшов у свій садок і з куща черемухи взяв гвинтівку-однопатронку, яку поставив там, ідучи на гулянку. Закладаю в цівку набій і крадькома, ніби в розвідці, підходжу до своєї садиби. Поводився так обережно, бо не мав певности, чи вже не викрито мене, як підпільника. Адже ж сидів я вже в арешті майже два тижні з обвинуваченням у зв'язку з «бандитизмом» *); слідством не було доведено про зв'язки, а тепер може вже й доведено, й моя садиба може оточена міліцією.

Заходжу в фіртку сусіда з наміром увійти в свою садибу не через фіртку, а через перелаз з садиби сусіда. Рантом з-за куща рож з'явилася силуета людської постаті. Вмить я вкляк на праве коліно й цівку гвинтівки навів на силуету.

— Стій! Хто це?

— Я...

— Фу! . . . Пане Отамане, треба ж обережніше, бо я маю в цівці набій.

— Тому то я вийшов завчасно, бо розізнав, що ти підходиш з гвинтівкою й на ближчій віддалі міг би не встигнути окликнути, а з прожогу стрілив би.

Тиснемо один одному руки. Це був Пилип Масюта — тепер отаман повстанського загону, що перебував у Грунських, частинно Куземінських і Більських лісах у 25 кілометрах від міста Зінькова. Мабуть щось взяли ве є, що прибув сам — майнulo в мене в думці.

Питає отаман, що у мене є нового, й разом кладе руку на моє рамено, а моя голова торкнулася його рамен — бୋ був він на голову вищий від мене й старший на 3-6 років. Я склав звіт про те, скільки добув патронів і подав відомості про кількісний стан червоних у місті та про їх розміщення по касарнях, й що минулого тижня я направив двох молодиків Г-ра і Д-на до загону в козаки.

— Так — каже отаман — все це є добре, але твої козаки не є військово школені. Тому Г-ра я призначив насти частину коней загону. Минулого дня загін червоних з міста Охтирки робив облаву по лісах і надібав на

*) Міліція опинилася мене, чому зайждав до мене Масюта. Я вильравдався тим, що тоді він не був ще в партизанах, а приїжджаючи до містечка, він залишив лінійку й коня в мене, тому що було де насти, а в містечку не було де.

наших коней; частину їх зловили, а головне — Г-ра забрали до полону. Коней ми відбили, іще й з придачою, але Г-ра большевики встигли хутко відправити до міста.

— В такому разі я мушу негайно відправитися з Вами до лісу, бо, правду кажучи, мені вже набридло отаке заче життя, що все мушу бути на бачності й поготівлі.

— Ні, зараз цього робити не слід. Грю я дав яказівки, що він має казати, якби попав до большевиків, тим більше, що зброї він не мав. Наступного ранку ти маєш іти до його батька й скажеш, що я йому раджу негайно поїхати до м. Охтирки (40 км) й розшукати там сина та взяти з собою доброї самогонки, сала та грошей — це певно допоможе.

Ти так само маєш бути обережним і якнайменше не ребувати в садибі, а ліпше поза садибою. Якби вже була явна загроза арешту, тоді прикінь до мене в ліс, але передчасно з дому не зривайся; пам'ятай, що ти ще зовсім молодий, військово не вишколений, а тому, як вояк, будеш малоцінний, а так ти і подібні до тебе є моїми «очима-ухами», розвідчиками й постачальниками. На цій роботі ти важніший для мене, ніж у лісі десять добрих козаків. Либонь перше, ніж виступити в ліс, я заручився твоєю згодою на ту працю, яку ти виконуєш, бо вона є конечно потрібна для мене.

Тримаючи в правій руці гвинтівку, лівою я обняв талю отамана і пальцями тримав кобуру від його пістоля. Ідучи повільним кроком і розмовляючи, ми немов за хвилю пройшли пів кілометра від хутора й наблизились до річки, на другому березі якої між вербами помітно було силюєти п'ятьох коней і чотирьох вершників. Прощаючись, пан отаман міцно стиснув мені руку.

Повертаючись додому, я цілком здавав собі справу щодо небезпеки, яка мені загрожувала в зв'язку з арештом Г-ра, але внутрішньо я був дуже задоволений. Бо ж до того часу я вважав, що мої обов'язки зв'язкового є найдрібнішими. Я рахував, що бути в лісі є лицарськи відважною справою, й мене дуже тягло до того товариства. Лише розмова тієї ночі з отаманом заспокоїла мене в цьому сенсі.

Прийшовши додому, я не зайдов до комори, де мав свою постіль, а ліг у хліві на возі, щоб часом не заспавти, й став обмірювати справу з батьком Г-ра. До вказівок отамана я вирішив додати такий варіант. Г-р був покликаний до служби в червоній армії, а батько вирішив, що коли син має большевикам служити, то краще нехай іде в повстанці до лісу, й звернувся до ме-

не, щоб я допоміг йому в цьому. Отже мешканці хутора знають, що сина Г-ра покликано до Червоної Армії, а тому я вирішив сфабрикувати листа нібито від сина з червоної армії з проханням до батька вислати йому посвідку політичної благонадійності, нібито потрібну йому для вступу до військової школи.

Вранці я так і зробив. Коли в передобідню пору я побачив, що Г-р впевненим кроком іде дорогою, то я вже був певний, що він таку посвідку дістав. Прочитавши цю посвідку, я порадив Г-ру зараз же їхати до Охтирки й взяти з зобою побільше самогонки, не кажучи нічого невістці, щоб та передчасно не заходилася плакати.

В умовлений час наступного дня я зустрівся з батьком Г-ра, й він сказав мені, що його син Д. дійсно перебуває під арештом і що при допиті сказав, що він є мобілізований до червоної армії і йшов до Охтирки, але з лісу «Гулева Гора» вийшли якісь вояки, забрали в нього папери з воєнкомату, наказали коней пасти а тепер його посадили під арешт, і він більше нічого не знає.

Посвідка й самогонка допомогли, — обіцяли справу скоро розібрati.

Через три дні батько знову поїхав до Охтирки з самогонкою й бачився там з сином. А ще через чотири дні він уже сина не застав у Охтирці — його направили на фронт проти Петлюри. За кілька тижнів Г-р одержав від сина листа з червоної армії, а через декілька місяців дістав повідомлення з штабу полку, що червоноармієць Г-р при відступнім форсуванні річки загинув без вістки.

Перечитавши того документа, я запитав батька Г-ра, чи переписав він ім'я сина в граматці з сторінки за здров'я на сторінку за вічний спокій. Г-р відповів, що не робив цього. Я сказав, що цього й не треба робити, бо син Г-ра, очевидно перейшов на сторону петлюрівських військ.

Таким чином на протязі десятюох днів справа повстанця Г-ра закінчилась щасливо, й мое нервове напруження дещо зменшилось. Я повеселішав; став я почувати себе певніше й бадьоріше, так ніби я позбувся з рамен важкого тягаря... але не на довго.

14-а большевицька армія вступила в Гетьманщину

Надійшла друга половина липня, скінчилися пающи цвітучих фруктових садів північної Полтавщини. На полях від подиху вітру хвилясто гойдалися від ваги доз-

ріваючого зерна лани жита та озимої пшениці, які часто перетинали ще пустоколосі темнозелені смуги ярої пшениці, ячменю, вівса — ці смуги, немов молоді дівчата, пишалися своєю молодістю перед старіючими тіточками, ланами жита та озимої пшениці.

Цієї благословенної пори року 14-а червона армія москалів, перейшовши Слобожанщину, вступила в Гетьманщину. Цей Московський «дракон» розкинув свої багнетні крила, ріжучими складниками яких були роти, батальйони, полки, бригади, дивізії. «Дракон» маршуав на українсько-польський фронт і на шляху свого маршу очищав Україну від «бандитизму, саботажу і контрреволюції», залишаючи по собі спалені села, погвалтованих дівчат та жінок, пограбовані засіки від збіжжя, бодні від сала, липівки від меду, кошки від крашанок, стайні від коней, сажі від свиней, загони від худоби та трупи забитих українців, що ставали чи то словом чи зі зброяєю в руках у обороні майна, людської гідності, України, Бога.

Про рух большевицьких військ я дізнався 20 липня (1920 р.). Вони були вже в кільканадцяти кілометрах від нас, і я повідомив про це Масюту, але приділений до мене зв'язковий відповів, що отаман про це вже знає й в ніч проти 20 липня виїхав зі своїм загоном у Лютењку до отамана Хрестового для спільніх дій. Дізнавшись про це, я зрозумів, що «око» з Чупаєвки, яке було близче від мене до руху большевицьких військ, раніше ніж я повідомило отамана Масюту.

От. Хрестовий зустрічає от. Масюту

Отаман Масюта, пройшовши з своїм загоном у сідалях і на підводах скорим маршем за ніч сорок кілометрів, наблизався до місцевості, в якій перебував табір отамана Хрестового.

Отаман Хрестовий в оточенні двох сотників, сестри Наталі та півсотні кінних козаків вибрав місцем для зустрічі галявину на горбку, оточену з трьох боків лісом, а з четвертого боку на 3-4 кілометри було видно дорогу, по якій мав їхати загін Масюти, й вислав на цю дорогу трьох козаків у розвідку.

Прикрасою оточення Хрестового була його молодша сестра Наталя, що видалася чарівним, як у казці, козачком.

На ній були червоні шаравари й зелений козацький жупан з жовтим погруддям та жовтими вилогами рукавів; на голові мала чорного каракуля шапку з малиновим денцем, прошитим в перехрест сріблястими пасками; взута була в червоні чобітки сап'янці з срібними невес-

личкими острогами на закаблучках; талія підперезана була узеньким паском кавказького виробу в срібних оздобах; спереду на паску висів маленький кинджал, теж у срібних оздобах, а з правого боку на паску у кобурі мініятирний п'ятизарядний бравнінг; на жовтому погруддю жупана на паску з ший висів маленький далековид.

Наталя струнко трималась у спортивному сідлі на спокійному, не дуже високому рижому лисому коні. Але ця спокійність її коня не подобалась Наталі; вона хотіла б сидіти на такому жеребцеві, як он у того козака-парубійки, що мусив навіть віддалитися від решти вершників, бо його сірий у яблуках жеребець весь час не покійно гарцював, то гріб копитами передньої ноги, то іржав та підіймав передні ноги, ставав на дібки. І думалось Наталі — та на такому гарному жеребцеві хочби справжній козак сидів, а не звичайний селянський хлопець у саморобнім сідлі з прив'язаною ззаду скрученюю свитиною; на голові проста, без кольорового денця, шапка; на паску через рамено замість шаблі висів у нього обріз — єдина його зброя.

Це був 19-річний Гриць Удовиченко — з Удовиченкових хуторів.

Удовиченкові хутори

Як вийхати з міста Зінькова в напрямку на північ, то вперше в'їдете в село Тарасівку, а в кількох кілометрах від Тарасівки будуть х. Левченки, х. Матяші х. Лемеші, х. Левошки, х. Зайці, х. Карпенки, х. Руденки й ще декілька хуторів інших назв — всі вони складають комплекс Удовиченкових хуторів. Мають вони по одному, по кілька і по кільканадцять господарств, а Удовиченків хутір — центр, де є церква — має кількадесят; хутори ці з балками й вибалками посіли степову смугу землі, яку не перетинає жодна річка.

В 1916 році я був на Удовиченках на храмовому святі. Йшов степом — паході хлібів, польових квітів, чебрецю, полиню та гречки так переобтяжували нюх, що часто доводилося дихати ротом; а над цим степом у блакитічувся — мов Боже благословіння — спів жайворонків.

Ось раптово виринає балка — по обох її схилах рідко розкидані двори господарів, нащадків козаків, з садками й ставками. В садках рівними рядами вишикувалися вулики; над ними дзижчаті обтяжені медом і вошиною бджілки — паході меду та вошини викликають з під язика слину. На тихих ставках плавають виводки

свійських гусей; безліч різних комах кружляє над водою. Ось нерозважна комаха — цікава дослідити водяну фавну — повільним летом низько спустилася до води; вмить на поверх води плюснула рибка, її луска сріблом блиснула на сонці, й «дослідник» зник.

Наблизився до церкви; на площі проти неї кілька десятків розпряжених бричок, з яких їдять коні. До середини церкви зайшли тільки ті, що раніш прийшли, а спізнені стояли в притворі, бо церква вже була заповнена вірними.

Навколо церкви ніби пливе вода в тихій річці — по вільному кроком рухається молодь.

Дівчата — зодягнені у вишивані сорочки і керсетки у станках, підперезаних крайками з китицями; одні пов'язані шовковими хустками, інші в літніх хустках; волосся у всіх заплетене в коси, в кінець яких вплетений жмут кольорових стрічок. На ногах юхтові чоботи з мідяними підківками й цяцькованими цвяшками задніми — черноголовці (передки чорні, халяви зелені), червоноголовці (передки червоні, халяви зелені), зеленогохоловці (передки зелені, халяви червоні), а багато дівчат були взуті в черевики. Всі дівчата мали золоті сережки, а на грудях разки доброго намиста, срібні дукачі й хрести; але найбільше було золотих хрестів, а в заможніших два-три хрести й обручки на пальцях.

По крою керсеток і виробу станків можна було розпізнати, з якого села дівчата — чи то з Великої-Павлівки, чи з Лютенських-Будищ, чи з Пірок — бо кожне село мало свій особливий крій керсеток і взагалі жіночого одягу.

Хлопці мали чоботи з гамбурзької шкіри або лаковані; на халяви чобіт були напущені штани, підперезані кольоровими поясами; поверх вишиваних сорочок на ремена були накинуті чумарки, а на головах були шапки; але багато було й таких, що поверх вишиваних або наборчастих сорочок носили вовняні піджаки, близкучі-альпагові або інші, й на головах мали картузи.

З обох боків церковної брами розмістилися міські крамарки; на їхніх возиках розложені різні гатунки цукерок, медяників, горіхі, й вони безперестану закликали:

— А ну парубки! Купуйте гостинця дівчатам; ось медяники аж сміються — два на копійку.

— Дівчата! Купуйте цукерки, за копійку один, півариша на довгий; один малюнок на ньому чого вартий — гляньте бо, який хороший козак з вусами намальований! Купуйте, дівчата, цукерки та гостіть хлопців, коли хлопці такі у вас скupі, що вас не гостять...

Отак крамарки, немов грамофони з безкінечними пружинами, без перерви заохочували молодь купувати ласощі.

Скінчилася Служба Божа, й усі, хто належав до цього приходу, запрошували на обід прибулих з інших сел та хуторів і старих і дівчат і хлопців; часом одну особу запрошували одноразово два або три господарі, і становище гостя було приkre — бо ж він може гостити лише в одного, але не хоче відмовою зневажити й образити кого; гість тоді дуже перепрошував і казав, що він має йти до Степана Павловича, бо той його ще місць тому запросив на храмове свято; і Степан Павлович втішений був такою винахідливістю гостя.

В числі кільканадцятьох, я теж був запрошений внучкою одного господаря 15-річною Ольгою Леміш. Вона вчилася в Зіньківській жіночій гімназії й мешкала на протязі двох років у моого дядька; то ж за цей час я багато разів зустрічався з Ольгою, знов, що вона є Ольга Леміш з Удовиченкових хуторів, а Ольга знала, що я є небожем її мешканевого господаря. Коли у моого дядька мені часом траплялося бути з нею на самоті, я дражнив її симпонпончиком (гарненька, нівроку, була), а вона нахмурить було бровенята й п'ястучком мені погрозить. Отже коли на храму Ольга підійшла до мене й сказала, що мама й дідуся запрошують мене до них на гостину, то я без вагань погодився — правду кажучи, я й на храм пішов з гадкою побути в родині Ольги. Ми зайдли на середнього розміру подвір'я, на якому будинок і дві комори були криті бляхою, довгий високий хлів був критий черепицею, а клуня, саж та воловня криті соломою. Худоби було три корови, пара волів, одна кобилиця-матка, з десяток овець та понад сотню гусей, курей і качок. Нижче клуні було пів десятини ставка, а від будинку, понад балкою три чверти десятини садка й у ньому до п'ятидесятьох рамочних вуликів. Господар-дідусь казав нам, що всього землі — рахуючи й ту, де піч стоїть — має дванадцять десятин.

Запросили до світлиці, і нас понад двадцять осіб вільно розмістилися за двома довгими столами — хлонці з одного боку стола, а дівчата з другого. Старші сіли до своєї вподоби, хто де.

На столи вже була подана сметана, пшеничні білі орішки та графини з напоями. Наливаючи в чарки світложовтій напій, почали частувати — господиня молодь, а дідусь старших. Побажавши господарям всього найліпшого, гості випили по першій чарці; напій був приємний на смак — у ньому відчувався легенький запах меду. Ді-

дусь сказав, що це трохрічне вино його власного виробу — з райських яблук, заправлене бджоляним медом.

Після сметани подали холодний пісний борщ із рибою і до нього по чарці вина; після борщу подали студенець з гусятини й випити по чарці. Після третьої чарки язики помітно розв'язалися, почулася рясніша й голосніша розмова; дехто вже витирає хустинкою чоло; дівчата почали між собою перешптуватися й чмикати зі сміху; я почував себе дуже добре, але ноги страшенно обважніли — я вже думав що, йдучи додому, ноги либо на доведеться на плечі брати.

Після студенцю подали холодний бульйон з курятини з оцетом (кусники курячого м'яса в холоднім кислуватім наварі, заправленім відповідними спеціями) й знову по чарці; дівчата відмовлялися й не піддавалися на прохання господині випити ще; хлопці пили — то ж відмовлялися від чарки мені одному не пасувало, й — якось воно та буде! — випив я й четверту чарку.

Подали ще кисіль з вишень, заправлений медом та корицею, й пиріжки з вишнями, облиті медом.

На цьому обід скінчився, й цьому ми направду втішилися, бо мали вже переповнені шлунки, а господиня ніяк не дозволяла було класти ложки на стіл. «Ні, пасрубче або дівко — казала було господиня — заки миски не порожні, не годиться у нас ложку на стіл класти» — й так прохала та припрошуvalа доки миски таки не ставали порожні; й не було ради від неї відпекатися — хочеш, чи не хочеш, а мусиш їсти. Було таке насильство, гейбіців справжньому НКВД — робив контрреволюцію чи не робив, кажи, що робив.

При кінці обіду до образів святих прочитали коротку молитву й подякували господині й господареві за частування, а дідусь запросив нас пройтися по садку.

Довгим танком вийшли ми в бік причілкових вікон світлиці у гарний квітник. Дідусь махнув рукою в бік квітів, кажучи, що то є дівчача забава. Цим він хотів сказати, що це нічого не варте, але ми всі зупинилися й милувалися дбайливості й смаку, з яким був уряджений і плеканий квітник.

За квітником ряд дерев волоського горіха, а на північ, у напрямку ставка невеликий ягідник: малина, порічки, агрус та смородина й збудована там була невелика сушарня та темник (омшанник) для зимівлі бджіл.

З північного боку захищав садок густий ряд лип; з північно-східнього — ряд вишень та з південного — ряд слив; всередині цього вінка росли яблуні, груші та абрикоси.

В ту пору літа садовина саме починала наливатися. Ідучи між рядами дерев, уквітчаних садовиною, господар пояснював нам: це золотий ранет, а це білий налив, це антонівка, це вороньок, це семеренко, це кримка, а це райські яблучки, щоб вино не переводилось. Зайшовши в ряди груш, дідусь продовжував: це філоновка, це глива, баргамота і т. д. Були гатунки ранні, середні й пізні, як груш, так і яблук.

Господиня не дала нам спокою і в садку. В її руках тепер була посудина виробу Опішнянської школи кераміки — мистецьки вироблене коло з двома рурками; з однієї рурки господиня наливала в горня рідину кольору світлої кави й гостила нас, припрошуючи випити холодної медівки. З новним горням підійшла господиня й до мене. Через переповнення шлунку направду не було куди містити, є я, дякуючи господині, хотів довести їй, що я вже цілком заповнений; але пальця я поставив помилково на пару сантиметрів нижче ямки, й це дало підставу господині «насісти» на мене. — О ні, гарний юначе. Я бачу, що Ви ще маєте незаповненого місця стільки, що медівка з цього горняті таки вміститься там — Нічого нہ вдіеш — мусив випити.

В садку провели ми з годину часу, й ноги мої за цей час значно полегшали.

Розмовляючи на господарські теми, дідусь нарікав, на те, що Бог родить садовину, але продати її тяжко; за безцінь і то не продаси; пересушити всю теж над силу. На сьому десятку він взагалі надто переобтяжений працею; сина забрали на війну, він потрапив до німецького полону; то ж тягар усієї господарської праці лежить на ньому, невістці та 17-річній внучці, а менші внучата — дівчина 15 років та хлопець 12 років восени знову підуть до школі.

А від господині, як від тяжкого гріха, все ніяк не можна було відпекатися; за пів години ще мусив випити одне горня її медівки.

З садка ми вийшли на подвір'я й мали вже прощаєтися з милими господарями, але дідусь зупинив нас.

— Любі гості, прошу зажекайте хвильку. Немазаний віз скрипить у дорозі. То ж треба й ваші «колеса» по-мазати, щоб не скрипіли; помажте но дівчата «колеса» нашим гостям. Дідусові внучки — менша несла тацю з чарками, а старша графін — частували нас наливкою-слив'янкою.

Посмакувавши доброї слив'янки й щиро подякувавши господарям за гостинність, піші пішли до фіртки, а інші запрягали в брички коней. Сонечко вже наблизжало

золоту голівку до своєї небесної постелі, щоби спочити після цілоденної праці, як я зором прощав залишенні мною простори Удовиченкових хуторів і брав невільний гріх на свою душу, в думці запитуючи:

— Господи! Чи ж може бути і в Твоєму небесному раю ліпше, ніж у нас, на Удовиченкових хуторах?!

Хутори готовуються до відеічі

Ввечері 18 липня 1920 року на подвір'я Омелька Удовиченка, Грицевого батька, заїхав вершник на вороній гарній кобилі; був це 15-річний юнак, родич Удовиченків з села Веприка. Несподіваний гість сказав, що приїхав, аби перебути кілька днів поза тереном свого села, бо в Веприк вступило большевицьке військо москалів. Больщевицькі вояки кажуть, що за ними йде ціла армія; большевики поставали на ночівлю у господарів, примушують себе годувати та крім того грабують людське добро й загадали, щоб наступного ранку всі, хто мають коней, виїхали фірами до послуг війська. Юнак розповідав, що він повів свою кобилу нібито пасти й махнув сюди, щоб не везти большевиків — отакі новини привіз родич.

Після вечері Гриць у подробицях розпитував юнака, яка зброя у большевиків, якого вони віку, а під кінець запросив його спати на свою постелю в відчіпній коморі, сказавши, що від'їжджає на два дні молоти в Бірки.

Вже було біля півночі, коли Гриць покінчив останні приготування; на сірого в яблуках жеребця нап'яли саморобне сідло; до нього спереду була прив'язана шанька з вівсом, ззаду торбина з двома палінницями та куснем сала; на правому боці висів заладований п'ятьма патронами обріз; у кишені було запасових десять патронів; поверх Гриць натяг довгу свитку, так що обріза не було видно; смушеву шапку запахав до кишені свитки, а на голову надів кашкета.

Гриць поцілував на прощання матір, потиснув правицею батькові й, узявши з його рук поводи, легким стрибком сів у сідло й виїхом винісся на дорогу. Батьки вслід синові посылали хрестне благословіння, а за хвилину не чули вони й тупоту копит баського жеребця.

Тієї ночі Гриць виїхав у Лютенські ліси до повстанського табору отамана Хрестового. Гриць мав з'являтися до табору тільки в час переведення більших військових акцій; майже половина чисельного складу загону були козаки, що жили дома, як мирні громадяни, й назовні не викликали жодних підозрінь будь-якими антибольшевицькими виступами чи то словом чи ділом. Такі коза-

ки-повстанці прибували до табору на день-два-три, щоб узяти участь у бойовій операції, й знову поверталися до рідних хат.

В лісі перебували постійно тільки ті, яким неможливо було легально жити дома; бо ж досить тяжко було постачати харчами відділу кілька або й кільканадцять сот козаків-повстанців, який весь час перебував у лісових масивах одного терену. Так от у нас на терені Груні от. Масюта мав 400-500 козаків та от. Кундій — 20-30 козаків; Куземина — от. Степенко (Дорош) мав 400-500 козаків; Бірок — от. Мандик мав 700-1000 козаків; Лютеньки — от. Хрестовий мав 1500-2000 козаків. Ці відділи на досить обмеженому просторі могли вільно черпави харчі для козаків та фураж для коней.

Була організована достава харчів з глибини запілля, з терену в кілька десят кілометрів у радіусі. Цей спасений обов'язок взяли на себе наші хутори.

По хуторах мололося збіжжя, товкли пшено, пекли хліб, різали свиней, лікували ранених вояків, а в зимовий час повстанці мали в хуторах пристановище-криївки; в них була розбудована й широка мережа зв'язкових і розвідувальних точок.

В селі, хай і при доброму ставленню населення, ця справа наражалася на значно більшу небезпеку, ніж на хуторі. На хуторі живе один господар — хто знає, що його жінка ранком спекла піч хліба, в обідню пору — другу, а ввечері третю; за два дні шість разів — 60 хлібів; а третьої доби ввечері підїхала підвoda й забрала печений хліб. Через два тижні знов підїхала до хутора підвoda — ніхто її не бачив і не чув. А в селі сусідки запитали б, чому ти цілий день топиш, та що вариш чи печеш?. i. t. p.

Отже в часи визвольних змагань наші хутори стали бункерами в боротьбі з ворогом. А в спокійний час наші хутори були базами матеріального добробуту та моральної й традиційної стійкості нашого народу. Попри це наша література й науковці й до цього часу належно не висвітлили ролю й значення хутірської системи земельного господарства на Україні; навпаки, наші пустоголові соціялісти захлинаються з радощів, що Сталін зрудинував широкоштанину хутірську Україну й загнав у землянки агроміст наших хліборобів. Навіть з'явлення атомової зброї, що одним атомовим гарматним набоєм може знищити село, не переконує їх, що і для збереження населення від масового нищення, є вказаним дотримуватися хутірської системи.

Гриць у таборі отамана Хрестового

Місяць уже примеркав, як Гриць проїхав хутір Тютюнівщину й помітив силюети двох вершників, що їхали польовою дорогою з села В-Павлівка й мали перетяти йому шлях. Гриць попустив трензеля й після п'яти хвилин несамовитого галопу на велику віддаль одірвався від вершників. Для передишки коневі Гриць кілька хвилин їхав кроком, а потім ристю й за годину скорої їзди він помітив контури хутора — ряд високих тополів, що, мов чорні смолоскипи, служили орієнтиром.

Незабаром Гриць наблизився до хутора, в якому він мав дістати вказівки, як можна проїхати до табору повстанців; ворота він минув і повернув праворуч садиби, об'їхав той бік, знову повернув праворуч і зупинився проти невеликої будівлі, кроків за сто від якої стояла пасіка.

Собака вчасно збудив пасічника, який підійшов до плоту; був то чоловік років тридцяти, син господаря хутора, що мав посаду вчителя й за це мав платню від радянської влади, а неслужжбово й безоплатно був хорунжим розівідки й зв'язку в загоні отамана Хрестового.

Гриць звернувся до пасічника:

— Чи часом шановний добродію не бачив корови маси такої, що трудно визначити, а якщо уважно придивитись до корови, то білі лати на її спині творять щось подібне до хрестовини?

— Так, бачив таку корову — відповів пасічник. — Ка́жи ж, козаче, які маються новини?

І Гриць розповів пасічнику все, про що він дізнався від родича.

— Дякую, козаче, за новини, А тепер повертай назад і виїжджай на дорогу й проїдеш ліворуч дві версти; потім буде балка, нею поїдеш праворуч три версти, аж побачиш на правому скилі її росте груша; там повертай ліворуч, і виїхавши з балки, побачиш, серед невеликих кущів росте дуб; підїжджай до нього і в оце сюркало, що я тобі даю, тричі подмеш, і воно ніби пташок цвіркотатиме: і будеш мати оклик «що хочеш?»; треба відповісти «сюркало віддати»; хтось має обізватись «зараз заберу», а якби ніхто не обізвався, вертай до мене.

Подякувавши пасічникові, Гриць за пів години підїхав до дуба й тричі подув у сюркало; з густого чагарника близько дуба почувся чийсь голос: «Що хочеш?». «Сюркало віддати» — відповів Гриць. «Зараз заберу» — і до Гриця наблизився юнак й, забравши сюркало, показав у ста кроках від дуба стежку й сказав, що нею

треба їжати аж заки зустрінеться на ній гілля; там треба зупинитися й сказати «орел летить до гнізда», а відповідь має бути «будеш у гнізді».

Серед гущавини молодого лісу скорим кроком їхав Гриць стежкою хвилин десять, аж надібав гілля й на поданий оклик дістав відповідь «будеш у гнізді» — гілля розсунулось, і перед Грицем з'явилися озброєні козаки. Дали йому верхівця провідника, з яким вони підтюпцем їхали лісом; проїхавши балку, повернули правоуч руч у невелику галлявину й за кілька хвилин приїхали до примітивно обладнаних стаєнь.

Удовж кількох десятків метрів і завглибишки два метри було розчищено прямовисно схил балки, а зверху споруджений був дах, критий земляним дерном; з боку земляної стіни були побудовані ясла з кругляків. Знявши сідло, прив'язав тут Гриць свого жеребця, підаль від інших коней, що були в стайні. Насмикавши з стіжка сіна, поклав коневі в ясла, а сам поліз на нари під спорудою, що була побудована для людей у той же спосіб, як і стайня, з тою лише різницею, що замість ясел були нари з кругляків, і на них наслано сіна; прославши там свитину, під ранкове щебетання лісних птахів, Гриць міцно заснув.

Прокинувся він близько десятої години ранку й побачив, що нари густо заповнені сплячими козаками, а стайня заповнена кіньми; його ж жеребець, через неспокійність, виведений із стайні й прив'язаний під розлогим дубом до конов'язі. З струмка, що протікав у декількох десятках кроків від стайні, Гриць напоїв коня й сам умився.

Пославши свитку, Гриць посипав на неї вівса й дав жеребцеві; сам сів на край свитки, вийняв з торбини хлібину та сало й поснідав.

Тим часом і решта козаків, що спали на нарах, пробудились, напували коней і снідали. Декілька козаків надійшли до сірого в яблуках коня й милувались його красою й баскістю. Аж ось один козак каже:

— Якби то я з своїм товаришем мали також таких коней, то сю ніч напевне не втік би від нас большевик, а то сучий син доброго коня мав, бо, тільки за примітив нас, як крізь землю провалився — так скоро гайнув.

— А часом не за Тютюровищною ви большевика надібали? — запитав Гриць.

— А ти звідкіль знаєш?

— Бо то ж я їхав — казав Гриць,

— Коли це ти так їздиш, то тебе, козаче, ніхто не

дожене, а від тебе не втече — відказав козак.

Гриць з задоволеною усмішкою плескав жеребця по ший.

Приїхав вершник і викликав людей з Веприка й Удовиченкових хуторів. В числі декількох осіб Гриць теж пішов у супроводі цього вершника до сотника розвідки, який взяв від Гриця ширші пояснення до тих інформацій, які він давав минулої ночі «пасічнику».

Гриць добре відпочив за день, а о 2-ій годині наступної ночі його було включено до почету отамана Хрестового для зустрічі загону отамана Масюті. Коли загін зупинився на галявині, де мала відбутися зустріч, то це його сірий у яблуках баський жеребець викликав заздрість у Наталі.

Марійка у підводах

Вранці 20 липня в родині Удовиченків батько до сніданку розібрав бричку й заховав її частини в різних місцях; на дерев'яному возі, яким возили гній на поле, замінив заднє колесо на старе з таким розрахунком, що, якби більшевики вигнали в півводу, то віз більше десяти верст не пройде й колесо розсипеться. По сніданку він запряг воли й поїхав волочити зайнятий пар (віко-овес), бо за два дні мали розпочатися жнива, коли не буде часу на це.

Менша сестра Гриця 17-річна Марійка мила по сніданкові посуд. В цей час на подвір'ю собаки люто загавкали: мати глянула в вікно й скрикнула — Ох лишенко! Нечистий чотирьох москалів приніс — і вийшла на подвір'я вгамувати собак, щоби їх не постріляли.

Більшевики зразу ж наказали дати півводу, бо одна піввода в балці обламалась, Господиня відмовлялася, кажучи, що господаря нема дома, то ж нема кому їхати.

— Ти, жінко, поїдеш; а не хочеш ти їхати, то ми й самі вміємо бути фірманами — відказували більшевики; пішли вивели з стайні кобилу-матку з лошам; шукаючи ж хомута, зайшли до відчіпної комори й там узяли чоботи господині (чорноголовці) — один більшевик сів на ганку комори, скинув з себе лапті й узув жіночі чоботи: другий вояк взяв на гнізді курку-квочку, відкрив її голову й защав до торбини.

Щоб як скоріше припинити таке господарювання москалів, господиня гукнула дочку з хати й каже їй — Марійко, запрятай кобилу та їдь у півводу, бо дивися, що робиться.

Марійка служняно виконала розказ матері. Через двадцять хвилин в балці за пів версти від хутора на її воза

було покладено понад тридцять бляшаних скриньок й сів один вояк. Валка з понад сорока селянських та кількох військових підвід кулеметної команди рушила далі.

Марійка їхала останньою в валці. Проїхавши чотири кілометри, надіїхали вони до хутора Сухоради, що складався з кільканадцяти господарств; тут большевики зупинили підводи й побігли по хатах за здобиччю.

Випало так, що підвода Марійки зупинилася, трохи не доїхавши до початку першого подвір'я хутора. Марійка дивилась на скриньки, й їй спало на думку, що добре було б одну скриньку заховати та привезти братові Грицеві.

Перше подвір'я хутора з правої сторони мало рів, який заріс будяками, кропивою й дрібними колючками. Марійка розстібнула три гудзики своєї кохтини й непомітно (та на неї ніхто з фірманів і не звертав уваги) взяла одну скриньку, притиснула її до живота, прикрила полами кохтини й, відвернувшись до підвід спиною, забрела в рів, присіла, ніби їй пришла на це потреба, й положила скриньку на дно рівчака, а вийшовши з рівчака, ніби бавлячись, застромила в землю суху бур'янинку. За кілька хвилин передні підводи рушили їхати, так що вояк, який їхав на Марійчиному возі, догнав її на середині хутора.

Від хутора Сухоради відіїхали кілометри три, як почалася вибойна з глибокими коліями дорога. Марійка навмисне стримувала віжками кобилу, так що її фіра відстала кроків на 70 від решти підвід.

Гримаючи на кобилу за її лайдацтво, Марійка нокнула й стъбнула коняку батогом; а як вона стала бігти, сіпнула правою вожжиною; кобила хутко виступила з дороги, й передні колеса вискочили з вибоїн, а на задніх почувся тріск. Марійка сіпнула лівою вожжиною; кобила ступила знову на дорогу, а через кілька кроків у заднім колесі спиці відділились від ступиці, й віз похилився набік.

Марійка спинила кобилу, скочила з воза, руками взялася за голову й від припливу радости стала плакати, примовляючи, що батько на ній і шкіру обіб'ють, що вона напередодні жнив колесо поламала.

Большевик, що їхав на Марійчиному возі, почав кричати: Стой!... Стой!... і валка зупинилася.

Хутора близько не було; не мали большевики іншої ради, як розклести скриньки з Марійчиної фіри на кілька інших фір, а порахувати їх при цьому нікому й у голову не впало.

Підводи відіїхали, залишивши Марійку в степу; за го-

дину часу Марійка поволі приїхала назад до х. Сухоради й у першому з того боку подвір'ї вона попросила дідуся допомогти їй прикріпити дрюочка, якого вона мала на возі (бо батько її, надіваючи калічне колесо, поєжжив на віз і дрюочка, щоби потім, як колесо поламається, прив'язати його під вісь до полуздробка воза). Одній Марійці зробити це було над силу, а за допомогою дідуся через десять хвилин безколесний бік воза сунувся на дрюочку.

Ось і останнє подвір'я. Але маєш! — проти тієї садиби, кроків за 150 від дороги дві молодиці порпаються на грядках. Марійка зулинила кобилу, миттю вскочила в рів, у колючки й, присівши, посунула скриньку позад спідницю до живота, придавила її руками, ніби підсмикуючи спідницю, підвелася й вийшла з колючок та сіла на воза. Вона смикнула віжками, юкія кобила пішла скорим кроком, у той час, як молодиці не проминули нагоди накинутись на неї:

— Бач, яка срамотниця! Паскудить попід людськими дворами — не могла собі в степу місця знайти. Видно вже, якого батька дочка, коли на трьох колесах воза має.

Але Марійка не слухала їх, а радісно поспішалася додому.

Пс обіді батько Марійки закладав ярма на волів, щоби їхати кінчати волочити пар, як проїжджаючий біля хутора Удовиченків родич зайдов повітатись і розповів при цьому про лиху, яке трапилося в родині Силки, що на його дружину й 16-літню дочку, які працювали в полі, напали москалі-большевики й погвалтували їх, і дочка не могла перенести наруги й повісилась у коморі. Від цієї вістки мати Марійки прийшла в розпач.

— О Боже мій! — казала вона — я ж сама послала дівчину в підводи, сама занапастила дитину. І все через тебе, старий. Чого тебе морока понесла волочити пар? Ти ж знов, що москалі наближаються, але тобі як 200 пудів десятина озимки не вродить, то і в носі свербітиме... На кого ти ю кому робиш? Все рівно ж в продрозвъорстку заберуть. Був би дома, то сам поїхав у підводу, а то маєш — дочку на загибель через тебе послала...

Так сварила Марійчина мати свого чоловіка Омелька, а він у свою чергу заспокоював дружину, кажучи, що на воза він надів старе колесо, яким далеко не зайдеш.

Аж ось клацнула клямка фіртки, ю вийшла Марійка ю, відчинивши ворота, вїхала на подвір'я на трьох колесах.

Велика радість оторнула батьків, коли вони побачили Марійку, а мати підбігла до дочки ю розпитувала, чи

часом нічого лихого з нею не трапилося. Бог милував — відповіла Марійка, й безмежно рада мати наказала старому розпрягати кобилу, а Марійку кликала до хати обідати.

— Готуйте, мамо, до обіду, а я зараз прийду — сказала Марійка. Йі же треба було ще забрати з воза скриньку так, щоб батьки не бачили, а то, хто знає, може ще й сваритимуть на неї.

Ось батько повів кобилу до стайні; Марійка швиденько накинула на рамена світку, взяла під пахву скриньку, подалась за комору й там поклала її в бур'яни; аж тепер побігла до хати обідати й розповідати батькам про всі подорожні пригоди.

У Лемішів

Родина Лемішів, у яких я гостив на храму в 1916 році, зійшлася того ранку на трохи спізнений сніданок. Син дідуся вже повернувся з німецького полону. Ольга вчилася в гімназії лише до Різдвяних Свят 1918 року: як Гетьмана повалили, при большевиках, вже дітям господарів не було доступу до науки, бо треба було, щоб батьки належали до комнезаму: отже тепер Ольга працювала в господстві батька.

Родина сиділа при столі, як на подвір'ї загавкали собаки: Ольга, що сиділа біля вікна, перша глянула на подвір'я й крикнула — Ой лиشنко! Москалі до хати йдуть.

Лідусь і батько встали зза столу й зустріли большевиків на ганку.

— Що вам треба? — запитав дідусь.

— А ось що...

Один червоноармієць зняв з цвяха відро, що висіло на ганку, й каже — Повне відро меду давай. Другий большевик зняв друге відро й каже — а оце повне відро крашанок наложіть.

— Добрі ж з вас гости — каже їм дідусь — А чим же ми будемо воду з колодязя черпати, як ви відра заберете?

— Купите нові відра — відповів котрийсь з большевиків.

— А де ж ми їх купимо? По крамницях їх тепер нема. Чи може ви привезли нам відер? — запитав дідусь.

— Візьміть, тату, відро й поставте в коморі, а в корзину накладіть крашанок, а я піду на пасіку й наріжу щільника — сказав син.

У супроводі двох червоноармійців пішов син у садок до пасіки, а дідусь відніс відро до хати, взяв у сінях

корзину й (щоб крашанки не товклисъ) пішов до стайні й уяв з ясел жменю сіна та поклав його на дно корзини й подався до сінешної комори за крашанками.

Чотири большевики, що слідом за дідом ходили до стайні, побачили там трьохрінчу красуню-кобилицю.

— Цю коняку треба забрати для нашого воєнкома. Доки то він буде їхати на своїй тверській шкапі!

— Вірно каже товарищ Севрюгін — погодились решта большевиків: двох зайдло до середини стайні, відв'язали кобилицю й вивели її на подвір'я.

Дідусь, поклавши в корзину сотню крашанок, саме виніс їх на ганок; побачивши, що лошицю вивели з стайні, він, лишивши корзину з крашанками на ганку, скорім кроком підійшов до большевиків і запитав:

— Ви нашо вивели лошицю з стайні?

— А нате, що вона буде для нашого воєнкома — відповів котрийсь з большевиків.

Дідусь вхопив поводи в ліву руку й черевиком лівої ноги наступив на лапоть москаля, який теж тримав поводи в своїй руці: правою рукою пхнув він у ремено червоноармійця, сказавши при цьому:

— Смердючий лапоть, ти либонь плекав цю кобилицю! . . .

Червоноармієць від поштовху дідуся впав на землю й випустив поводи; дідусь ступив було вже пару кроків у напрямку до стайні, як стався стріл з ґвинтівки: від стрілу кобилиця рванулася набік і звалила дідуся з ніг.

Жінки — мати й дві дочки — бачили це все з вікон кімнати й гадали, що дідусь упав застрілений, бо большевик спрямовував свій стріл у дідуся: вони вибігли на ганок та счинили лемент і галас.

Почувши стріл і плач жінки та дочек, батько заливши обрізати щільники з рямок, а чим скорше біг до хати; роздратовані бджоли хмарою летіли за ним, але через сітку не дошкуляли йому: коли ж він наблизився до червоноармійців, що в садку, поодаль від насіки, чекали на мед, бджілки кинулись на них і завзято почали їх жалити. Больщевики відмахувались руками й ґвинтівками, кілька разів і вистрілили, але це лише дужче злостило бджілок, їх вони ще завзятіше кидалися на москальів і лише за фірткою відстали від них: отже москальки замість того, щоб смакувати мед, мусили звертатися до лікаря, бо опухли так, що й очима не бачили.

Але большевики вийшли з цього «бою» таки з немаюю здобиччю. Прибігши до ганку, син побачив у фіртці лише хвоста лошиці та червоноармійця з корзиною в руках, що залишав подвір'я . . .

Дідусь встав з землі й, притуливши руку до вуха, щоб не так дуже текла кров, крокував до хати — він мав прострілене вухо.

Загрожене населення тікає в ліси

В роки боротьби за Волю України (1918-21) в тих селах, які були розміщені серед лісових масивів нашого повіту, або близько від них,sovєтська влада, хоч і мала свої урядові органи — волвиконкоми й сільради — але вони не могли виявити там у повній мірі й систематично жорстокість комуністичної диктатури Кремля. Вона здійснювалась там тільки доривочно — насоками каральних загонів продбатальйонів та інших військових одиниць.

В деяких з тих сіл головами сільрад була люди, що не підпирали совєтську владу. Якщо ж голови сільрад були там прихильні до комуністів, то, все однаково, кілька повстанців з тих сіл (бо крім більших загонів повстанців у селах, оточених лісами, як от Велика Павлівка, Лютенські-Будища та інші, діяли ще повстанські групи в кілька озброєних козаків), що все перебували в своєму селі, або близько від нього, свою наявністю тримали в страху й пасивності сільську більшевицьку адміністрацію.

При з'явленні в селі більших більшевицьких загонів загрожена частина людності (переважно колишні заможні хлібороби), тікали — хто встиг — з дому й десь перекочувались кілька днів, заки в селі перебував відділ більшевиків.

Тож і при пересуванню 14-ї армії більшевиків, людність з тих сіл і хуторів, що лежали в напрямку її маршу, сповіщалась зарані про наближення великої сили солдат москалів-більшевиків, коли вони були ще за кілька чи кільканадцять кілометрів. Тоді ті з людей, яких, чи через їхню колишню заможність чи через те, що їхні сини чи батьки були в повстанцях, комуністи трактували, як карну категорію, ховали недограбовані рештки одягу, взуття та харчів і тікали в ліси.

Отак у дні руху 14-ї армії група повстанців села Велика-Павлівка, що складалася лише з кількох осіб і була під командою місцевого вчителя, побільшилась на кілька десятків осіб — хліборобів, озброєних дробовиками. Разом із своїми родинами, хатним добром і худобою втекли вони в глиб лісів, рішені захищатися там до загину.

Більшевики добре розуміли, що при намаганні здобути українські ліси вони понесуть великі втрати, а то-

му й не заходили в глиб лісів.

Після перемаршу большевицької армії втікачі повернулися з лісів і — хоч у непевності, з обачністю й страхом — мешкали, під захистом повстанців, у своїх оселях.

Користуючись з наявності великих з'єднань 14-ї армії та з того, що повстанські загони були стягнені для зустрічі тої армії до Лютенъки — місцеві відділи большевиків відважились вийхати з міста Зінькова для переведення екзекуцій над населенням.

Прибув загін отамана Масюти

Як тільки сонечко Боже благословило нашу грішну землю першими снопами свого проміння, кілометрів за чотири від галевини, де був отаман Хрестовий, з'явились перші вершники розвідки; вони зблизились з трьома зв'язковими загону Хрестового, а за кілька хвилин можна було бачити й більшу кількість кінноти.

Попереду загону в накинутій на рамена кавказькій бурці, в сивій смушевій шапці з малиновим шником їхав на баскому коні отаман Масюта. В першому ряді кінних козаків повівав синьо-жовтий прapor; тут вільно було його нести відкрито, бо це був терен контролюваний отаманом Хрестовим, що належав радвладі лише на папері. За кіннотою, на підводах їхали пластуни; в ранковій млі весь загін, далеко розтягнутий по зигзагуватій польовій дорозі видавався нібито великим чорним вужем, що повзе до лісу.

Коли отаман Масюта був уже на віддалі кроків 200, отаман Хрестовий зліз з коня, віддач його джурі, а сам кроків на двадцять вийшов на зустріч. Масюта теж зліз з коня й пішки наблизився до Хрестового. Вітання двох отаманів не було офіційно військовим, а нагадувало зустріч брата з братом. Отамани стиснули правиці, лівими руками зняли з голів шапки й тричі поцілувалися. Підійшли до почету Хрестового, й Масюта здоровив його: «Здорові були, пані старшини й козаки!» «Дай Боже здоров'я пану отаману!» — залунала відповідь козаків Хрестового.

— А це моя сестриця Наталя — сказав отаман Хрестовий, знайомлячи її з новоприбулим отаманом. Стоячи на крок від коня Наталі, отаман Масюта зробив їй легенький уклін; Наталя простягла свою маленьку руку отаманові, який легенько стиснув її й поцілував по ший коня Наталі.

— Гарного, спокійного коня Ви маєте, Наталю — сказав Масюта.

— Кінь то незгірший, але козак на ньому бузиня-

ний відказала Наталя з лукавою усмішкою.

— О ні! Я зовсім не такої думки й про козака — з ченою поважністю відказав Пилип.

Він і отаман Хрестовий посидали на коней і стали попереду почету Хрестового. Коли кінні козаки загону отамана Масюти н близились до них, то вітав їх отаман Хрестовий словами: «Здорові були панове старшини й козаки!», й у відповідь загуло «Дай Боже здоров'я пану Отаману!»

Піші позскакували з підвід і по чотири в ряд проходили сотнями. «Здорові були панове старшини й пастуни!» — вітав кожну сотню от. Хрестовий і чув од неї дружну відповідь.

Після закінчення дефілювання обидва отамани з почестом ристю проїхали галевину й коротшою дорогою скоріше прибули до місця, призначеного для загону от. Масюти. Воно було недалеко від чистого струмка; під розлогими деревами були пороблені конов'язі та складене сіно в копиці, всередині яких був засипаний овес. Для відпочинку козаків під бугриком було послане сіно; щоб після безсонної ночі дати всім змогу добре відпочити, кілька десятків козаків з загону от. Хрестового були призначенні для догляду за кіньми новоприбулих.

О 4 год. 15 хв. весь загін прибув на призначене йому місце, й от. Масюта дав наказ розсідлати й розпрягти коней і прив'язати до конов'язів та всім лягати спати до 10 год. ранку. Сам же він з Хрестовим і його почестом поїхав до так би мовити «штаб-квартирі» от. Хрестового.

Містилась вона в трьох малюсеньких кімнатках, які були виріті в бугрі; переділі були зі сторч поставлених не товстих дерев'яних кругляків, які були й підпорами земляної стелі; на стінах, обшальваних дошками (шальовкою) висіли образи, килими, рушники та інше; кожна кімната з надвірної стіни мала одно невеличке віконце. Вхідні двері вели до середньої кімнати — це була штабова канцелярія; у кутку висів образ Покрови Пресвятої Богородиці з лампадкою, уквітчані вишиваним рушником; нижче образа тризуб (не поганських часів, а з хрестом); праворуч образа був пришпилений до стіни жовто-блакитний прaporець; на другій стіні висіла мапа Полтавської губернії; на полиці лежало кілька десятків книжок, а на столі стояла друкарська машинка й телефон, що сполучував з головним бункером, у якому містився сотник розвідки.

Штабова кімната мала ліворуч двері до спальні Хрестового, а праворуч двері до кухні, де на помості спала Наталя з своєю товаришкою, освіченою панною, либонь років на десять старшою від Наталі, колишньою гувернанткою українського магната Полетики (якщо мені не зраджує пам'ять). Її большевики мали розстріляти, але їй пощастило втекти в ліс під захист повстанців; тепер вона товарищувала з Наталею й, як, жартуючи, казав Левко, «вчила Наталю панських витребеньок».

Ліворуч від штабу була вирита комора, а ще далі — стайння на кількох коней: праворуч теж були вириті кімнатки — в них жили родинні люди, старший брат Хрестового та інші.

На віддалі трьох метрів від помешкань весь бугор був обгорожений подвійним плотом, у два метри високим, а 80-сантиметрова ширина його була заповнена землею, що була вийнята з бугра при спорудженні мешкань.

На висоті метра були встановлені збиті з дощок прозури, а поверх плоту в два ряди був протягнений колючий дріт. З чотирьох боків пліт мав неширокі фіртки з міцними дверима, які упоперек засувалися дрючками.

Як на тодішні обставини, таке оборонне укріплення було досить поважним, бо гармат у ліс не можна було завезти, а обстріл з кулеметів та гвинтівок мало йому шкодив. Хібащо на близькій відстані ручні гранати могли зруйнувати цей бункер; але щоб добрatisя до нього, треба було раніше знищити багато інших точок спротиву.

Віддавши коней джурі, отамани Хрестовий і Масюта зайшли до кімнати штабу. Масюта там познайомився з дружиною Хрестового й товаришкою Наталі. Отамани умілися холодною водою, й їм дружина Хрестового й Наталя дали по горнятку чаю, завареного липовим цвітом — їсті мали вже після причастя.

Хрестовий познайомив свого побратима з накресленим ним розподілом того дня: Від 10 год. 30 хв. до 12 год. — польова Служба Божа; від 12 год. до 1 год. — обід; від 1-ої до 2-ої год. — віче, на якому промовлятимуть отамани Масюта, Мандик і Хрестовий; від 2-ої до 4-ої год. розваги; від 4-ої до 9-ої год. відпочинок; від 9-ої до 10-ої год. — вечера; о 10 год. вимарш проти большевицької армії. Отамани й сотники будуть на розвазі лише до 3-ої години, бо до 9-ої години вони мають розглянути плян військових дій, який тепер, на підставі зібраних відомостей, розробляють сотники.

От. Масюта з таким пляном дня погодився й пішов

до спальні Хрестового відпочити після нічного маршу, а Хрестовий пішов у бункер до сотників, щоб прийняти участь у складанні пляну бойових дій. Жінки поспішили, готуючи обід.

Нельова Служба Божа

О 10 год. 30 хв. усі три загони стояли в затінку гілля трикутником. Чоловій — загін от. Хрестового, ліворуч — от. Мандика, праворуч — от. Масюти. Перед кожним загоном стояв отаман із своїми старшинами. Жіноцтво та діти стояли з четвертого боку.

Посередині цього каре стояв стіл, накритий вишитим обруском, на якому були образи Христа Спасителя та Божої Матері й дві великі воскові свічки.

Ось зза густої кущавини, в супроводі осавула розвідки та дяка-козака, вийшов панотець, сивий, горбaten'кий, в окулярах з світло-синім шклом. Облачившись та приготувавши проскомідію, панотець розпочав загальну сповідь.

Гриць Удовиченко, що стояв у другім ряду загону от. Хрестового, почувши приємний баритон священика, подумав, що голос цього священика є дуже подібний до голосу їхнього панотця Павла, — але ж той не сивий і не носить окулярів.

Панотець попросив усіх піднести догори пальці правої руки, складені для хрестного знамені й повторювати за ним слова сповіді. До причастя підходили отамани, старшини й по 30 козаків з кожного загону. Гриць Удовиченко, що стояв попереду, належав до причасників. Коли він підходив до хреста, то священик на мить затримав хрест — він був заскочений тим, що побачив тут свого прихожанина. І Гриць пізнав свого отця Павла...

По Службі Божій священик у супроводі осавула й дяка так само хутко зник у гущавині лісу.

— Вже, отче, можна доводити себе до справжнього стану — сказав осавул, коли вони пройшли кілометрів два.

Зупинилися. Отець зняв окуляри й капелюха. З тики, яку ніс з собою, осавул лив воду на руки; панотець вимив добре голову й обличчя, з сивого зробився темно-русявим й витяг з під ряси горба.

Щиро подякувавши панотцеві за його так сміливе настирське потягнення, осавул сказав, що козак-дяк піде з отцем до хутора, в якому чекала дочка з підвойою, й подав поради, як краще іхати додому, щоб не наткнутися на більшевиків.

Після Служби Божої повстанці хутко розійшлися по своїх сотнях, де для них уже був приготовлений куліш з салом — на першу годину вони всі мали прибути на призначене місце на віче.

Хрестовий запросив отаманів і їх помічників іхати обідати до нього. Найближчий помічник от. Масюти, сотник Пасяда не зразу погодився — він хотів наглядати за козаками, щоб молодь на голодний шлунок часом не съорнула забагато первачка.

Пасяда в царській армії був вахмістром у драгунському полку; його груди прикрашували три георгієвські хрести. Цей господар разом з двома синами прибув у загін Масюти з власними кіньми, сідлами й зброяєю, перевербрав команду кінноти й став першим дорадником отамана. У муштрі він був суворий; часом було й хвороستиною потягне козака по штанях, якщо той у галопі вайлакувато перескакував з боку на бік коня, або промахувався при рубанні лозини шаблею — але, не дивлячись на це, козаки, як батька, шанували Пасяду.

На обід до Хрестового Масюта іхав у товаристві дівчат й веселій, як завжди, жартами та дотепами розважав їх.

Натякнув, між іншим Наталі, що хоче перший сьогодні з нею танцювати. Та, усміхаючись, відповіла, що це не від неї залежить, а від шаблі пана отамана. Товаришка Наталі додала при цьому, що в старі часи ліпши дівчата-козачки виходили заміж за тих козаків, які виявлялися найспритнішими в герцю на шаблях — отже й у їхньому таборі встановили правило, що той може танцювати з Наталею, хто зуміє відбитися шаблею від двох нападників, й ця доля не мине й пана отамана.

— Дуже охоче іду назустріч химерній долі й надіюсь що вона мене не зрадить — сказав Пилип.

— Якщо так, то й ми будемо тішитися Вашим успіхом — задирахуватим тоном відповіла Наталя, в'їжджаючи в фіртку.

До обіду на ослонах сіло дев'ять осіб — три отамани з своїми помічниками. На столі завчасно були поставлені дві невеликі тикви з вином та чашки, а дружина Хрестового, Наталя та її товаришка ставили на стіл миски з іжею.

— Як то, друже, сталося так, що твій насокок на Чупахівку відбувся невдало? — запитав під час обіду Масюту Хрестовий.

— Ото, брате, як тільки я дізнався, що до Чупахівської цукроварні прибув відділ большевиків-москалів і

відвантажує цукор до Росії, то я вирішив перешкодити п'ому. Ти ж знаєш, що Чупахівка стоїть посеред степу, й до неї не можна наблизитись непоміченим. Відділ большевиків містився в цеглових двоповерхових будинках поруч брами, яка пильно охоронялася. Бельшевики відстрілювалися з вікон, і без гарматного або мінометного обстрілу їх відти викурити не було ради. Один мій козак зголосився, під прикриттям нашого гвинтівочного обстрілу, вскочити на коні в галоп у браму й кинути в вікна ручні гранати, але... на брамі впав забитий. Шкода! Хоробрій був козак з села Велика-Павлівка.

Ех! Побратиме Левку, якби в нас була хоч одна гармата та кілька кулеметів, то ми зі своїми козаками і Полтаву здобули б, а потім і в Дніпрі коней напоїли — а то з шаблями змушені перебувати в лісі, бо до обріза чи гвинтівки козак має як не кілька, то кільканадцять патронів, та й міркує, чи стріляти в ворога, чи почекати.

— Вірно, брате Пилипе — через брак зброї тяжка є наша справа. От я не так давно перевів, правда, блискавичний наскок на Гадяч, але крім того, що звільнив політичних в'язнів і дістав для населення конечно потрібну кількість соли, зброї не дістав. Кільканадцять гвинтівок, що забрали у забитих большевиків, то ж дрібниця. Гармати — то є головне; але близько нас їх немає, хібащо в Полтаві.

Позаминулій ночі мені навіть сон снився, що я нібито приймав параду гарматного відділу; багато великих гармат дефілювали повз мене, а я, з радості, з захопленням гукав Слава Україні! — від крику сам пробудився й дружину розбудив.

Від жалю, що мав гармати лише в сні, отаман Хрестовий зітхнув і продовжував:

— Через відсутність гармат, кулеметів і взагалі тяжкого озброєння та патронів, ми змушені перебувати в лісах і тримати під своєю контролю лише обмежений простір. Але недовго так буде, бо військо Петлюри скоро вже стане на лівім березі Дніпра; тоді ми розгорнемо операції ширше, щоб прискорити прихід до нас Петлюри. Поки ж це станеться, ми мусимо на переправах Псла ув'язатись у міцні бої з частинами 14-ої большевицької армії, щоб понизити її бойову міць ще поки прибуде вона на фронт. Та про це ми ще говоритимемо докладно на нараді отаманів...

Глянувши на годинника, Хрестовий запросив усіх старшин на віче. Всі встали, прочитали молитву; подякували жінкам за обід і сідали на коней.

Для декого, зокрема з покоління моїх дітей, що рождалися ген пізніше від тих часів, може видаватися неймовірним, що повстанці провадили зустріч отаманів що відбувалася польова Служба Божа, віче, танці — і це тоді, коли за 25 кілометрів були бойові відділи большевицької 14-ої армії. Бо ж покоління моїх дітей знає війну, в якій тисячі літаків за сотні кілометрів від фронту, у заплілі, повертали у руїну міста, моторизовані дивізії з гарматами, бомбометами, танками за добу проходили, наближаючись до фронту 500 кілометрів, при чому вояки, сидячи в автомашинах, не відчували великої втоми.

Якби в ті часи, про які я згадую, українське військо мало хоч одну моторизовану дивізію виряду другої світової війни, з танками, гарматами й кулеметами й до того підтриману з повітря хочби півсотнею літаків — то большевики напевне були б розтрощені, й ми не були на еміграції. В ті часи така дивізія доконала б «чуда», бо тоді не було сили, яка загородила б їй дорогу, або витримала тиск.

В ті часи піхота пересувалась пішки й лише іноді по залізницях. На звичайний піхотний полк припадало тоді чотири легкі гармати в кінських запряжках та понад десять кулеметів. Були тільки поодинокі літаки для розвідки й зв'язку. Танк я бачив тоді лише один на ст. Дарниця під Києвом. Він був навантажений на залізничну платформу й мав озброєння — два кулемети.

Отже в ті часи в семи кілометрах від ворога, себто поза осягом стрілу легких гармат, було вже безпечно.

Тоді Махно відзначився тим, що мав кінноту й пластунів на тачанках і бричках, а тому міг пересуватись більш ніж по 60 кілометрів на добу; своїми несподіваними наскоками він завдавав тяжких втрат большевикам.

Віче

Приїхавши на призначене для віча місце, отамани не бачили козаків, уже вишикуваних колом; залищеним вузьким проходом три отамани й три прaporоносці захали на конях до середини.

Першим говорив отаман Масюта:

— Панове сотники, осавули, хорунжі, підстаршини, козаки й пластуни! Підкріпившись молитвою до Бога, нам треба ще нагострити свою волю для зустрічі з ворогом Українського Народу — москалем-большевиком.

Підкresлив отаман те невідрядне явище, що загони повстанців з понад трьох тисяч козаків мають лише кілька офіцерів і то низької ранги, а багато офіцерів дома з

батьками гречку сіють, чи на писарських посадах сидять — і то є так тому, що нас поділили на бідних і багатих, на експлуататорів і експлуатуємих.

Дорікав за це стаман українським комуністам та соціялістам, які саме роз'єднали Український народ соціяльно й цим прищеплюють ненависть одних українців до других у тий час, коли нам потрібна єдність усіх кляс усієї нації, щоб здобути волю й державну незалежність. Як на приклад, Масюта вказував на себе — він бо є люмен, син сторожка Воскресенської церкви в Зінькові — а проте він не пішов за шкідливими гаслами комуністів та соціялістів, бо розумів, що його ворогом є москаль, а заможний українець є його братом, і тепер укупі з заможними поділяє він тяжку долю повстанця.

Вкінці Пилип Масюта палко закликав усіх:

— Дорогі Побратими! Перевіряйте своє внутрішнє душевне наставлення. Коли який заможний має в серці нехіт та зневагу до бідного українця, то цим він зраджує Україні. Бідняк! Коли ти почуваєш ненависть і призирство до заможного українця, то цим ти зраджуєш Україні — а зради тієї користується наш загальний лютий ворог, москаль. Не шкодуйте ж життя в боротьбі за Волю нашого народу, за Самостійну Українську Державу! Слава Україні! — так закінчив отаман Масюта свою промову.

Слава Україні! Слава Пану Отаману! — аж листя затряслось на деревах від дружніх та гучних окликів повстанців.

Наталя й її товариші були на конях позаду лав кошаків. Слухаючи промову Масюти, весь час не зводила вона з нього очей. Вабили її й переконливий щирій, відвертай голос отамана й його влучна жестикуляція — як він то п'ястуком погрозить, то пальцем докірливо посварить А кінь під ним здається й хвильки не стояв на місці, а весь час баско кружляв по колу. Все це надавало особливої лицарськості Пилиповій постаті й тим полонило серце козачки Наталя.

— Панове, Українські Лицарі Повстанці! — так почав своє слово отаман Мандик. Казав він, що наперекір ворогам нашим, які ділять нас соціально, всі три отамани повстанських загонів саме подають нам приклад єднання різних прошарків нашої нації. Масюта є бідняк з бідняків; він, Мандик, є середняк, а Хрестовий є син заможного батька.

Казав, що за роз'єднувальну політику наших комуністів та соціялістів дорого сьогодні платить — кров'ю та майном — ліпша частина нашого народу, що треба мін-

но триматися зброї, бо тільки вона може забезпечити нам Волю. А наші панки з соціалістів весь час цькують бідних на заможних, дурних на розумних і тим допомагають віковічному нашому ворогові — москалеві — розірвати фронт нашої нації. Заможні люди в кожній нації є гейби вояками в шанцях, на першій лінії фронту, а біднота, то резерва поза першою лінією.

Ми бачимо, говорив Мандик, у якому жахливому стані перебуває тепер наша перша лінія фронту, заможний прошарок, на якого ворог тисне зпереду, а в потилицю б'є своя резерва-біднота. Нема чого дивуватися комензальським недотепам, але де ж є розум українських соціалістичних та комуністичних провідників, які добрались до влади — пощо вони ведуть до самонищення українців?. Оце ж тепер провідний український соціаліст, письменник Винниченко в Українському Раднаркомі разиться з Раковським, як знищити нас повстанців — борців за нашу Волю й Українську Державу.

Отож — закінчував Мандик — через дурний розум наших панків соціалістів та бідняцької голоти, що на спілку з московськими комуністами скинули в 1918 році Гетьмана, ми хлібороби сьогодні мусимо коси й плугти замінити на рушниці й вести тяжкі бої з потужними ворогами — москалями-большевиками та своїми комуністами-зрадниками, їхніми поплентачами. Слава Україні! Слава героям повстанцям-козакам!

Україні Слава! Слава Пану Отаману! — линули голосні вигуки повстанців.

Мені двічі доводилося бачити отамана Мандика — був він середнього росту, плечистий, взагалі міцної будови тіла.

— Злетілися орли козаки-повстанці — так почав свою промову останній з речників, отаман Хрестовий — з частин землі Гадяцького та Зіньківського повітів, щоби разду радити. як маємо чинити, бо чорною хмарою суне по терені наших повітів 14-та московська большевицька армія. Прямує вона на українсько-польський фронт і на шляху своєму плюндрує Україну.

І Хрестовий називав села та хутора, в яких відбулися вбивства, грабунки й насильства, вчинені загонами большевицької армії, запитуючи — чи не треба за це відплатити москалям-большевикам?

— Помстимося, пане Отамане! Помстимо-о-ося! — з запалом вигукували повстанці. Гриць, стрясаючи п'ястуком, несамовито вигукував «Помстимося! Помстимося!», аж заки його не смікнув сусіда, щоб перестав кричати,

бо всі вже стихли.

Хрестовий продовжував, дякував він козакам, що одностайно підтримують вирішення їх, отаманів, які вважали за свій обов'язок захищати від ворога місцеве населення. Казав, що є чевна надія на прихід сюди війська Петлюри — уряд Директорії не дуже то любить заможних українських козаків-хліборобів, але вони перш за все люблять Україну, готові життя віддати за Волю України й тому роблять все, щоб допомогти військам Петлюри вигнати большевиків з України. Тепер треба ув'язатися в бої з частинами 14-ої большевицької армії, а після того її зустріне отаман Гресь та інші, й таким чином ця армія прийде на фронт не свіжкою й потужною, а змореню в боях, зазнавши поважних втрат у людях і амуніції.

Закликав отаман не лякатися того, що ворог є в тридцять разів чисельніший, що має гармати, кулемети й дозвить набоїв, в той час, як у нас є багато таких козаків, що мають тільки 10 або 5 патронів до свого обріза — треба так уміло й відважно витратити свої останні п'ять патронів, щоб ними двох-трьох большевиків забити — це вже буде поплатним.

— Будьмо ж гідними нашадками славних козаків, предів наших, що з вірою в Бога все вміли чисельнішого та ліпше озброєного ворога бити. Слава Україні! Слава козацькому племені! — закінчив отаман Хрестовий.

Витуки — Слава пану Отаману! Україні! Слава! — були потужною відповіддю.

Закриваючи віче, отаман Хрестовий сказав, що тим часом, аж до вечірнього відпочинку, козаки можуть вільно розважатися.

Забава перед боєм

Музика, що складалася з двох скрипок, флейти та бубна, усілась на ослоні під розлогим дубом, а козаки, як муравлі, обстушили колом невелику, кроків на сто галявину: багато молодиків позлазили на дерево, бо відти було видніше.

Розпорядчик розваги, викінчивши позначати коло в дванадцять кроків у діаметрі, запросив охочих до герцю на шаблях, пояснивши всім, що потрібно на протязі п'ятьох хвилин витримати напад двох противників і не вийти з цього кола — переможець здобуде право першим танцювати з дівчиною.

Музика заграла мелодію, під'юджуючу до герцю, й до кола один по однім вибігли два сотники загону Хрестового (козаки казали, що вони були «по вуха» закоха-

ні в Наталю). Вийшов і Масюта на коло, заявивши, що перший приймає напад, і підтикав передні поли жупана за пояс.

Змагуни з хрестили шаблі, а на вдар бубна почувся іхній брязкіт. Масюта кількома вдарами своєї довжелезної-музейної (мабуть ще славетних Мазепинських часів) шаблі роз'єднав противників і цим поставив їх у оборонну позицію й перебрав на себе ініціативу нападу. Кільканадцять разів з зловісним дзижчанням розрізала Масютина шабля повітря, заки врешті зустрілась з невеликою офіцерською шаблею праворучного противника, і від сильного удару шаблі Масюти, під веселій сміх козаків, третина шаблі сотника пòсюрчала метрів на 15 додори.

Наталя в своєму житті ще не бачила, щоб шабля нерубала другу шаблю й була цим видовищем впрост по-дитячому захоплена; вона плескала в долоні й, сама того не помічаючи, правою ніжкою пристукувала. А Масюта тим часом навалився на другого сотника, але той, шкодуючи шаблі, ухилявся від удару й усе поступався назад, аж заки вийшов з кола.

Слава! Слава! . . . загуло серед глядачів. То тішилися козаки загону, Масюти своїм отаманом, що не дався «в кашу наплювати».

Масюта попросив музику заграти козачка й чемним уклоном запросив Наталю до танцю.

Як дивитися на Масюту, то видавалося, що такий громило здатний танцювати хіба з спритністю й зgrabністю ведмідя. Але таке враження зразу ж розвіялося, коли з першого ж коліна Пилип виявив надзвичайну легкість і прудкість танку.

Виконавши кілька колін танцю на весь ріст, Пилип заходивсь навприсядки кружляти навколо Наталі; але яке ж здивовання охопило глядачів, коли Наталя теж стала танцювати навприсядки, гейби справжній козак.

— Наталя навприсядки танцює! Наталя по-козацьки танцює! — загомоніло навкруги. А вона, усміхнена, з легкістю курічки продовжувала танцювати навприсядки, бо їй хотілося перетанцювати, втомити Масюту: маленький кінджал на переді паска Наталі від танцю шалено тріпався — спадало на думку, що саме тим капосним кінджалом Наталя карбуве серця молодим козакам.

Врешті Масюта підвівся, а за ним і Наталя — під вибух оплесків присутніх вони стиснули руки й вийшли з кола.

Левко Хрестовий теж був немало здивований, бо він ніколи не бачив, щоби сестра його танцювала навпри-

сядки. Товаришка Наталі пояснила йому, що знає украйнські танки, бо вона вчилася панських дітей козацьких танків; отже вони з Наталею вирішили, що та таємничо, в лісній гущавині навчиться козацьких танків, щоби потім, у сліщний мент, зробити для всіх несподіванку, яку вона сьогодні й зробила.

Наблизжалась третя година, і отамани з своїми більшими помічниками пішли на нараду. Тим часом на коло виступила ще трійка змагунів на шаблі, і з другим переможцем Наталя теж танцювала танок, а о четвертій годині розвага закінчилася, і козаки пішли на відпочинок.

Нарада Отаманів

Отамани з своїми помічниками обговорили на нараді вироблений бойовий план дій проти 14-ої армії більшевиків. Основним завданням козаків було перетягти більшевицьким частинам переправи на річці Псл — в напрямку на В. Сорочинці, на Лютеньку і інші. Переправу в Лютенці дав згоду захищати отаман Масюта з своїми пластунами та кількома сотнями пластунів загону Хрестового, щоб злі язики не қазали на Левка, що він захищає тільки свої хати й десятини.

— Буду я захищати ваші хати — казав Масюта. — На мене цього не говоритимуть, бо своєї хати не маю. Та, до цього, хочу я якнайбільше пекло створити більшевикам — бо тремтить істота моя до пімти за смерть моєї улюбленої тітки та її чоловіка, яких цими днями каральний відділ більшевиків постріляв за зв'язок зі мною.

Нараду закінчили о 9 годині вечора. Зразу ж жіночтво подало на стіл перекуску та по горнятці вина — з цим поспішалися, бо о 10 годині вечора був призначений вимарш сотень на вказані місця назустріч ворогу.

Ніч перед боєм

Масюта був уже за порогом кімнати, коли Наталя сиділа виводила свого коня, щоб повести його до водопою.

— Я допоможу Вам, Наталю, коня напоїти — озвався Пилип.

— Прошу дуже, бо мій кінь вибагливий і любить, аби його просили воду пити.

— Саме я до цього й надаюся.

Пилип і Наталя повільно йшли в напрямку струмка.

— Щиро дякую Вам, Наталю, за сердешну гостину й за так приємно проведений час у Вашім товаристві — казав Пилип. — Хотілося б ще побуди хоч декілька годин з Вами, але обов'язок козака не дозволяє цього

сьогодні.

Тим часом вони зайшли в кущавину до струмка, й кінь охоче допався пити воду.

— На раді я взяв обов'язок захищати Ваше рідне містечко; в допомозі мені буде Ваш найстарший брат. Надіюсь і буду намагатися не допустити москалів-большевиків плюндрувати Ваших родичів, сусідів, земляків. Але Бог знає, хто з нас лишиться живий — тому бувайте щасливі... і Пилип тричі поцілував Наталю у щоку й скорим кроком пішов до свого коня, якого тримав джура.

А Наталя, мов зачарована, все стояла біля струмка, хоч кінь її вже напився води... Як це так сталося, що перший раз у житті вона допустила козака ціluвати її щічку, й чому її губки теж торкалися щоки Пилипа. Воно ж зовсім цього не хотіла, а чому воно мимо волі, са-мо собою, так сталося?..

Лише кроки джури, що вів напувати братового коня, примусили Наталю опам'ятатися.

Левко Хрестовий з джурою теж від'їхав, наказавши жіноцтву позачиняти всі фіртки й закласти патрони в карабіни, щоб часом не проліз у табір якийсь шпиг. Сказав він дівчатам, що ранком за ними заїде фельдшер, з яким вони поїдуть до запільчого медичного пункту.

Хоч минулої ночі Наталя спала зовсім мало ал й тепер сон не змікав її очей. В її уяві невідступно все стояла перед нею світла постать Пилипова. Ставила вона Пилипа в порівняння з іншими й усе переважала наїдна в Пилипові. Згадувала й вродливих сотників — але жоден з них не мав той вродженої лицарськості, що її мав отаман. В кроках своїх вони твердо спираються на землю, а от Пилип так він ніби тільки для ради годиться торкається землі й дивиться не на землю, а вгору й по боках — видається, що він ось має відірватися від землі й вибирає напрям лету; в руках його відчувалася відвага, кипуча енергія й сприт, і це неборно приваблювало Наталю.

От і її брат Левко має таку ж кавказьку бурку, як і Пилип, але вона для нього довга, аж до острог сягає й видається, що вона є для нього тягарем, тисне його до землі; для нього скоріше пасувало б, якби в тій бурці він, склавши руки з хрестом на грудях і схиливши голову трохи на бік, проповідував слово Боже. Пилипові ж бурка сягає лише до халяв чобіт і пасує, як орлові крила; коли б Пилип склав руки з хрестом на грудях, то виглядав би смішним — Пилипові пасує тільки шабля й то така довжелезна, яку він має.

Так! Пилиповою дружиною Наталя погодилась би бути, але ж він сам казав, що є бідняк, а батьки не погодяться віддати її за бідняка; на те ж і ховали вони її від парубочих очей, щоби часом не залюбилась вона у першого лішого хлопця. То ж бувало й у церкві матуся вкажуть їй місце десь у кутку й самі стануть попереду, щоб своєю постаттю заслонити її від людей; а коли вона було репетувала на це, то матуся казали, що вона, Наталя, дуже вродлива, а тому й треба ховати її від людських очей, бо люди є різні, щоб ще, боронь Боже, не зглазили, або щоб перестріт не вчепився. А тепер от тисячі козацьких очей впинаються в ній, але, дякувати Богові, до цього часу ніхто її не зглазив й пестріту немає.

Любі батьки скоріше віддали б її за такого, що має двадцять або тридцять десятин землі — то й буде вона свиней годувати, корів доїти й від зорі до зорі не присідати в праці. Hih! Не була б вона Наталею Хрестовою, коли б знову пішла до свиней та корів — хай будуть свинарками та доярками ті дівчата, що тепер до більшевиків усміхаються.

Ось незабаром прийде Петлюра; буде тоді своя Українська Держава. Пилип же є отаман і буде тоді приймні сотником, а якщо скінчить військову школу, то може й полковником. А чи ж їй не пасувало б бути полковникою або сотниковою?

Але чи прийде до нас той Петлюра? Бо ж батько посварились з Левком за те, що той не захотів Гетьманові служити, а пішов до Петлюри, й казали татусь Левкові, що «з того пива не буд дива»

Отак думки з думками зпліталися в голові Наталі й нервово збуджували її так, що довго, довго, не могла вона заснути.

Діти допомагали повстанцям

Цієї ночі сотник розвідки зовсім не спав; весь час він то приймав, то висилав звідомлення. За ніч він добув відомості, що червоні підійшли до Лютеньки.

Зі сходом сонця почала працювати дитяча розвідка. В той день дітвора в віці 12-14 років була переобтяжена працею. Збудивши тих дітей, що спали в бункері, сотник давав кожному зокрема вказівки, куди треба йти, яким шляхом, і в який час має повернутися — до обіду, по обіді тощо.

— Оленко! — казав сотник 12-річній дівчині. — Ось маєш у хустині зав'язану пляшку меду. Знай, що ти несеш її у Вербівку своїй хворій бабуні — так будеш ка-

зати, якби дорогою запитали тебе большевики, куди й за чим ідеш.

Звертай увагу, що є у большевиків на підводах — чи то скриньки й які саме, чи може кулемети. Якщо везти мути гармати, то порахуй, скільки їх, чи скільки підвід із скринями; взагалі запам'ятай кількість усього, що бачитимеш.

Як зайдеш у Вербівку ліворуч буде перша вуличка, а на ній праворуч четверта хата, крита бляхою; близько воріт росте акація. В те подвір'я маєш зйти — там мешкає дядько Самсон, що кульгає трохи на праву ногу; йому скажеш, що прислав тебе дядько Тарас.

Якби хто з тіток поцікавився, до кого йдеш, чого йдеш, за чим ідеш, то відповідай, що йдеш до дядька Самсона на кульгавого, що нам начиння до ткацького варститу в'яже. У дядька Самсона відпочинеш пів години; він даст тобі їсти. Скинеш свою кофтинку — він сам зашиє в неї напірці.

Так від табору, у різних напрямках йшли дівчатка з гостинцями до бабусь, тіток, дядин; а хлопці з старими мотузянами обротьками, налигачами в руках шукали лошат, коней, телиць — ворогові й у голову не впадало, що це були найсумлінніші розвідчики повстанців.

Бій під Лютенською

21 липня зі сходом сонця большевицька розвідка з декількох вояків наблизилась до перших хат Лютенські. На оклик повстанців з вимогою кинути зброю відповіли вони стрілами з гвинтівок, а тому всі були забиті.

З цього большевицьке командування довідалося, що Лютенську переправу доведеться брати з бою, й за дві години часу авангардні частини армії широким і густим ланцюгом — хлібами, баштанами, толоками — пішли в наступ на Лютенську. Коли вони наблизились до повстанців метрів на триста, Масюта дав команду — «огонь!», і після кількох гвинтівочних сальв большевики припинили наступ і залягли.

Кілька разів, на протязі дня, большевики намагалися знову переходити до наступу, але сальви повстанців завдавали їм важких втрат і примушували знову залягати.

Надходив уже вечір. Отаман Масюта розумів, що тепер большевики можуть піти в наступ під прикриттям темряви. Вночі з гвинтівок не можна прицільно стріляти, а стріляння навмання завдасть ворогові мало втрат, та, до того, й патрони у повстанців були на викінченні. Отже довелося б приймати багнетний бій, а гвинтівки й обрізи повстанців не мали багнетів. Тому отаман Ма-

сюта, пишучи от. Хрестовому звідомлення про перебіг денного бою й висвітлюючи ситуацію, яка склалася на кінець дня, просив, щоб до надходження темряви до його розпорядимости були приставлені кілька сот вил-двойчаків, ціпів, і міцних та замашних ків до сажня довгих — щоб було чим озброїти козаків для рукопашного бою.

Населення охоче виконало розпорядження от. Хрестового, й у призначенні місце було привезено кілька фір цінів, вил та ків, які зразу ж були розподілені між повстанцями. Але ворог вночі не переходив до наступу — відбувалися тільки сутички розвідників.

На другий день — 22 липня — на світанку, коли тільки сонечко усміхнулося першим ласкавим промінням до нашої землі, в Лютенці вибухнув перший гарматний набій; за ним другий, третій, десятий, кільканадцятий... Одні набої вибухали на висоті 10-20 метрів над землею; другі вдаряли в землю й, вибухаючи, нищили все навколо; треті вдаряли в будівлі й запалювали їх.

Гармати стріляли одна по одній на протязі п'яти хвилин по лівому берегу Псла Лютенські. Після цього першого п'ятихвилинного обстрілу в Лютенці все переполошилося — бігали й плакали збуджені від сну й перелякані діти, ревіла худоба, гавкали й вили собаки, голосили жінки, ранені благали по допомогу, а в багатьох місцях знімалися клуби диму, горіли хліви, клуні, хати й інші будівлі.

Після кількахвилинної перерви гарматний обстріл Лютенські відновився, й огневих язиків все більше й більше підносилось дотори. А разом з цим три густі ланцюги большевицької піхоти, наїживши багнети, пішли в рішучий наступ на Лютенську. Надійшла критична хвилина — витративши патрони, надівши на рамена свої безбагнетні гвинтівки й обрізи, козаки взяли в руки вила, кій й ціпи й з зіпленими зубами чекали наближення кількакратно переважаючого ворога.

Отаман Масюта в цей час обхідив своїх вояків і підбадьорював козаків до бою.

Страшно вмирати — казав він — коли ще не забив і двох большевиків; а коли вже забив двох, то вмирати не страшно, бо святий Петро вже поспішається з ключами, щоб відчинити браму і впустити такого козака до раю.

— А як одного тільки большевика заб'еш, то святий Петро пустить тоді до раю, чи ні? — питали козаки.

— О ні! Такому козакові, що забив лише одного большевика, шкода лісових кислиць дати, не то що райсь-

ких яблук — відповідав отаман під веселий сміх, а Масюта йшов далі й влучними дотепами підносив на дусі повстанців.

Коли перший ланцюг большевицької піхоти, нащети нивши свої багнети, з криками «ура! За Леніна!» наблизився вже кроків на тридцять до козаків, отаман Масюта, заломивши на потилицю шапку й засучивши рукава жупана, з піднятого дороги шаблею, з хуткістю блискавки вискочив на коні з укриття дерев саду на баштан проти наступаючих большевиків з вигуком — «За мною, козаки! Слава Україні!»

Козаки, як наелектризовані, вибігли з вигуками «Слава!» з своїх укриттів назустріч большевикам — тримаючи в руках вила й піднесені вгору кій та ціпі.

Наблизившись до ворога, Масюта міцним ударом шаблі відтяв на рівні його вух половину голови праворучному від себе большевикові; в цей мент з лівого боку большевик досяг багнетом до ребер Масюти — але встроити його не встиг, бо сильний удар шаблі Масюти розтяг надвое не тільки голову, але й груднину цього большевика, і він, наполовину перерізаний, упав.

В цей час пластуни теж наблизились до большевиків, і під міцними ударами їхніх ціпів та кійів черепи большевиків тріскалися так, ніби повстанці били порожні череп'яні горшки, поставлені дороги дном.

А Масюта вже третьому большевикові загнав шаблю навкіс через рамено до грудей; шия цього большевика не була вся перерубана, й його голова скилилась у бік Масюти, ніби подякувавши за такий міцний удар, і большевик упав на землю.

Розріджений уже перший ланцюг большевиків почав тікати, й у цей час з другого ланцюга ворожої піхоти, який наблизився вже менше ніж на сто кроків до пластунів, почувся стріл з ручного кулемета «люіс» та кілька стрілів з гвинтівок, і кінь Масюти поваливсь на землю; це підбадьорило большевиків, і вони з криками «ура» мов несамовиті, збільшували лють свого нападу.

Пластуни, що були на близькій віддалі від Масюти, побачивши, що впав отаман, подумали, що його вбито, й, приголомшенні цим, кинулися поміж палаючими будівлями тікати в напрямку річки Псла, а решта пластунів, побачивши це, не знаючи, в чім справа, перебуваючи під натиском кількакратно переважаючого ворога, теж почала відходити назад.

В дійсності ж отаман Масюта в тій сутинці не був забитий, але був поранений, а тому не міг зразу витягнути своєї ноги з-під забитого коня. Коли ж він та-

ки випростався, то більшевики вже були в кількох де сятках кроків від нього, й Масюта, спливаючи кров'ю, побіг за своїми козаками в напрямку річки Псла, раз-ураз відстрілюючись з нагана від насідаючих більшевиків. Це стверджували ті козаки, які, вистрілюючи останні патрони, стримували тиск ворога.

Серед виловлених у воді й піднятих на землі трупів Масюти не було знайдено. Правдоподібно, що він кинувся перепливати Псьол і в воді швидко зійшов кров'ю з своїх ран, знесилився, й вода потягла тіло в глибину, у корчі.

Увірвавшись у Лютенську, більшевики підпалювали решту будівель, а тих людей, що лишилися у хістечку — чи то було старе, дитина, чи жінка — стріляли, де здибали; про ці жертви складатимем докладні списки вже на Рідних Землях.

Дівчат полонили

На світанку 21 липня Наталя одягла чорний вовняний чекмень (черкеску); закинула за плечі карабіна; до сідла прив'язала наплечник Червоного Хреста, в якому були укладені чисті полотняні бінти, нарізані з старих сорочок, пляшка міцного самогону-первака, пляшка вина та пляшка рудоватого навару з зел, що його виготовував фельдшер. Коли за ними заїхав фельдшер, Наталя з приятелькою на конях поїхали до медпункту, що отаборився в лісі.

Ще не доїхавши до медпункту, дівчата почули, як за Лютенською розпочалася гвинтівочна стрілянина. Здалеку видавалося, нібито хтось сипле горохом на покрівлю, криту бляхою. Стрілянина то зменшувалась чи й зовім стихала, то знову збільшувалася, підсилювалася.

Біля намету з брезентових плахт уже були два козаки-санітари. Недалеко від намету стояли ноші з рядна: всередині намету було послане сіно, заслане чистими ряднами; збоку на невеликому столику лежали: пінцет, пилочка, ніж, кілька невеликих пляшечок з ліками та спиртом, виготовлені з липової кори різних розмірів лубочки, кілька скруток справжніх марлевих бінтів, відро з водою та коло стола два круглих дзиглики.

Той день промінув без ранених. Але наступного дня на них не довелося дєвго чекати. Ось на лісову дорогу виїхала однокінна лінійка, на якій було три козаки — візник і два раненіх. Один з них мав легке по-ранення, а другий мав роздроблену кістку руки вище п'ястука. Скинувши бінти, що були накладені санітаром на передовій лінії, фельдшер промив рану, припасував

кусники кости, наклав лубки й того забінтував руку. Під час перев'язки ранений зазнавав тяжких болів; з нього рясними патьоками стікав піт, і Наталя, тримаючи раненого за рамена, раз-по-раз витирала хустинкою його чоло.

Ледве встигли перев'язати перших ранених, як друга лінійка привезла ще трьох, а протягом трьох годин ранених зібралось уже кільканадцять. Терплячи від болів, всі вони весь час просили пити; Наталя весь час була біля них невідлучно; роздала вона їм свою пляшку вина, а потім підносила до вуст ранених горня з водою; її гарне личко з жалісливо-співчутливим поглядом, ніжний дотик її руки були найліпшими ліками й зм'якшували муки ранених.

Ось фіра привезла ще одного раненого й зарядження Хрестового, щоб медпункт з раненими переїхав до таборового укріплення; від візника довідалися, що три ланцюги більшевицької піхоти наближалися до Лютеньки.

За декілька хвилин намет з майном медпункту був наладований на бричку; п'ятьох ранених, які не могли йти, повезли на лінійці, а решта пішли пішки. Дівчата сіли на коней і їхали позаду валки. До них долітали вигуки «Слава!», «ура!», крики переляканої людності, виття собак, рев худоби — все це творило жахливу симфонію...

Наталя оглянулась і побачила, що вже простір над Лютенькою затягається димом. Серце її стиснув невимовний біль-туга, і Наталі жагуче захотілося глянути на рідну Лютеньку... Дерева лісу заслоняли її від Натального зору. Ось праворуч, на віддалі метрів двісті, вона побачила лісисту горку. — Відти можна буде бачити Лютеньку — подумала Наталя і повернула коня праворуч, а слідом за нею поїхала її товаришка й один козак-санітар.

Переїхавши глибоку, заросшу лісом, вибалку, дівчата дістались до верха горки. Тепер, дивлячись у далековид, Наталя бачила, як горячі сусідські хати; а он і будинок її батька лижуть огневі язики; огонь перекинувся вже й на хлів, на кухню; полум'я відриває з даху червоні кусні бляхи, які високо летять догори й потім чорними метеликами спадають ген-ген за селом.

Наталі стало болюче жаль рідного батьківського гніздечка — тож у ньому провела вона своє безтурботне дитинство, там бувало їй і радісно й сумно, і весело й гірко, і працьовоито і дозвільно; а тепер воно горить

на втіху ворогам...

Наталя відняла від очей далековид, витерла хустиною сльози, хотіла знову прикласти його до очей й ще дивитися на так рідну палаочу Лютеньку... Але... о лихо! Наталя побачила, що недалеко від них у балку проходило кільканадцять большевиків.

— Миттю до табору, бо большевики недалеко від нас! — сказала вона товарищі й вдарила острогами коня.

Дівчата їхали з гори повільною ристю й уже вийздили в вибалку, як багнети загородили їм дорогу зпереду, а за трензеля коня Наталі вхопились два большевики. Кінь прудко й круто повернувся, так що Наталя не втрималась у сідлі й упала під кущ хворосту, й на неї зразу ж навалились три большевики. При падінні з Наталіної голови злетіла шапка, й большевики побачили чепурної туго скручені коси.

— Товаріші! Да ето не мужік, а баба!... І вторая тоже баба! Смотрите товаріші, у хахлов і баби воюют! Да вай скорей іх к батальонному коміссару.

Козак-санітар їхав трохи позаду — він кинувся в лісову гущавину й тим врятувався.

Дівчат зразу обеззбройли й привели до комісара; він запитав у полонених прізвище й ім'я й, коли почув — Наталя Хрестова — то з радощів аж підскочив і записав Наталю:

— Ти, вероятно, сестра ілі жена командира бандітов?

— Ні я є сестра козацького отамана Левка Хрестового.

— Ну да ето всьо равно — сміючись казав комісар.

Дівчат посадили в тачанку, проти них сів комісар, а на дівчачих коней сіли два большевики, й усі хутко рушili до міста Гадяча.

Комісар привіз дівчат до Гадяцького Політбюра (тач у повітових центрах називалась тобі Че-Ка).

З донесень таємної повстанської розвідки, яка в ті часи густою мережею просякала усі радянські установи, ми докладно довідалися, що сталося з дівчатами в Гадячу. Глянувшись на Наталю, Політбюрівське начальство побачило, що таку красуню можна посилати й на конкурси жіночої краси; отже начальник захотів взяти Наталю собі, дав зарядження видати з кладової жіночий одяг, щоб Наталя переодяглася, й став виготовляти собі потрібні документи для виїзду додому, до Москви.

В ті роки керівниками та відповідальними робітниками органів Че-Ка присилали на Україну москалів найбільше з Москви. Наприклад у місті Зінькові в 1921 ро-

ці начальником Політбюра був москаль Рунов, слідчий Попов, було ще два москалі. Серед них небагато було малописьменних — здебільшого то були колишні царські урядовці та офіцери, російські шовіністи.

В камеру, де перебували дівчата, внесли оберемок ношеного жіночого одягу (мабуть конфіскованого у буржуїв), й Наталі було наказано, щоб вона скинула з себе «бандитський» одяг і одягла жіночий.

В скорому часі до камери дівчат зайшов начальник з декількома чекістами й суворо запитав Наталю, чому вона до цього часу не переодяглася; вона нічого не відповідала. Наталі було оголошено, що коли вона хоче лішитися живою, то мусить дати згоду бути дружиною начальника, й дали їй 20 хвилин на подумання. Чекісти, безумовно, добре розуміли, що Наталія ні в якому разі не погодиться, й ці 20 хвилин потрібні були не Наталі, а чекістам, щоби виробити плян застосування таких засобів терору, які заломили б Наталю.

Дівчата скористалися часом, даним Наталі для роздумування, помолилися Богові й попрощались одна з одною.

За пів години в камеру дівчат знову зайшли три чекісти й запитали Наталю, яка буде її відповідь. Наталія тільки заперечливо хитнула головою.

Тоді чекісти звеліли дівчатам іти за ними. Завели їх до льоху з невеликим віконцем, у якому розстрілювали людей. Там дівчат поставили потилицями до стіни, а метрів за півтора перед ними стали три чекісти з наведеними на груди дівчат цівками наганів.

— Ну що, Наталю, погоджуєшся бути дружиною нашого начальника, чи ні?. Відповіді чекаємо, поки я нарахую три. Отже раз! . . . , два! . . . три! . . . і гrimнули три постріли з наганів.

Наталія стояла, але її товаришка, згинаючись, впала до ніг Наталі; три кулі пронизали груди гувернантки. Дихати її ставало тяжче й тяжче; в спазмах корчів вона простягала руки до Наталі, намагалась щось сказати, але замість слів чулося тільки клекотіння, бо кров'ю наповнений рот вже не в стані був вимовити слово.

Тепер три нагани були спрямовані в одну Наталю.

— Відповідай, чи будеш дружиною нашого начальника? — запитав чекіст, вп'явши в Наталю свій гадючий пронизливий погляд.

Наталія не відповідала; видавалось їй, що густий туман заповнив льох, і віконце зовсім зчипло з зору. Наталі не чуття ще донесло до її вух звук пострілу, і все вкрилось серпанком забуття.

Опритомніла Наталя в якісь невеликій кімнаті; лежала в одній сорочці й штанцятах на м'якій софі. Коло неї на кріслі лежало кілька старих сукеньок. В перші хвилини Наталя не могла збагнути, де вона є й що з нею сталося. А згадавши все, тяжко зітхнула. . .

Щоб прикрити себе, Наталя одягла якусь сукню.

За декілька хвилин до кімнати зайдли чекісти й скажали Наталі йти за ними; повільним кроком, з блідим і сумним обличчям, Наталя пішла. . .

Біля ганку Наталю посадили у фаетон; поруч сів один, а навпроти другий чекіст, і після скорої їзди висіли вони на залізничному двірці міста Гадяч. Від крайнього нервового напруження Наталю трусила лихоманка. В купе твердого вагона, поклавши руки на підвіконний столик і припавши до них обличчям, Наталя гірко плачала.

В Бахмачі пересіли в інший потяг, і під ритм стукаючих коліс вагонів, за чергою, один чекіст спав, а другий вартував ясир, що його в двадцятому столітті віз експрес Київ-Москва.*)

Після бою

Декілька годин після закінчення бою були надзвичайні тяжкими й клопітними для отамана Хрестового. Його страшенно пригнітила загибель отамана Масюти та рідного брата, його побратимів і порадників, а у нього ж так багато було справ до полагодження. Треба було організувати похорон забитих козаків й потурбуватися за ранених, налагодити транспортування їх додому й на хутори для лікування. Треба було дати раду тисячам жінок, дітей, підлітків та старих, що, рятуючись від беззглядного терору москалів-большевиків, втекли з охопленої вогнем Лютеньки в ліс, під захист повстанців.

В усіх цих клопотах в перший час не було звернено уваги на зникнення дівчат. Тільки від прибулого козака-санітара дізналися про це лихо. Зразу ж були вжиті всі можливі заходи для їхнього врятування, до відбиття їх збройною силою. Але. . . всі ці заходи Хрестового були вже запізніми; цей бік справи чекісти врахували добре й тримали Наталю в Гадячі лише кілька годин.

Не стало серед повстанців Наталі, й з нею зник той

*). Цітом 1932 року в камери Полтавського тюрпова мені довелося перебувати з Лютенськими селянами. Обережно я навів розмову на Хрестового; вгадав цимою й Наталю. Селяни, що я вів з ним бесіду, невірно натякували, нібіто Наталя подала вістку своїй родичці, що вона перебувала в Москві.

живучий елексир, що його черпали молоді козаки від Наталі — дівчини неперевершеної краси української козачки. Зникла краса й гордість повстанців — боженятко, перед яким вклякали серця молодих козаків; зникли веселі години розваг козаків, бо не відбувалися вже герци на шаблях за першенство танку з Наталею.

А стовбури та бовдури обгорілих дерев і згорівших хат Лютеньки стали пристановищем для сичів та пугачів, які, перекликаючись ночами, віщували для українського люду ще жахливіше майбутнє.

Після загибелі їхнього отамана частина козаків загону Масюти залишилась у Хрестового, частина пристала до загону Степенка (Дороша), частина виїхала з рідних околиць, а ті, для яких це було ще можливим, повернулися додому. Повернувся й «мій» козак Д-н і прожив у своїй хаті аж до війни 1941 року, певно тому, що в розмовах був обережним, а за соцстаном був бідняк-шивець.

Ранений Гриць повернувся додому

З наступом темряви Гриць Удовиченка та кількох інших ранених козаків — всіх при зброї — відвезено до найближчого хутора, а з того хутора Гриць опівночі виїхав у напрямку своїх хуторів.

Візником була дівчина — тож у балачках та жартах Грицеві не тільки що спати не хотілося, а він і болі раз ни майже не відчував. Час до світанку проминув скоро; підїхали вони до хутора Черняки, де Гриць мав дістати іншу фіру — відти недалеко вже було й до рідного хутора.

До воріт батьківського подвір'я Гриць приїхав в передніданкову пору й, подякувавши господарю за фіру, з обрізом під свиткою, кульгаючи на праву ногу й спираючись на ціпок, наблизився до ганку своєї хати.

— Ой як же я за тебе, синку, непокоїлася! А що ж то в тебе з ногою? А де ж жеребець? — питала радісно й занепокоєно стурбована мати, що вибігла Грицеві назустріч.

— Немає вже, мамо, нашого жеребця...

Під час сніданку Гриць розповів батькам про весь перебіг бою й про загибель жеребця. Казав, як дві сотні козаків, обіїхавши лісами в запілля большевиків, одчайдушним наскоком хотіли захопити чотири гармати, що з них москалі стріляли по Лютенці, але переважаюча чисельно (батальон) ворожа піхотна заслона, що охороняла гармати, кулеметним і гвинтівочним огнем не дала змоги це зробити. Оповідав, що він на своєму жереб-

цеві перший вискочив з-за бугра й кинувся на кулемета; в жеребця всадили кулеметну чергу, але він таки добіг до кулемета, а перескочити його вже не зміг — піднявши передні ноги для скоку, вдарив ними в кулемета й упав. Гриць же втримався в сіdlі й убив з обріза кулеметчиків. Кулемета козаки затягли до табору, але він попсуть; жеребець копитом розбив подавальний механізм*)

— Дякувати Богові, що на жеребцеві лише окошилося, а ти живий — зітхаччи казала мати. — А чи тяжкою є твоя рана, Грицу?

— Ні не дуже тяжкою — куля літку прошила.

— Отже ми маємо такі чутки пустити — подавав разу батько. — До сьогодні ми казали, що тебе вигнано в підводи, а тепер маємо казати, що жеребеця забито, а тебе поранено в підводах.

І батько докладно пояснював всі вигадані ним обставини, при яких це нібито сталося під час Лютенського бою.

Цинка патронів

Грицева сестра Марійка, скориставшись відсутністю в хаті батьків, підійшла до братового ліжка й пошепки розповіла Грицю, що, під час перебування в підводах, вона викрала у боляшевиків бляшану скриньку, але не знає, що в ній є; скринька та лежить у садку, в бур'яні.

Спираючись на ціпок, Гриць кульгав слідом за сестрою в садок. Присівши, Гриць взяв скриньку в руки; вона була запаяна, й ніяк не можна було побачити, що в ній лежить.

Гриць попросив сестру принести молоток і зубило і, взвівши в руки ці струменти, казав Марійці:

— Відійди но за грушу, бо то може ще вибухне й вб'є тебе.

— А тебе хай убиває чи що? — огірченим тоном за перечила Марійка.

— Я є хлонець і для цього в першу чергу й призначений.

— Грицю, не вигадуй дурниць, а ліпше зробімо так: ти ставай навколошки й з-за груші простягай до скриньки руку з зубилом та молотком і так відкривай; якщо воно й вибухне, то лише поранить тобі руки, а все ж ти будеш живий.

На цю раду сестри Гриць погодився, й за кілька хви-

*) Того попсутого кулемета повстанці загону Хрестового возили, так само, як махновці, на тачанці для настраждань, щоб боляшевики думали, що її Хрестовий вже має кулемета.

лип третина верху скриньки була відігнута.

— Не бійся, Марійко, не вибухне — з радісною усмішкою на обличчі казав Гриць.

Марійка підбігла подивитися, ѿ Гриць, показавши середину скриньки, поцілував сестру в щоку, приказуючи — золота ж ти моя сестричка! — ѿ заходився рахувати патрони.

— Двісті п'ятдесяти штук! Та такого багацтва ніхто ж тут не має — з щирим захопленням казав він.

Нерадісні висліди бою

Нешасливий вислід Лютенського бою, зникнення отамана Масюти й Наталі не в змозі я забути ѿ по сьогоднішній день. Після бою я вкляк перед образом Спасителя й довго молився; щира молитва зворушила мене, ѹ рясні слізоз текли по моєму обличчю. Ліг я в постіль, але тієї ночі сон не міг звороти мене.

В моїй уяві постаті Пилипа та Наталі, змінюючи одна одну, весь час невідступно стояли переді мною. Безмежно пригнітила мене загибель Пилипа — ніяк не хотів я вірити, ѿ він уже не живе серед нас. Весела, жартівлива його вдача, щире, побратимське поводження в товаристві, здорові засади світосприймання, кипуча рухливість його — свідчили про те, ѿ Пилип тішився земним життям. Жити б йому й жити на радість і благо його близьких — а безжалільна смерть скосила це прекрасне життя. . .

Щоб не плакати, намагався я відігнати від моєї уяви постать Пилипа, але на її місце переді мною все з'являлася журливо-засмучена постать Наталі; в її погляді відчувається докір нам — які ж з вас козаки, коли не змогли ви охоронити ѿ зберегти для себе так високий взірець дівочої краси козачки-українки? Якщо так оберігатимете всі наші національні скарби, то москаль скоро ожебрачить Україну.

Світлі образи Пилипа й Наталі, ѿ весь час поставали в моїй уяві, збуджували в моїй душі жагучу ненависть, лють і бажання помсти москалям-комуністам та їхнім вислужникам, ѿ я ставив перед собою питання — як же треба чинити? Чи так, як бджілка, ѿ один раз устромить у напасника своє жало ѿ сама гине? — така жертьвеність бджілок видавалася мені мало оправданою для нашої боротьби. Що інше оса — вона стократно жалить свого ворога, але при цьому сама лишається при житті. І я для помсти большевикам приставав до принципу оси — жалити ѿ жити; це має давати мені ущевне задоволення.

Тієї ночі я так і не зміг заснути; коли на світанку мати застукала в двері комори й я вийшов, то червоні від безсоння очі мої привернули увагу матері.

— Що з тобою, сину? Очі болять, чи що? — запитала вона.

— Масюта загинув — була моя відповідь.

І я бачив, що мати, сівши дойти корову, втирала слози. Ті тяжкі втрати, які приніс Лютенський бій, зробили велике потрясення моєї юнацької чулої душі; мене після того вабила самотність, збільшилась тяга до читання. Близькі люди відзначали, що я став мовчазний, непривітний, замкнений у собі.

Панотець Павло

Панотець Павло, що правив повстанцям Службу Богу, походив з козацького роду Косяків і був гідним душпастирем. Не відривався він від народу — зрісся з ним, був йому дорадником і захисником; працьовитим укладом родинного життя був ізірцем для прихожан. У вікні панотця останнім на хуторі зникало вечірнє світло й першим з'являлося вдосвіта. Не мав він наймита; господарство й пасіку провадив власними руками — тож вони у нього не були пухкенькі, як у писарчуків, а уквітчані мозолями.

Отець Павло не мав звичаю визначувати платню за шлюб, чи, боронь Боже, за похорон померлого. Якщо ж хто було запитає, скільки треба заплатити за шлюб, то відповідь отця завжди бувала така: «То є Ваша ласка, мої любі» («Мої любі» — так отець Павло звертався до всіх).

Старші діти отця — син і дочка, гімназисти — в час літніх вакацій працювали в батьківському господарстві і то так, що навіть викликали співчуття у прихожан. Зустріне, було, якась тітка матушку, й після розмов на буденні теми розчуленим голосом каже:

— Жаль дивитись, матушко, на Ваших діточок; як то дуже сутяжите Ви їх до роботи.

— Отець наш — відповідала на це матушка — каже, що шкідливим є для молоді, коли вона довго в ліжках вилежується, а працею вона скріплюється фізично й гартується на дусі.

Матушка теж належала до статечного козацького роду Черняків; вона якнайліпше відповідала душевному укладу отця та працьовитим засадам родинного життя.

Маючи до помочі лише одну дівчину-наймичку, матушка від зорі до зорі звивалася в праці. Прихожани любили її поважали матушку, бо вона була розумна й

толкова порадниця господиням у господарських і родинних справах. А як почує було матушка, що нездужає котрась з прихожанок, то з валізочкою (домашньою аптечкою) відвідає хвору. З часом це вже перейшло мовби в обов'язок матушки допомагати хворим, й господині, не чекаючи, заки матушка дізнається про хворобу, посилали дітей сповістити про це матушку.

Як тільки до отця Павла дійшов розголос, що у господаря Удовиченка трапилося нещастя — у підводах забито жеребця й поранено парубка — то він зараз же попросив матушку одвідати того господаря, є важко оглянути рану його парубка й допомогти ліками. А наступної неділі, після Служби Божої, отець запросив мириян не розходитися й вислухати молебень за уздоровлення раба Божого Григорія, що дістав поранення в час перебування у підводах, і звернувся зі словом до господарів, радячи їм у подальшому не посылати молоді в підводи, бо молодь є не так розважна й обережна, як старші, й через це скорше наражає себе на небезпеку. Отець Павло мав на меті, авторитетом свого слова, відвернути від особи Гриця різні здогади, припущення, пересуди і т. д.

А наш Гриць — без лікарської допомоги, а за молитвами отця Павла — дійшов до виздоровлення в тій мірі, що вже в час возовиці, хоч трохи й шкучильгаючи на ногу, подавав батькові снопи.

Опортуністичні нахили

Скоро після того до отця Павла завітали два господарі — Товчигречка та Леміш, діда Леміша син — у справі шлюбу їхніх дітей, прохаючи, щоб вінчання відбулося вже наступної неділі.

Всі знали, що отець Павло не любив поспіху в шлюбних справах й домагався, щоб наперід кілька неділь з церковного амвону оголошувалось, які наречені мають вступити до шлюбу, й щоб весілля відбулося величаво, широко, святочно й гучно, не поспіхом, немовби крадіком; закликав він, щоб дотримувались прадідівських звичаїв — їх бо барвистість і соковитість є цілючим струмком національного нашого буття.

— А чому такий поспіх? — запитав і тепер отець.

— Для мене він не потрібний, бо і батько мій після поранення ще не видужали, але сват наполягають — сказав Леміш.

— Я теж міг би не поспішати — відказував Товчигречка — якби не забирали левадки. А то вчора, бачу, вимирюють комнезами мою левадку. Запитав я їх, пошо

то вони міряють? А вони й кажуть, що бідняцьким синам на садиби дадуть, щоб і вони порозкошували на моїх левадах.

Питаю, а де ж своїм синам буду хати будувати; у мене ж один, хоч сьогодні під шлюб, та ще два інші підростають. А вони мені на це кажуть, що мій син може іще три роки парубкувати, бо в Леміша цієї весни дві корови бичків телили, а заки Леміш викохає з них воликів на віно своїй дочці, то твоєму синові треба, що, найменше, ще три роки чекати, а біднота жениться й не чекаючи на волики.

Нехай кажу собі, женяться на здоров'я, аби моєї левадки не чіпали. Отож я й вирішив розпочинати завтра будувати хлів на леваді, а в неділю дати шлюб синові й цим відігнати напасті від левадки.

— Справа Ваша — казав отець. — Ви є господар і маєте право все робити на свій розсуд, і Вам ніхто сторонній не сміє перечити. Але, на мій погляд, від цієї напasti ми різними викрутасами, вихилясами чи хитруваннями не відчепимось — хібащо зброю.

— Ваша правда, Отче. Незабаром Петлюра має до нас прибути — радісним тоном перервав отця на слові господар Товчигречка.

— Вірно — продовжував отець — Петлюра то є наша остання ненадійна надія. Але він може прибути до нас лише при умові, що ми візьмемось за зброю й пропричтимо шлях йому — то ж на цей бік справи нам і треба якнайбільше покладатись.

Опортуністична тактика в обороні своїх господарських позицій, до якої схилявся господар Товчигречка, не припадала до серця отцю Павлу — він розумів, що цей шлях веде до поразки, а перемогу вбачав тільки в збройній відсічі.

Проповіді отця Павла

Своїм світлим розумом, чистою душою, перейнятою полум'яною любов'ю до України й її народу, відчував отець Павло, що щось страшне-жахливе чекає наш народ, якщо він байдужитиме до загальних подій і зводитиме лише між собою бій за левадки, десятинки, ліси і т. п. (так, як ми на еміграції — за партійні гасла) замість того, щоб загальними силами боротись за Український Маєстат, як основу нашого національного й державного буття.

З церковного амвона отець Павло дбав за оздоровлення мислення вірних і словом своїм*) прагнув довес-

*) В ті роки ще можна було висловлювати мудрі проповіді, аби тільки не було в них гальблениня Свєтської влади й закликів до її повалення.

ти, оскільки то небезпечним є для народу, коли його провідники живуть тільки інтересами сьогоднішнього дня й дбають у першу чергу за досягнення соціальних, а не державних цілей.

Панотець Павло розумів, що українці є народ поневолений, а тому серед них не поширеній державницький світогляд. Революція дала змогу нашому народові вільно виявляти патріотизм і національну свідомість — але не озброєні державницьким мисленням українці уподоблюються немовляті, до рук якого потрапила бритва. Отож усі проповіді отця Павла були перейняті державницьким світоглядом; якби його проповіді були написані й видані, то були б вони школою для наступних поколінь отців; з них навчалися б вони, як має мислити отець патріот-державник.

На жаль, після трьох десятиліть у моїй пам'яті залишилось тільки декілька контурів тих його проповідей на базі яких зміцнювався мій державницький світогляд.

Нам кажутъ — казав у своїх проповідях отець Павло — що Бога немає, що вищим од усього є людський розум та багато ще інших нісенітниць.

Але ми бачимо, що в природі-космосі існують закони, які не встановлені з наказу людського розуму. В природі існують досить виразні й чіткі закони, які, поза маленькими відхиленнями, ніколи не порушуються. Для прикладу таким є закон опаду дощу та снігу на всій земній кулі, чи те, що літо змінюється осінню, осінь — зимою, зима — весною. Людське життя, життя тварин, птахів, комах і всіх живих істот, які населяють нашу земну кулю, до цих законів пристосовуються й ім підпорядковуються.

А що сталося б з людьми й іншими живими істотами, якби та кількість дощу, яку протягом року природа розсіває по всій земній кулі, вся упала на однім куснику землі, припустимо на острові Вел. Британія або на Скандинавському півострові, а сніг, що спадає на величезних просторах Європи та Азії, весь упав би на Балкани чи на Україну; або якби на зміну осені прийшло літо, а після літа — весна, а потім зима, й такі зміни в чергуванні частин року відбувалися весь час, так що люди не могли б знати, яка частина року прийде після теперішньої? При таких хаотичних змінах чи могли б на землі вижити люди та інші живі істоти? Безперечно, що ні.

Деякі подумають, що такі припущення є нісенітницею, що такого хаосу не може бути на землі — подумають тому, що міцно вірять у точні фізичні закони природи —

то ж чи вільно нам їх порушувати?

Закони Божі чи закони природи не є легкими для живих істот; тільки ті живі істоти продовжуватимуть життя на землі, які поважають закони природи, не хитують, щоб від них ухилитися, не намагаються замінити їх власними, легшими, модернішими.

Багатьом з нас видається, що найщасливішими істотами в природі є співуче птаство — воно не сіє й не жне, а живе, весело співаючи. А проте, перебувши в нас пів року й виплодивши діток, восени відлітають вони вдалеку дорогу, терплячи під час перелету тяжкі невигоди від бурі, дощів; без їжі й води часто знесилуються вони, й багато з них гине, не витримуючи труднощів перелету; при поверненні до нас весною теж терплять вони.

А що сталося б, якби соловейки з наступом осені не відлетіли в теплі країни, а залишилися зимувати у нас — пощо, мовляв, даремно виснажувати себе тяжкою дорогою? Внаслідок такого порушення законів природи, з наступом весни ми не могли б насолоджуватися співом соловейків — ця пташина порода за одну зиму вигнула б у нас.

Або якби такі комахи, як бджілки, дозволили своїм трутням вигнати з вулика свою природну матку, а на її місце поставили трутівку, то такий бджоляний рій — з маткою трутівкою — проіснував би тільки один рік і весь вигинув, бо порушив природний закон і забажав, наперекір йому, на свій розум перебудувати життя.

Таке ж треба казати й про національні людські групи. Отже ми, сучасне покоління українців, мусимо дбати про те, щоб забезпечити здоровий розвиток наступних поколінь української нації, хочби зза відмовлення від ламання й порушення природних законів і довелося нашому поколінню дещо й потерпіти.

Напевне, це наші попередники ревними молитвами й непорушенням заповідів Божих, випросили ласку Все-вишнього, й Бог був ласкавий до нас українців, коли в 1918 році, без пролиття крові й без великого напруження сил нації, дарував у наш український вулик благословенну Божими-природними законами матку — Гетьмана. Треба було нам тоді відчути Благословіння Творця — живість та благоденствуйте. Але ми, замість подяки Богові, дозволили трутням-panicам вигнати з українського вулика природну матку, а трутні натомість посадили нам трутівку й кажуть, що ось тепер українці будуть щасливі за нашими, а не природними законами.

Заки трутівка сидітиме в нашім вулику, українська

родина все йтиме до занепаду й зникнення, й не стане на земній кулі співучого соловейка — Українського Народу — що своїм чудовим співом наповняв радістю таємний прекрасний терен під небом, як наш рідна Україна.

Таку науку подавав нам у своїх проповідях панотець Павло.

Батько Махно

На початку серпня 1920 року — в день святого Пантелеймона — в соборній церкві міста Зінькова, що містилася поруч базарного майдану, було храмове свято.

Цього ранку, святочно вдягнений, я саме наближався до брами собору, як над центром міста високо вибухнув гарматний набій, а за хвильку другий, третій... і люди з базару й храму кинулися вrozтіч.

Хвилини дві я стояв і спостерігав видовище втечі переляканого люду, намагаючись відгадати, хто б це міг стріляти по місту.

Близько пробігали два знайомі мені старші чоловіки, я я запитав — хто, на їхню думку, міг би стріляти на Зіньків? — Та хто ж, як не Хрестовий — мав я у відповідь.

Цьому то я не йняв віри, бо знов, що Хрестовий гармат не має.

Скорі навколо мене не було вже нікого. Люди з базару й храму — як просо з печі — хутко спилили. А в центрі міста в жахливому переляку бігли комуністи та урядовці різних установ. Кінна міліція тікала по Сумській вулиці, а піші міліціонери, з прудкістю зайців зникали по заковулках міста. Червоноармійці продотряда не відставали від своїх колег міліціонерів.

Підтютцем побіг і я на Солов'янівську вулицю, юзли на Кобиці наблизився до садиби родичів, то вони мене закликали, щоб розповів, що діється в центрі міста.

Я ще й не скінчив оповідати, як повз двір родича ристю проїхало вуличкою три вершники, повернули ліворуч і на галоп понеслись на луку Кобицького. Тоді ми помітили, що на другім боці річки, утікаючи з міста, біжить з наганом при боці слідчий Че-Ка товарищ Мальковський, а за хвилину ми побачили, як шаблями зарубали того жидка.

Покінчивши з Мальковським, вершники ристю поверталися назад. На той час нас зібралось уже п'ять чоловік — я і ще один, молоді, решта старші за нас, жонаті; стояли ми, поклавши лікті на ворота, й чекали наближення вершників. Як потім виявилось, кожен з нас ду-

мав — а що, як наблизяться до нас та пошаткують і на-
ші нерозумні голови — але тих своїх думок ніхто не
висловлював.

Наблизившись до нас, вершники зупинилися. Вони бу-
ли дебелі, років тридцяти віком; їхні неголені обличчя
досить загорілі від сонця та вітру, були напудровані до-
рожнім порохом і тому видавались суворими; високі
смушеві шапки з денцями та накинуті на рамена чорні
кавказькі бурки надавали вершникам відважного й муж-
нього вигляду; мої родичі, того ж віку, що й вершники,
в порівнянні з ними видавались, як півники-корольки
поруч із півнями-галаганами.

Ми від них дізналися, що то були наші степовики з
Таврії. Котрийсь з нас відважився запитати вершників,
що вони є за вояки?

— Ми є махновці — дістали ми відповідь.

— То що ж ви немов з неба впали. Про вас у наших
еколіях і чути не було.

— Вчора ми були в Миргороді; вночі виїхали з ньо-
го й, як бачите, тепер ми у вас. (Від Миргорода до Зінь-
кова було 60 км.)

— А чи ви будете до нас приставати? — запитав нас
один махновець.

Мої родичі поводили раменами, кажучи, що вони ж
щойно повернулися з фронту й воювали кілька років.

— То є правда ваша; ми теж воювали проти німців,
а тепер треба большевиків знищити.

— Та треба б — знову, поводячи раменами, відпові-
дали мої родичі.

— Бачимо — казали махновці — що вам не зле жи-
веться; чистенькі вишивані сорочки одягли; певно й пи-
ріжками з сметанкою снідали. Ех люди добрі! Буде ще
й вам каяття, та не буде воротя! — й махновці поїхали.

Пригадуючи це приречення махновців, занотовую по-
дальшу долю нас п'ятьох чоловіків, що тоді розмовляли
з ними. З усіх нас я був наймолодший, мав 19 років
— проте мене першого було заарештовано в 1931 році й
колегія ГПУ засудила тоді на 5 років кацету; другий,
бачучи, що свої шестero дітей він на Україні не про-
харчує, виїхав до Московщини; третій у 1933 році по-
мер від голоду: у четвертого в тому ж 1933 році помер-
ло з голоду двоє дітей, а він, жінка та одна дитина
лишилися живі; згорблений, у латаній свитині, тягнув
він до другої світової війни ярмо колгоспного раба; у
п'ятого в 1933 році з голоду померла жінка й троє дітей,
лишився він і одна дитина, а в 1937 році його було за-

суджено на десять років кацету — цей присуд відбував він у БАМЛАГ.

От що значить не мати духу лицарськості. Я певен, що і ті три махновці, що вели з нами бесіду, теж загинули; але вони загинули лицарями — з шаблями, скривавленими у ворожій крові, в руках, а ми гинули й тягли ярмо безвільного раба.

Минуло небагато часу після того, як від нас від'їхали махновці, і ми побачили, що над центром міста здіймаються хмари густого диму. З цікавости я швиденько побіг туди.

То горіла тюрма. Першим актом влади махновців було те, що вони звільнили в'язнів і спалили трьохповерхову будівлю в'язниці, збудованої у нас московською царською владою.

Але мою головну увагу привертала не ця пожежа, а рух головних військ Махна, які саме тепер в'їздили в місто. Піші їхали в фаєтонах та ресорних таврійських бричках, запряжених трьома чи чотирма добрими кіньми; на багатьох бричках і фаєтонах були кулемети, а обабіч кулемета сиділо по одному воякові — поклавши руки на кулемета, вони ніби обіймали його.

Мене вабив відважний вигляд махновських вояків: з під заламаних на потилицю шапок у багатьох з них звисали набік розкішні кучеряві чуби. Більшість махновців мали чорні кавказькі бурки; взуті були в хромові чоботи й зодягнені переважно в френчі й штани-галіфе: на рамена були надіти паски, на яких висіли шаблі, револьвери та далековиди. В деяких фаєтонах махновці, закинувши ногу на ногу, співали під гармонію: «Ех яблучко із листочками, іде батько Махно із синочками».

За годину часу всі більші садиби мешканців міста були заповнені вояками Махна. Їх прибуло тоді в наше місто понад десять тисяч. Грабунків, гвалтів не було чути; навпаки, за самогон махновці щедро розраховувались сіллю військовими шинелями, штанами, білизною, сорочками, взуттям. Взагалі, все, що було добуте на большевицьких склепах, передавалося населенню, в першу чергу, в розплату за самогон.

Більше того. Був випадок, що махновський вояк взяв подушку в родині комуніста-жида Слуцького по Гадянько-Полтавській вулиці, а коли вийшов з двору, то його здібав командир і відвів до штабу. Там дали зарядження покарати смертю — вояка вивели під стіну розпочатого будівництва собору й розстріляли.

Одного дня, здається в неділю, вояки оголосили, що

батько Махно запрошує мешканців у центр міста на сходини. Прийшов туди й я; людей зійшлося не дуже багато; по кільканадцять осіб тулилися поза рогами вулиць. Коли ж на ганок другого поверху будинку Воздвиженського вийшов чоловік років сорока з великою чорною шевелюрою, то сотні три людей наблизилось до ганку.

Махно подавав нам відомості про основи анархізму; заперечував зін наклеп ворогів на махновців, що вони нібито є грабіжниками й погромщиками жидів; це є брехня, вони ж розстріляли свого вояка лише за те, що він узяв жидівську подушку для свого раненого земляка, щоб йому вигідніше було іхати в бричці; махновці вбивають тільки тих, хто тримає зброю в руках, і таких кілька осіб забили в цьому місті.

Свою промову батько Махно закінчив зверненням до народу:

Пам'ятайте, що всяка влада є ворог трудячимся! (Промову свою він говорив російською мовою)!

Під час промови Махна з-за рогу другого будинку Воздвиженського на центральну вулицю міста виїхали на гарних конях два козаки в кольоворових козацьких жупанах з малиновими шликами на сивих смушевих шапках.

— Делегація від Хрестового! Делегація від Хрестового! — загуло в громаді.

Дивлячись на козаків, хотілося від радості обнімати, цілувати їх; це ж вони є представниками справжньої України, України хутірської, широкопштанної, козацької, але поневіреної, загнаної в ліс москалем-большевиком і нашими московськими вислужниками.

Делегація просила Махна допомогти амуніцією. І «батько» не відмовив, дещо дав.

А днів через два, в передобідню пору, по вулицях міста проїхали вершники й сюрчали в свірчки (поліційні). На цей сигнал махновці хутко сіdlали коней і на галоп їхали на збірку; в брички теж позалягали коней і чекали на розказ.

В цей час над містом почали вибухати гарматні набої, а гармати махновців з міста теж розпочали стрілянину.

Справа стояла так: Полтавський большевицький відділ по боротьбі з «бандитизмом» (який за свої вчинки не відповідав перед владою) в складі куреня піхоти та дещо кінноти, підсищений двома легкими гарматами був під командою гейба Беренштама чи Рубінштейна, отже якогось хороброго «Соломона», що до цього часу «пере-

можна» плюндрував беззахисні села та хутори Полтавщини, в околицях яких не було повстанців, і тим здобув собі славу непереможного. Цей свіжовипечений стратег у такий спосіб повів наступ на Зіньків. Зайнявши лісок на Шилівській горці, «Соломон» наказав з гармат обстрілювати місто, а піхоті зарядив ланцюгом наступати на місто.

Махновські гармати обстрілювали з міської цегельні Шилівський лісок, а піхота встановила в передмістю кулемети, й, заки наближались большевики, махновці вигравали на гармоніях: «Ех яблучко, куди котишся? Попадеш до Махна, не воротишся».

«Соломон», дивлячись у далековид, не міг зрозуміти, чому в місті нема переполоху, не тікають жінки, діти, бабусі й навіть худоба, що завжди бувало, коли він раніш обстрілював села. Аж хтось сіпнув його за рукав, кажучи: Товариш командир, подивіться ліворуч! — і командир без далековида побачив, що з села Власівки в напрямку на х. Підозірку тисячі махновської кінноти іхали в обхід його військ.

Перестрашений командир вимовив лише одне слово «бежім!» й стрімголов понісся, вдаривши острогами кояння. Гармати підкинули передки й теж втікали чим скорше: хтось дав знак піхоті, й вона теж побігла назад.

«Соломон» з своєю кіннотою «перелетів» село Шилівку, звернув ліворуч й гнав щодуху аж до села Більське, заки не впав під ним запалений кінь. Лише тоді оглянувся він подивитися, чи не женуться за ним махновці.

Большевицька піхота теж вибігла за село Шилівку, а там, з правого фланту, з хутора Підозірки, рівним поlem вихром неслася не неї кіннота Махна.

Чорні бурки, що розвівалися від галону, високі шапки й підняті догори шаблі перестранили большевиків до тої міри, що ні з кулеметів, ні з гвинтівок вони й разу не стрілили, й кіннота Махна порубала весь загін. Там, на Полтавськім шляху, біля села Шилівки хлібороби й закопали порубаних большевиків; пізніше сов. влада побудувала на могилі високий пам'ятник.

Приблизно такої ж сили загін большевиків вирушив з міста Гадяча, очевидно з метою зтиснути махновське військо в Зінькові; але з такою ж легкістю махновська кіннота порубала й цей загін за селом Бобрівник на Гадяцькому шляху. Хлібороби закопали там і цих порубаних большевиків, і так само сов. влада побудувала на могилі пам'ятник, тільки дещо меншого розміру. Ми,

зіньківці, є горді з цих двох монументів, бо вони є свідками, ствердженням боротьби українського народу з московським гнобительським комунізмом.

За цим день проминув спокійно, але наступного ранку сюрчки знову скликали кінноту, й вона вирушила до села Комиші, в п'ятнадцяти кілометрах від Зінькова, бо в це село з міста Охтирки вступив полк большевицької піхоти. Але вибити большевиків з того села махновці не змогли, бо доступ до нього з усіх боків був стежом; кілька разів кидалась кіннота в наступ на Комиші, але кулеметний огонь большевиків кожного разу залаштував наступ махновців; надвечір вони повернулися до міста зморені, сердиті, маючи поранених. А о 11 годині вечора махновці, пробувши у нас тиждень і частково забравши у населення ліпши коні, зникли з нашого міста, так само раптово, як і з'явилися до нього.

Тиждень перебування у нас махновців був для населення ніби святом (за виключенням самогонщиць, які в ці дні були перевантажені працею). Більшість населення виконувала тоді лише конечну працю по господарству, а решта часу проходила в балачках та гулянці з махновцями.

Я поцікавився соціальним станом вояків Махна; на моє запитання, чи до війська батька Махна приймають тільки багатих, чи також і бідних, я дістав відповідь:

— Приймаємо всіх, хто бажає бити большевиків; я наприклад є бувший начальник радянської районової міліції, а той, що в чарки самогону наливає, є власником парового млина, праворуч від нього є купець, а ліворуч є господар, що має більше ста десятин землі.

За винятком самого Махна, мабуть ніхто з махновців не розумів ідеї анархізму й не пратнув до її здійснення — за ним ішли антибольшевики. Махна вони поважали не за те, що він анархіст, а за його хист еластично-го ведення маневрових бойових операцій на терені, окупованому московськими большевиками. Всякий розумний вояк поважає свого командира в першу чергу за те, що за мудрою його командою здобуває він перемогу за перемогою над ворогом.

Сподівання Хрестового не справдилися

Надії от. Хрестового, що до Спаса прийде до нас військо Петлюри, не справдилися; навпаки, українські й польські війська відступили на захід, а вже наближалась зима.

На Полтавщині, при лютих морозах і сніговіях, з

з загоном у тисячу вояків у лісі не перезимуєш. Отже надійшли турботи — де і як перебути зimu?

Частина козаків, по кілька осіб, мала перезимувати на хуторах, в ожередах соломи, в клунях, заповнених по-ловою, сіном та іншим. Господарі хуторів мали дбати за безпеку повстанців, господині — забезпечувати їх вареною їжею, пранням білизни і т. п.

Частина повстанців мала вийти до великих міст; щоб забезпечувати їх добрими советськими документами, були відряджені люди до сільрад, комнезамів і районо-вих установ, які мали обніти місця писарів, секретарів і т. п., здобувати бланки з печатками та взагалі бути оком повстанців у большевицьких урядових установах.

А ще частина мала бути всю зиму в бойовому русі й тероризувати большевицькі установи й цим підтримувати населення на дусі й відвертати від зневіри.

З таким пляном зустріли повстанці зimu з 1920 на 1921 рік.

Сили повстанців підсікали втрати. Так отаман Данило Степенко (Дорош), ідучи в жовтні в хуторі Рибальськім попереду загону в козацькому жупані, привернув увагу большевиків, і по ньому був сконцентрований огонь засідки червоних. Коли Степенко, поранений у ліву частину грудей, упав з коня, червоні кинулись до нього; у отамана все ж ще вистачило сили вихопити з кобури револьвера й застрілити большевицького коман-дира.

А місяцем пізніше згинув і заступник отамана козак Ланчак, що командував пластунами в загоні Степенка. Большевики впіймали Ланчака в лісі, близько села Журавне, й там же повісили; після цього загін повстанців Степенка перестав існувати.

Взагалі большевики розправлялися з полоненими пов-станцями з нелюдською жорстокістю. Так у серпні 1920 року, коли до большевицького пологу потрапили козаки-повстанці Бедюк, Герус та інші, то полонених при-в'язали до сідел коней і волокли їх із містечка Бірок по шляху в напрямку на містечко Опішня.

Махно рейдував у нашему повіті

Одного базарного дня, здається напередодні Різдва, ідучи центром міста, побачив я близько будинку рай-виконкому кільканадцять санних підвід: на кожних санях стояла незакрита труна; нарід рухався, як у мурав-ліску; одні йшли з базару, щоб подивитись, а другі, оглянувшись мерців, поверталися на базар. Оглянув і я: було дванадцять мерців, у тому числі одна жінка; були

то забиті махновцями зверхні представники сов. влади в містечку Бірки, в 25 км. від нашого міста.

Отож у той час, як ми сиділи в топлених хатах та їли борщ і пиріжки, махновські вояки в сніговіях і морозі, без гарячої їжі, рейдували по Україні, нищачи на своєму шляху представників і носіїв совєтської влади.

Районова сов. влада поховала забитих у центрі міста, на базарному майдані, а згодом на могилі побудували великий пам'ятник.

Зруйнували базарні крамниці

На початок 1921 року сов. влада існувала у нас (після денікінців) уже більше року. Радянських грошей було тоді в обігу досить багато, але курс їх весь час зменшувався, й за гроші можна було купити тільки дрібні речі: пачку сірників (за 15.000 руб.), чи камінчик для запальнички; навіть пляшку самогонки не все можна було купити за гроші; це тому, що сов. влада гроші випускала, але назад їх не брала, бо податок державі тоді вносиився не грошима, а натурою (так звана продразв'єрстка).

Тож серед населення мірилом цінності стала ніякими законами не зафіксована одиниця — пуд (16 кг.) зерна. На пуди продавалась худоба, ковалі робили брички, борони та інше; на пуди й фунти шевці шили й ремонтували взуття, кравці шили одяг; священики за церковний шлюб брали пуди; навіть пляшка самогону коштувала пуд збіжжя. Це змушувало господарів дбати про те, щоб після сплати продразв'єрстки ще залишилась певна кількість зерна не тільки для прохарчування родини й для посівматеріялу, а ще й для забезпечення найконечніших господарських потреб родини.

З своїми пудами господар не мусив кудись іхати, бо до нього самого приїздили міньяльщики (яких сов. влада звала «спекулянтами»). А населення міст привозило різний крам, від соли починаючи й голками кінчаючи.

Новими «батьками міста» були тоді у нас цілком малописменні, що ледве могли своє прізвище написати, комуністи: Рахуба, Прихолько Трохим та інші. Весною вони ухвалили розібрати дерев'яні крамниці на базарному майдані. «Треба ліквідувати місце для наживання, треба звільнити бідних людей від здирства паразитів, купців і крамарів», казали комуністи.

Наша базарна площа мала три ряди дерев'яних дубових старих крамниць (по кільканадцять крамниць у ряді), побудованих козаками ще за Гетьманських часів, ро-

ків двісті тому; то ж їх, як будівлі, непотрібні для моверних соціалістичних часів, розібрали й матеріял використали на паливо.

Треба згадати, що ще за місяць до початку розборки крамниць щури в кількості декількох тисяч одного ранку залишили крамниці й вийшли геть з міста й осіли між с. Ступка й с. Шилівка в маєтку Черненка. Той поміщик мав високу агрономічну освіту, ілекав расову худобу, вівці та зразково вів господарку; тому боляшевики вирішили не нищити цього маєтку, а утворити там агробазу — хоч ті мрії не здійснилися, проте щури знайшли собі пристановище.

Весна

Навіть і звичайні люди нетерпляче чекають весни, а повстанці кожен зимовий день тільки про весну й мріяли. Це ж вона, весна, звільнить їх від ховрашних «хат» та дозволить їм із зимових конур вилізти на поверхню землі та дихнути на повні груди свіжого повітря й рушити в широкі просторі, в ліси, балки, луги, очерети та разити ворога-большевика.

А вона, капосна весна, ніби наперекір козакам-повстанцям, мов старенька згорблена бабуся, тільки пово-леньки надходила. Чому б не раптово, по молодечому за тиждень зтягти з землі білу плахту й вдягти її в зелену, квітами квітчану? А то — в кінці березня зацвіли блакитні проліски; ще за тиждень набубнявіли бруньки дерев, а на сіножатях пшінка вклонялась жовтими пуп'янками — першими для прикраси ще голої землі Богом благословенними у нас на Полтавщині синіми й жовтими квітами; ще за тиждень бруньки дерев уже розпускались, а ще за тиждень почали з'являтись листочки, й земля вкрилась тоненькою благенською зеленню: на листочки впала перша роса, й соловейко, промочивши росою з листочків пересохле горло, заспівав чарівних трелів — аж тоді наші козаки залишали свої зимові лігва й рушали в ліс.

Бо ж спів соловейка був запорукою того, що настала справжня тепла пора весни, що вже всі пташки повернулися з теплих країн до кущів-хащів, до зруйнованих осінніми дощами й вітрама та зимовими сніговіями минулорічних своїх гніздечок і облюбовують інші місця для нових гніздечок, щоб виплодити наступне покоління малят, і, в подяку, раді та веселі, співають на своїй пташиній мові хвальні пісеньки, що Бог благословив щаславо долетіти їм до улюблених українських лісів, гаїв, степів.

Тож і наші козаки-повстанці «злетілися» в ліси до своїх минулорічних спустілих, за зиму зруйнованих комуністами, таборів, щоби своєю кров'ю відбивати безбожну північну навалу, що хоче в усьому світі зруйнувати християнські основи, вказані Богом для розумного людського життя.

Злетілися... але не всі; бракує багатьох побратимів. Одні — бачучи осамітненість українського народу в боротьбі проти московського комунізму, заламалися на дусі, зневірились і залишилися мешкати в містах; інші протягом зими наклали головою в боях з ворогом.

Але запал і сила ще є! Новаків прибуває чимало. Та ба! — нема чим озброювати новоприбуваючих; бракує патронів і для ведення боїв з ворогом.

Попри ці труднощі, отаман Хрестовий час од часу розганяв владу в околишніх селах, здобував навіть місто Гадяч — але амуніції не діставав: хібащо у забитих большевиків добував кілька гвинтівок з кількома патронами.

Батько Махно ще раз відвідав нас

Гуляв і батько Махно із синочками.

Десь під кінець жив у 1921 році Зіньківська міліція дісталася телефонічне повідомлення, що махновці наближаються до Бірок (25 км. від Зінькова) й що місцева бірківська влада приготована до втечі. В цей час з бірківського шляху Різниківською вулицею міста на високих гарних конях повільно їхали чотири вершники^{*}). Вони були зодягнені в штани галіфе, френчі й червоні картузи, які тоді носила большевицька кіннота; озброєні були вершники лише шаблями, та при боках у кобурах мали нагани. Зокола більш ніякої зброї у них не було видно — отже, за зовнішнім виглядом, були вони скожі на большевицьких військових зв'язкових.

Коли на розі Різниківської та Лисівської вулиць вершники проїздили повз будинок учителя Савченка (тоді вже націоналізований), на ганок якого саме вийшов урядовець з текою в руках, то один з вершників запитав його, що то за установа там міститься.

Урядовець, приймаючи цих вояків за своїх большевицьких, голосом з нотою вищості відповів, що то є Політбюро (так тоді звалося Че-Ка) й запитав — А вам کа во надо?

— Нам сюди й треба — була відповідь, і вершники миттю вийняли з кобур нагани, й зіскакуючи з коня,

^{*}) Я в той час ішов Крахмалівською вулицею й на перехресті Різниківської й Лисівської вулиць бачив цих вершників

один з них стрілив у чекіста, але не влучив.

Чекіст прудко крутнувся до середини будинку, а ті чекісти, що були в кімнатах, побачивши через вікна злізаючих з коней вояків з наганами в руках, кинулись тікати в кімнати надвірного боку й, як жаби, стрибали з вікон на подвір'я та щосили тікали городами; три махновці (четвертий на вулиці тримав коней), що вбігли в середину будинку, кинули з вікна на подвір'я у слід утікаючим чекістам ручну гранату.

Сівши на коней, махновці поволі їхали далі до центра міста.

Вибухом гранати зацікавився комуніст, командир невеличкого (в 20-30 вояків) відділу з місцевих большевиків, що містився за декілька будинків від Політбюро, без зброї вийшов з фіртки й запитав вершників, чи їм не відомо, де і чому стався вибух гранати. На це один з махновців запитав його:

— А ти хто такий будеш?

— Перш за все, на мене не тикай, бо я з тобою свиней не пас, а є командиром військового відділу — бундючним тоном відповів комуніст.

Махновці й тут вихопили з кобур нагани й хутко зскочили з сідел; командир швидко, як заяць, майнув у фірту, побіг городом, а його вояки, що на галас вийшли з будинку на подвір'я, подались за своїм командиром.

Махновці у слід і цій отарі кинули гранату, але так само нікого не ушкодили й поїхали далі в центр міста. Переїхали вони головну вулицю, вїхали на Сумську вулицю; там біля кіно-театру здибали вони міліціонера-москаля й забили його.

Тим часом продрота, що квартирувала на Лисівській вулиці, попереджена про наближення Махна, почувши вибухи гранат у центрі міста, строєм по чотири, тягнучи за собою кулемета «максим», вийшла на базарний майдан і залягла на крутих його схилах; кулемета було поставлено в кут, з якого можна було обстрілювати центр міста, Різниківську й Крахмалівську вулиці.

А в цей час махновська кіннота, силою однієї сотні з тачанками, розтягнена ланцюгом, в'їжджала з Велико-Павлівського шляху Крахмалівською вулицею, а друга сотня теж ланцюгом, але без тачанок, в'їджала з Бобрівницького лісу, балкою поза міським кладовищем, через ярмарковий майдан, прямуючи до центра міста. Але далі базарного майдану махновці не змогли наблизитися, бо кулеметний обстріл продроти перетинав їм дорогу.

Цим разом махновці, очевидно не мали на меті зупинити

нятися в нашому місті; тому продроту вони залишили в спокою й, забравши в стайнях колишнього Земства ря-сових злучних жеребців, проїхали Сумською, Гончарів-ською, Бойківською, та Новоселівською вулицями, поїхали далі в напрямку села Тарасівки. Це, певно, був пе-редовий охоронний відділ правого крила військ Махна.

Кілька днів пізніше до нас дійшли сумні вістки, що багато махновців було забито недалеко від Полтави і то головним чином гарматним огнем.

Після того Махно вже більше нас не відвідував.

Останній наскок махновців на наше місто ще довший час був підставою для глупливих переказів про те, що чотири махновці розігнали всю совєтську владу нашого міста. Що то значить відвага й сприт!

Доводиться гірко пожалкувати, що ці відвага, сприт і жертьвена геройчність знайшли тут своє виявлення під анархічними, а не національно-державницькими гаслами, що не включились вони стало й органічно у потужний змаг нашого народу за своє визволення, що іноді вони сприяли йому, а не раз і ставали на заваді.

Не призвели вони до перемоги Української Визволь-ної Справи. Поза барвистими, вабливими спогадами, пам'ять про них не стала для Укаїнського Народу твор-чим, будуючим і організуючим чинником.

Гімназисти

Під час останнього наскоку махновців на наше місто вони спіймали на Сумській вулиці секретаря районової комсомольської організації, колишнього гімназиста з бід-няків, Барильця й забили його.

Варто зауважити, що — попри жидівської частини гім-назистів, яка дала большевикам такі кадри, як, наприклад, гімназиста Бродського, що був начальником Че-Ка та інших — українська частина гімназистів теж не дуже то відставала від жидівської. Так перед Барильцем керував комсомолом гімназист Лимар з Солов'янівської вулиці, який виявив таку віddаність комуністичній пар-тії, що його було переведено на працю десь до центру. Потім керували комсомолом брати Коновалці з Крах-малівської вулиці, а вони всі, як сини бідних vdів, вчили-ся в гімназії за рахунок Земської Управи.

Виходило так, що в гарячу пору літа гімназисти, сини бідних vdів, під вербами над річкою в холодочку рибу вудили та підпільну соціалістичну літературу зубрили, а в той час діти хліборобів від світанку до ночі не роз-тиналися, обливаючись потом, у тяжкій праці, заробляю-чи своїм батькам на сплату податків, за рахунок яких

учились у гімназіях ті сини бідних вдів; а синки бідних вдів, замість того, щоб у тяжку годину стати в обороні своїх доброчинців-хліборобів, стали їх катами — пішли на службу до ворога москаля-большевика. Якою то було підлістю з боку тієї нашої бідноти!

Не можна закинути Зіньківській гімназії, що вона зле виховувала молодь, бо багато гімназистів з статечніших родин, що вчились батьківським коштом, вступили до військових антиболшевицьких формаций (Шапошниченко, Лейба та інші) і вже не повернулися до рідного міста. А сини ремісників, шевців, кравців, після закриття большевиками гімназії, здебільшого взялися за батьківське ремесло (Моторенко, Нечитайло й інші), а частина працювала писарями.

В цю пору на Рідних Землях у високих школах учиться майже виключно діти колишніх бідняків — за рахунок каторжної праці колгоспників. Не можна заперечувати проти того, щоб бідних учили громадським коштом, але коли «бідні», діставши освіту, стають на боці ворога того народу, коштом якого вони вчилися, то це є гидотним.

Стріл Чернишенка

Слід відзначити, що й службова інтелігенція нашого міста виявила немало відважних осіб. Наведу приклад цього:

В 1921 році в будинку колишнього службовця касначайства Чернишенка по Лисівській вулиці мешкав на квартирі Сахновський з родиною. Зробився він слідчим Че-Ка і тоді почав самоуправно поводитись у будинку. Не зважаючи на заборону господаря, почав користуватися його льохом.

Одного разу, при виході з льоху Сахновського, його зустрів господар.

— Льох не Ваш. Яке Ви маєте право до нього заходити? — запитав Чернишенко.

— Ні! Тепер він мій! — відповів Сахновський.

На таку нахабну відповідь Чернишенко вийняв з кишені малого калібра бравнінг і стрелив у Сахновського, влучивши йому в живіт; жidок крикнув з переляку й упав.

Не обізнаний у зброї Чернишенко гадав, що він уже вбив Сахновського й, навівши цівку бравнінга собі у висок, вистрілив; але й себе не застрелив, а лише розвернув шкіру на голові. Після цього Чернишенка дострілили, а Сахновському вийняли з живота кульку, яка пробила лише шкіру й у животі зупинилася — й він став повним господарем будинку й садиби Чернишенка.

Добування чистих бланків

Не мало людей з нової української еміграції стверджують, що їм пощастило уникнути ув'язнення, а може й передчасної смерті в советських кацетах, завдяки тому, що, при допомозі сторонніх людей, вони забезпечили себе добрими советськими документами.

Мали ми жертвених людей, які, ризикуючи власним добробутом, по змозі допомагали часто й незнайомим особам, рятуючи їх від переслідування большевицького окупанта.

Багато секретарів сільрад було засуджено (особливо в часи розкуркулювання) до довготермінового ув'язнення, а часто й до розстрілу, коли було викрито, що вони видавали неправдиві посвідки про соціальний стан заможних господарів.

Опишу тут приклад того, як виглядала справа добування бланків у советських установах — з щасливим закінченням.

В березні 1921 року я дістав зарядження поступити на працю в одну советську установу, намагатися добути там чисті бланки з штампами й печатками й взагалі стежити за рухом продроти, міліції, за арештами та добувати інші відомості, потрібні для повстанців, що було легше робити, перебуваючи щодня в місті.

Переклавши більшу частину господарської домової праці на 18-літнього молодшого брата, я обняв посаду завідувача господарської частини. Конюхами я прийняв своїх людей — один з них зінав, яке є моє завдання й мав мені допомагати, а другий, хоч і не зінав, але не підвів би мене.

Озброївшись кільканадцятьма ключами до столів, я в слушний час без труднощів відмікав столи начальства; штампи там були, а печатки все не було — певно її трималося в кишені; отак мої насоки на столи начальства кілька разів були безвислідними.

Аж ось одного дня, коли я скінчив видавати службовцям харчові пайки, до мене зайшов один службовець, прохаючи побути деякий час у канцелярії біля телефона, бо всі службовці, використовуючи обідню перерву, понесли пайки додому.

Поклавши до спідньої кишені піджака завчасно приготований чистий зошит, пішов я до канцелярії й, з розгону, подався до кабінету. Відімкнув стола... з радості в мене аж у п'ятаках закололо — печатка лежала в столі.

Через вікно другої кімнати покликав я свого конюха,

який, як на те щастя, в той час теж був один у дворі, й сказав йому, щоб він фіртку зачинив на так. Через відчинене вікно конюх пильнував лише парадного входу й мав би кашлянути, якби хто з службовців наблизився до ганку.

А я тим часом клав печатки на чисті аркуші зошита — на одному вище, на другому посередині, на третьому внизу; викінчивши всі аркуші зошита, я вийняв з стола секретаря штамп й так само хутко поклав на всіх аркушах штампи.

Сказавши конюхові залишився біля телефона, пішов я додому обідати. Здавалося, що я не йду, а лечу; ноги були так легкі, що я мовби тільки торкався землі, й радісне задоволення вщерть заповнювало мою істоту. Завдання я виконав — свідомість цього весь час підносіла мое «я». Апетитно пообідавши, з припливом веселості й радості повернувся я на працю.

Передавши декілька аркушів за призначениям, решту тримав я дома.

За декілька тижнів після того, вранці, ще перед службою, прийшов до мене конюх Грицько й казав, що неодмінно треба допомогти озброєному повстанцю Ч-зі, його товаришеві з парубоцтва. Всі його схованки вже відомі большевикам; щоб урятувати своє життя, він має виїхати геть, і йому потрібний один бланк.

Я казав, що ця особа мені не відома, й я не можу звіритися на нього, але Грицько настоював, запевнював, що це цілком надійна людина. Отже я врешті вийняв з схованки один бланк і передав Грицькові.

— Чистий не годиться; мусиш написати йому посвідку — казав Грицько.

Я відмовлявся, а Грицько все «тиснув». Згадав я, що маю хист писати різним письмом у тій мірі, що хіба спеціальна аналіза могла б установити, що це писала та сама особа. Ще учителька в школі казала мені: «Суслик, пиши своїм письмом!» й за це ставила мені не 5 а 4.

Отак «не своїм» письмом написав я безтермінову командировку здається до міста Ташкента.

А на третій день після того теж уранці прибіг до мене Грицько й сквильованим голосом оповістив, що Ч-гу забито, що він мав наречену в Охтирському повіті, зайшов до неї попрощатися, але мабуть хтось з недобрих людей підгледів і повідомив міліцію. Його хотіли заарештовувати; він відстрілювався й був забитий.

Не підлягало сумніву, що видана мною посвідка з печаткою й штампом установи, в якій ми служили, пот-

рапила до рук Че-Ка. Я роззлостиився, докоряв забитому за його легковажність, що він, рятуючи себе, наразив на смертельну небезпеку двох людей, мене й Грицька, який ще, до того, мав дружину й дитину.

Вийшовши з душевної рівноваги, я вийняв зі скованки решту бланків і на очах Грицька спалив їх, кажучи з пересердя, що не хочу більше мати діла з нерозважними людьми — до дівчини, бач, його потягло — теж ко-зак!

Лишившись один, я обміркував, що маю робити, якщо довідаються, від кого Ч-га дістав посвідку. Мене безпіречно чекає розстріл — тож іти на нього покірно, чи ні? Вирішив я не дурно віддати своє життя. Діставши зі скованки п'ятизарядний бравнінг, пішов я на працю до установи.

Декілька днів минуло в очікувальній нервовій напру-
зі. Одного дня, коли я працював у загальній канцеля-
рії, зайшов туди конюх Грицько й пошепки сказав ме-
ні — «З Охтирки агент приїхав».

Немов мурашки пробігли по мені; я, певно, зблід на лиці. Згадав я, що кілька хвилин тому до кабінету пішов незнаний мені чоловік у цивільному з текою в рукі. Я вийшов на подвір'я й, зайшовши до виходка, по-
дав у цівку бравнінга патрона й узяв на безпечник: до-
лонями потер обличчя, щоб не виглядало блідим; зай-
шов до конюшні й сказав Грицькові, щоб він не журив-
ся, бо я всю відповідальність візьму на себе — очі в Грицька помітно повеселішли.

Знову зайшов до канцелярії з вирішенням — якщо ме-
не покличуть до кабінету, то я піду туди, стрілятиму в тих, хто там буде, а потім тікатиму... Минуло з пів
години; охтирський агент вийшов з кабінету й виїхав з подвір'я. В нервовому збудженні минула година, друга. Я не міг всидіти на місці — то по подвір'ю пройдусь, то в канцелярію зайду, знов вийду, немовби цього потребу-
вали мої обов'язки; в такім хвилюванні пройшов весь мій робочий день.

Дома я відмовився від обіду, сказавши (щоб перед-
часно не бентежити матір), що я трохи хворий і хочу чогось кислого. Випивши горня холодного квасу, я пішов у комору, ліг на свою постіль, тепло вкрився з головою й лежачи молився Богу, заки заснув.

На ранок зі складом сонця скупався в річці й став по-
чувати себе краще, так що й поснідав; з бравнінгом пішов до своєї установи; той день і наступні минули спо-
кійно. Так день за днем мое нервове напруження по-
вогі зникало.

У большевиків зовнішні фронти на той час вигасли, а тому почали кількісно скорочувати розбухлі у військовий час установи. Дуже скоротили й господарську частину, в якій я служив, і я був звільнений з праці. Минуло вже з піврока після загибелі Ч-ги, й я щодо тієї справи цілком заспокоївся; саме в той час я одружився. Аж ось Грицько приносить повістки — його й мене народній суд викликав, як свідків у справі Ч-ги.

І знову непокій і хвилювання; повісток ми не прийняли, й мати забитого, що принесла їх нам на хутір, віднесла повістки до суду, сказавши там, що ми виїхали з дому. Пізніше вона ще раз приносила нам повістки, й ми іх так само не прийняли. Правдоподібно, що родичі забитого дали в суді якогось хабаря, бо пізніше мати Ч-га сказала Грицькові, що та справа в суді припинена.

Я так і не наважився дізнатися в суді, яким то чином ми — справжні винуватці в цій справі — опинилися в ролі свідків.

Амнестія

Зима довго тягнеться, а літо скоро минає. Восени 1921 року вже свитки повстанців сивіли від світанкових приморозків, а вигляди боротьби проти большевиків з-зовні вигасли. Петлюра припинив збройну боротьбу й перебував у Польщі та в тій частині Української Землі, яку він, як плату за військовий союз, віддав Польщі.

Попри це ліпша частина Українського Народу стійко тримала вахту українського антиболшевицького спротиву й не капітулювала.

Комуністична Москва добре розуміла, що крім невеликої жменьки комнезамських лайдаків, злодіїв, п'яниць, здегенерованих писарчуків та недоуків з інтелігенції, комунізм не має попертя серед широкого загалу української людності. Душа українського народу була на боці тих сил, які боролися проти большевиків і невидимим омофором накривала повстанців.

Враховуючи це, ворог був обережним; навіть коли при покликанні молоді до червоної армії зголосувались тільки одиниці, а решта перебувала в дезертирах, то особливих кар для них чи масових репресій не було. Болшевицька влада розуміла, що репресії поженуть тисячі дезертирів до лав повстанців: тож для влади було ліпшим, коли ці дезертири напівлегально перебували дома; тих же з них, які з необачності потрапляли до рук влади, посылали в Прилівщину та В. Павлівку руbatи ліс. А щоб у Українського Народу вибити його духову точку опертя — повстанський рух — і розвіяти

всякі надії на визволення, Ленін оголосив амнестію для повстанців.

В нашому повіті першим, хто повірив у цю ласку Москви, був отаман Кундій. Правда його штовхали на це й ті обставини, що хутір Прилівщина, який був головною базою Кундія, був виселений у село Пірки та інші населені пункти; тож щоб дати прилівщанам можливість повернутись на зиму до рідних хат, Кундій з кільканадцятьма (здається 12) повстанцями з'явився для амнестії до м. Зінькова.

Отаман Кундій був міцної будови, вище середнього росту, мав вродливе обличчя, тримався впевнено й гордово, гейби на весіллю багатий та хороший молодий, і цим привертав до своєї особи увагу прохожих. Хоч загін його й був невеликий, але через сприт, з яким він завдавав удари й умів зникати з очей большевиків, ім'я його було голосне. Багато разів загони большевиків половали на Кундія, але все не мали успіху. При Зіньківському політбюро був спеціальний загін по боротьбі з «бандитизмом», що весь час полював на відділ Кундія, але його найбільшим трофеєм при цьому було те, що він одного разу забрав казанок кулішу, що його варили на обід повстанці Кундія, та одну шаблю яка лежала недалеко від казанка. Тому то місцеву владу дуже втішило добровільне роззброєння Кундія.

Весь його загін було направлено до Полтавської Че-Ка. Там їх переслухали й усім видали посвідчення про амнестію, за винятком одного, якого затримали в Че-Ка й розстріляли; то був махновець, син заможного хлібороба з півдня України, який перебував у загоні Кундія, бо відбився від махновців під час їхнього останнього рейду на нашому терені.

Після повернення амнестованіх з Полтави я мав нагоду недовго розмовляти з помічником от. Кундія Куликом. На мої запитання Кулик розповів, що в Полтаві в основному розпитували про соціальний стан, коли саме й чому вступив до повстанців, що зробила проти ради влади «банда», що спонукало скористатися амнестією? На останнє Кулик відповів, що склав зброю тому, що переведена чистка комуністичної партії, і цим партія дещо очистилася від злодійсько-роздишацько-к'янічних елементів, а тому є надія на краще майбутнє. Кулик і сказав мені, що махновцеві, який пристаз до Кундія, зразу винесли смертний вирок і розстріляли. Кундій повернувся до своєї родини, але ненадовго; через кілька тижнів його було викликано до Харкова (тоді сто-

лиці України) жіби то в справі надання йому посади; він поїхав і відти не повернувся — його розстріляли.

Отаман Хрестовий продовжував боротьбу

Безвиглядність збройної боротьби й наближення зими прорідили лави повстанців; отаман Хрестовий і Мандик залишились з одиницями, але стійко трималися й на амнестію не здавалися.

Хрестовий міг виробити собі якнайліпші советські документи, бо на той час наше підпілля мало чисті бланки з штампами й печатками різних сільських і районних установ; отже можна було виробити документи на довільне прізвище й виїхати до робітничого центру, щоб там жити й працювати — прецінь частина його повстанців так і зробила. Але на таку раду Хрестовий відповідав словами Князя Святослава Завойовника: «Мертвій бо сорому не імуть».

В той час він мав тяжкі душевні переживання; лише тоді цілком зрозумів він, що фатально помилився, зненаваживши батьківські слова, коли той радив йому вступити до війська Гетьмана Павла. Тоді Левко захопився республіканськими ідеями й вірив у Петлюру, як месію України, й згідно з цим діяв, але як справжній державник-патріот, він не міг простити собі своєї помилки, й у покуту за неї Левко призначив своє життя.

В 1921 році напередодні зими до Зіньківського Політбюра прибуло з Полтавської Че-Ка декілька амnestованіх українських повстанців либо з Лубенщини чи Прилуччини; їхнім завданням було навернути отаманів Хрестового й Мандика на амнестію, або забити їх. Амнестовані повстанці попрямували до терену колишньої Бірківської волості, й за деякий час вони пов'язалися з Хрестовим і Мандиком.

Отаман Хрестовий зустрів посланця з глузливою усмішкою на устах. Посланець цей був приблизно 30 років віком, високого росту, красень, учитель за фахом.

— Сідайте в нашій ямі он на тому пеньку, а ви, побратими, на чому стоїте — звернувся Хрестовий до посланця й присутніх козаків.

— А пошто Вам, Отамане — розпочав посланець — не ребувати в цьому барлозі з пеньками, коли Ви маєте змогу жити в світлиці з кріслами й спати на м'якому ліжку?

Продовжувати й далі боротьбу проти більшевиків є безвиглядним. Ви не маєте мілітарної сили, щоб подолати комуністів; адже такий титан, як наш Петлюра, і той припинив боротьбу, бо вона йому не під силу, а

ми з Вами є дуже дрібненькі; ліпше припинити тепер безнадійний епротив та почекати країщих, сприятливіших часів. Я сам, перш ніж скласти зброю, багато передумав і вирішив краще зберегти своє життя, бо товстої колоди нагаєм не переб'еш.

Советська влада має великі симпатії й підтримку з боку бідних наших людей, а боротися проти москалів і одночасно проти більшості свого народу є цілковитим безглуздям. Чей же геній нашого Петлюри це усвідомив, і він припинив даремне кровопролиття. Раджу й Вам, Отамане, з'явиться з щирою покутою, й сов. влада простить Вам усе згідно з декретом про амнестію.

Хрестовий слухав посланця уважно й намагався бути спокійним, але глузлива усмішка на його устах то слабла то збільшувалась, а лівий край вуст кілька разів конвульсивно здригався — це свідчило, що він перебував у нервовому збудженні.

На запитання Левка про освіту посланець відповів, що закінчив учительську семінарію, і на устах Хрестового глузлива усмішка позначилась ще виразніше.

— Козак з середньою освітою мав би ширше, міцніше мислити — зауважив отаман і казав далі:

Бачучи мій суворий, без вигод, уклад життя, Ви спо-
кушаєте мене вигідним життям у світлиці з пуховиками,
варениками, пирогами і т. п. А які були б від того нас-
лідки, якби я послухав Вашої поради? Я, отаман Хрес-
товий, після двохрічної боротьби проти смертельного
ворога України, москалів-большевиків, припиняю зброй-
ну й духову боротьбу й за це дістаю від ворога ласку
й вигоди особистого життя; після цього моого кроку як
поставився б нарід до моєї особи як отамана, органі-
затора й провідника збройної боротьби з окупантами у
запіллі на цьому невеликому терені? Перед громадою я
виявився б банкротом, що розпочате діло не довів до доб-
рого й успішного кінця; за смерть своїх родичів, друзів,
односільчан і земляків, за загорівшу Лютенську я мав
би дістати вигоди особистого життя. А де ж було б
тоді моє сумління, моє «я», мій Бог? Краще бо є чи-
нити за принципом: «Мертвії бс сорому не імуть»

Такий негідний мій вчинок мав би поганий вплив на психіку народу, бо він сприяв би тому, що нарід втра-
чав би прихильність і віру в своїх провідників. А той нарід, що не має віри в своїх провідників, або у якого провідники своєю непідготованістю до провідництва за-
хитують у народі віру в себе — такий нарід держави не збудує.

Петлюра зле зробив, що подався закордон; йому тре-

ба було загинути в останньому бою з ворогом. Він хоч і не був підготований до провідництва, але тоді він за- воював би право належати до справжніх провідників народу, а тепер він цього права не має. Ви називаєте Петлюру титаном, генієм — за такого й я колись його вважав, а тепер виявилось, що я помилявся.

Для Петлюри створюють ореол титана, генія, стратега, людини, яка одна на сотні років родиться, особи, з якої постають династії і т. п. — і от аж така понадлюдина й то не змогла перемогти ворога й здобути Україні державну незалежність. Тож московська пропаганда наділяє Петлюрі ці прикмети геніяльності для того, щоб убити в українському народові віру в свої сили, в своїх провідників, щоб ширити серед нього поразницький настрій — «не трать бо, куме, сили надаремне — пускайся на дно». Отже так і вийшло, що, коли Петлюра опинився за Збручем, то повстанці пали на дусі й повстанський рух почав швидко спадати.

Українці не мусили мілітарно програти своє змагання за державність, бо передумови для цього були дуже сприятливими. Царські генерали накопичили на Україні, як передпіллі фронту, незчислиму кількість амуніції. Й досить було людей, охочих взяти до рук цю зброю. Мені відомо, що на терені Зіньківського та Гадяцького повітів було активно діючих повстанців до десяти тисяч козаків, а з усієї України в 1917-18 роках вільно можна було створити півмільйонову українську армію Крутян, рівної якій за боєздатністю не було б у Європі; з тими людьми можна було б розбудувати імперію Володимира Великого, а сталося так, що наші комуністи та соціялісти допомогли збудувати імперію Володимира..Ілліча. Бо ж руками наших соціялістів та комуністів за Гетьмана Павла висаджувались у повітря амуніційні склепи в Києві, Одесі, Кременчуці та інших містах, а потім і самого Гетьмана повалили, бо Винниченко за точку опертя в народі обрав голоту людей подібного зразку, як Ви, Пане — а ми лицарсько-патріотична молодь, не орієнтуючись досконало в ситуації, зневажили свого Манаракха-Гетьмана й, як метелики, позетіли на соціалістичний директоріянський огонь, а тепер з обсмаленими крильцями повзаємо, заки попадемо під чобіт большевикам.

— Вибачте — перебив тут посланець. — Ви, Отамане, не зневажайте мене, бо я не належу до голоти; я є син заможного господаря.

Левко усміхнувся; при мерехтливому світлі ліхтаря помітно було, як судорога сіпнула йому шідборіддя.

— В тому є Ваше нещастя — казав він — що хворієте Ви на народницьку хворобу, яка не дозволяє Вам ширше й мудріше мислити та вірно оцінювати складні життєві взаємини в суспільстві; тому й народ поділяєте Ви за соціальним станом; певно й у повстанці Ви пішли були тільки для того, щоб захистити від розподілу батьківські десятини; через цей спосіб мислення стали Ви тепер зрадником.

За Вашим тлумаченням, до голоти належать тільки бідні люди. Це невірно; це є наклеп на бідних. Я поділюю українців не за їх соціально-маєтковим станом, а за їхнім душевним укладом. Одні з них є лицарської природи; другі — добрі, статечні, а треті — голота, тобто лайдаки, п'яници, злодії, атеїсти, дурні, що дурнів служають, комуністи, соціалісти, брехуни, повій, люди, що живуть тільки особистими інтересами. До кожної з цих категорій можуть належати люди різних соціальних груп. Наприклад, недалеко від нас у селі Лютенські-Будища гімназист, син священика, Легейда відрікся від батька, вступив до комсомолу й керує ним — це є виразний представник голоти, бо він зрадив інтересам свого народу й став на службу ворогу. З другого боку, я мав приятеля повстанського отамана Пилипа Масюту, який згинув у бою проти большевиків-москалів, але ні він ні його батько не мали навіть власної хати — й на мій погляд він був лицарем, бо служив інтересам свого народу, своєї Батьківщини й за них склав своє життя. Отже один Легейда, інтелігент з десятинами, а другий, от. Масюта, без десятин; перший — зрадник-голота, а другий — лицар.

Хрестовий говорив гаряче й пристрасно. Видавалося, що він був радий нагоді висловити тепер перед посланцем і побратимами свої задушевні думки, що були вислідом тяжкого, болісного роздумування над долею Рідного Краю під час довгих, часто безсонних ночей, перебутих у повстанських криївках.

З насмішкою в голосі Хрестовий знову казав посланцеві:

— Не гнівайтесь, коли я скажу, що це Вам у Че-Ка дали вказівки, щоб Ви перед нами так аж до небес підносили Петлюру й радили нам у цей час скласти зброю й чекати на щасливіші часи. Большевики-москалі охоче спихають нас на цей шлях. Бо ж від часу скасування царицею Катериною Гетьманщини в 1764 році до відродження другої Гетьманщини в 1918 році українці чекали на той сприятливий і благословений час аж 154 роки. А хто знає, скільки часу доведеться чекати на той спри-

ятливий час тепер; як довго щаститиме московській агентурі спрямовувати нашу національно-державну визвольну справу в бездержавницьке річище?

В Че-Ка Вам радили ще доводити нам, що вся українська біднота є на боці советської влади. Це є наклеп на українську бідноту — я ж знаю досконало настрій українських бідняків, бо маю допомогу й підтримку як від заможних господарів, так і від бідняків, за виключенням невеликої кількости голоти; а голота, до речі, є і серед заможних і серед інтелігенції. Наш бідняк в основі своїй є духово здоровий і консервативний; це стверджується хочби й тим, що багато бідняків, одержавши земельні наділі від большевиків, нелегально сплачують колишнім власникам землі по 150 пудів збіжжя за десятину. Тим то большевики так дуже й залишаються до бідняків; вони хочуть, заманивши медовиком, духово обеззброїти нашого бідняка, перетворити його на голоту, а голотою вони тоді зруйнують і підкорять Україну. Больщевики розуміють, що під цю пору на Україні під ними ще не твердий ґрунт, а трясовина, й якщо по ній крокувати необережно, то легко можна й загрузнити.

Тож голоту ми мусимо суворо карати, бо саме через неї, а не через зовнішніх ворогів наш народ у неволі перебуває; зовнішні вороги все були є й будуть у кожного народу. Наша історія говорить нам, що наша голота все руйнувала державні, шляхетні потягнення наших Гетьманів і лицарів-козаків. Ми мусимо наслідувати чин кошового Війська Запорізького Сірка, що наказав вирубати 6000 визволених з татарської неволі бранців-українців, які забажали повернутися знову до ворога в Крим — бо ті українці стали вже голотою, зрадниками.

— Отамане! — перебив його посланець — криваву розправу Сірка з беззбройними українцями треба плямити й засуджувати, а не наслідувати.

— Ні! Треба тільки наслідувати — з притиском ствердив Хрестовий.

— В такому разі Ви, Отамане, є кровожерливим садистом — в запалі сказав посланець.

Ці слова посланця вивели Хрестового з рівноваги; він зблід на обличчі й піднесеним голосом казав:

— Так то я є садист! Я, чиє серце обливається кров'ю в журбі, що Український Нарід штовхнуто в жахливу неволю; тож я присвятив своє молоде життя боротьбі за визволення України й її народу, й у цій боротьбі втратив і рідну оселю й найближчу ріднію свою. І твоє

сумління дозволяє називати мене садистом? Так ти стоїш за те, щоб голота безкарно допомагала москалям почеволювати наш народ і плюндрувати Україну, бо вони, мовляв, це роблять з глупоти своєї. Ні! Дурнів і неуків треба примусити знати своє місце в суспільстві. Якщо ж ти, інтелігент, попираєш, а не картаєш такі вчинки, то ти є зрадник України, а для зрадників не мусить бути жалю.

Й Хрестовий вийняв з кобури револьвер і запитав присутніх козаків:

— Якої кари заслуговує цей зрадник?

— Смерти! Смерти! — почулися голоси, й Хрестовий стрілив у посланця, наказавши козакам готовуватись до відходу з цієї криївки до села Загрунівки, а труна лішили тут, щоб його потім забрали большевики.

Отамана Мандика забито

Інакше поставився до справи отаман Мандик. Посланець його переконав; отаман зголосився до Зіньківського Політбюра, відки його направили до Полтави на амнестію.

Але козацьке сумління не дозволило йому зікапітулювати; він передумав і вирішив згинути на бойовому посту; тож до Полтави на амнестію не поїхав і знову взяв до рук зброю. Потім в огневій сутичці його було забито.

Загибель Отамана Хрестового

Після довгих ретельних пошукувань спеціальний відділ большевиків вистежив у селі Загрунівці криївку, в якій перебував отаман Хрестовий з побратимом і другиною. Оточені з усіх боків повстанці відважно захищалися, але не перемогли десятикратно переважаючого ворога й пали смертью хоробрих.

Було то в березні 1922 року, як одного базарного дня я заглибився в ряди базару й зустрів там знайомого, що мешкав недалеко від лікарні; він повідомив мене що того ранку до трупарні лікарні привезено забитого отамана Хрестового.

Вістка ця гострим болем відізвалась у моєму серці. Я хутко пішов з базару й попрямував до лікарні Різницьківською вулицею. Там, пройшовши декілька десятків кроків, я побачив, що назустріч мені йде дружина Хрестового. Вона була зодягнена в селянську жіночу кожушину, криту сукном, у рясну спідницю (оборчак) й поверх хустки запнута була зимовою шаллю; на білій хустині висі

ла забінтована ранена рука. В такому одязі вона вида-
валась ограйдною, а її чепурненське обличчя малим. По-
руч з нею йшов чоловік років понад тридцять, вище
середнього росту, з худорлявим смуглявим обличчям,
зодягнений у чорну дублену кожушину — в ньому я
пізнав одного з прибулих до нашого міста амнестова-
них повстанців

В першу хвилину я дещо розгубився, бо зрозумів,
що амнестований є конвоєром Хрестової й веде її з
Політбюра, яке містилося далі на цій вулиці. Отже як-
би Хрестова привіталася зі мною, то конвоїр, можливо,
запитав би її, відки вона знає цього чоловіка, й це мог-
ло б спричинитися до моого викриття; але я зразу ж
заспокоїв себе думкою, що Хрестова є козачка-повста-
нець і мусить знати, як треба тратматися в таких випад-
ках. Не зменшуючи кроку, при наближенні, я зійшов з
пішоходу й дав парі дорогу; Хрестова з байдужо-апа-
тичним виразом на змарнілому обличчі не реагувала на
оточення й не виявила й найменших ознак, що вона
зустріла знайомого.

Зайшовши до середини трупарні, я побачив на підло-
зі два голі зкоюблені трупи, які через те видавались
невеликими. Коли б ці трупи я побачив де інде, то я,
мабуть, не пізнав би Хрестового.

Стояв я над трупами й у думці питав: — Так це ти,
мій тезко, без сорочки на тілі, без домовини й хреста
в руках відходиш на вічний спокій — ти, що заслужив,
щоб твою могилу прикрашував гранітовий монумент
козака! Невже живі будуть так нікчемні, що забудуть
тебе й не будуть наслідувати тобі й продовжувати бо-
ротьбу за визволення й державне буття нашої Батьків-
щини?

Над трупом твоїм я, твій тезко, зголосивши продов-
жувати боротьбу!

Жаль стискав мое горло, а в очах стояли сльози. Я став
на коліна й поцілував чоло Левка його побратима.

Вийшовши з трупарні, я так само Різниківською ву-
лицею пішов до базару й знову зустрів Хрестову в суп-
роводі того ж чоловіка. Тепер вони йшли в керунку
Політбюра.

Чоловік, що супроводив Хрестову, дійсно був один з
надісланих амнестованих повстанців. На протязі зими
він приймав участь у розшукуванні криївки Хрестово-
го; коли в селі Загрунівці на неї надибали, то оточені
повстанці відчайдушно відстрілювались.

Дружина Хрестового, що весь час не розлучалась з

своїм чоловіком, стріляла в большевиків, висунувши з укриття руку, заки рука була прострілена. Схвильована, вона кинулася тікати й потрапила до полону. Больше-вики хотіли її там же на місці застрілити, але амнесто-ваний повстанець став просити, щоб Хрестову не стрі-ляли, а віддали йому за жінку, й його прохання вдово-лили.

Тож коли, йдучи до трупарні, я зустрів Хрестову з чоловіком, то був її «наречений» і йшов він із нею до районової міліції щоб виробити особисті документи на свою «наречену». Незабаром вони обое виїхали з на-шого міста, й більше ніяких відомостей за них я не мав.

Повернувшись я на базарний майдан. Навколо мене ба-зар гудів, і окремі ноти того гудіння мов батогом ство-бали по моїй душі.

— Головка виграє, а ножки програють! — вигукував якийсь пройдисвіт.

— Дядьки! Адамові слізки!*) Купуйте та грійтесь, щоб часом кашлю не дістали. Дядьки! Адамові слізки! — вигукували бублешниці, несучи між рядами саней корзини, на дні яких був самогон у пляшках, а зверху накладені бублики.

— Червона виграє, а чорна програє! Хто хоче вигра-ти, обізвись! — Що базарний юрбі до того, що недале-ко від неї лежить забитий лицар; вона його не визнає бо живе інтересами ніжок, голівок, адамових слізок. Ось чим цікавиться той «трудовий» народ, що за тал-мудами соціалістів та комуністів має бути підвалиною української держави, провідною елітою якої мають бу-ти фельдшарі та писарі.

Справді, Україна прямує до страшної руїни, з якої шіднити її зможуть тільки ті її сия, що мають вищий духовий рівень ніж базарна юрба й визнають над со-боп авторитет Бога і Гетьмана.

У Провідну Неділю

Групи отамана Хрестового його побратима гицель закопав на міському кладовищі.

Наблизилась провідна неділя, з якою у нас був пов'язаний такий звичай. До цього дня упорядковувались поп-сугти через зиму гробки, а на провідну неділю на гроб-ках відправлялася досить коротенька панахида-літія за спокій душі померлих родичів. Той, хто хотів відправи-ти панахиду, ставив на гріб мисочку, в яку клав паску,

*) Адамовими слізками на базарі називали тоді самогон, бо відкрито продавати його було заборонено владою, а тому він продавався як ада-мові слізки.

крашанки, яблука (хто що міг), та ще клалися граматка. Священики з дияконами й паламарями ходили по кладовищу й, в привільноті родичів, відправляли панахиди на тих гробках, де була мисочка.

У той рік у провідну неділю на одному свіжоупорядкованому, але без хреста, гробові стояла мисочка; священик підійшов і, взявши папір, що лежав на мисочці, на якому було написано ім'я померлого, помолився за спокій душі раба Божого Леонтія та родичів його; мисочку, як і належалося, дяк відніс на фіру.

Сусіди по гробу звернули увагу на відсутність будь яких родичів під час відправи панахиди священиком. Розпочалися пересуди. Що то вони за такі родичі, що мисочку поставили, а самі не були присутні? Хіба комуніста який, що бойтесь, щоб із партії не виключили за те, що він панахиду по родичах справляв?

— Ні! Щось не те з тим гробком: тут щось інше є — гомоніли молодиці. В час цих пересудів знайшлась гостра на розум тітка, що здогадалася:

— Цей гріб певно є над Хрестовим, бо могила свіжа, а забитого Хрестового кілька тижнів тому було привезено до трупарні; я знаю, що й Левком його звали, а ви ж чули, що батьушка почитував тільки одно ім'я Леонтія; іменно це тільки над Хрестовим була відправлена панахida.

А хто поставив мисочку? — ця таємниця так і лишилась нерозгаданою нашими бублешницями.

Але коли вже щось попало на язик нашим тіткам, то можна бути певним, що їхні балачки скоро дійдуть до відома влади, а особливо большевицької; так сталося й з могилою Хрестового, ѹ влада наказала гицелеві зруйнувати гріб.

Колишні гімназистки О. П-ко і М. К-ко

Але гріб Хрестового був зруйнований тільки до наступної неділі, а на понеділок гріб був знову упорядкований, і на ньому стояла китиця квітів. Влада знову наказала гицелеві зруйнувати гріб.

В ті часи у нас ще щонеділі надвечір відбувалися в центрі міста, по Гадяцько-Полтавській вулиці прогулянки молоді з усього міста. На смерканні від прогулянкового гурту відірвались дві дівчини, колишні гімназистки О. П-ко і М. К-ко, які з китицею квітів пішли в напрямку до міського кладовища ѹ у сутінках вечора зникли з зору.

Вони зайдли в бічну фіртку кладовища, підійшли до зруйнованої могили Хрестового й руками почали її хут-

ко відновляти; в цей мент зза кущів з'явились силюети двох людських постатей. Щоб не бути поміченими, дівчата припали до землі, але постаті прямували впрост на них. «Подимайтесь! Руки вверх! — і на дівчат наведені були цівки двох наганів.

Міліціонери завели дівчат під арешт. Лише дякуючи тому, що одна з них була дочкою середняка, а друга дочкою бідняка, що мав тільки садибу й хату, вкриту соломою (в ті часи соціальний стан мав ще важливе значення), справа обмежилася тим, що дівчат протримали під арештом кілька місяців і звільнили. Обидві вони невдовзі залишили рідне місто.

Голод 1922 року на півдні України

В нашій лісостеповій частині Полтавщини урожай у 1921 році був на загал середній і не мав згубного впливу на господарку хліборобів. Але в той час з більшевицької преси й пропаганди ми знали, що в Росії на Поволжу був голод; різні організації, в різний спосіб — міняли, купували, випрошували чи просто брали — збиралі у нас збіжжя для задоволення потреб голодуючої там людності. Восени 1921 року на Україну привезли сотні тисяч коростявих, вошивих дітей віком 9-14 років з голодуючих областей Росії — їх, у примусовому порядку, глада призначила господарям на села й хутори на безкоштовне утримання; в наш район прибув кіннотний полк москалів і був розміщений на постій до господарів — у травні 1922 року той полк переїхав до Кобеляцького району.

На початку зими того року серед прибуваючих до нас голодуючих мешканців Поволжа траплялись уже й українці з півдня — вони шукали у нас зрозуміння, пристулку й праці.

Під весну й весною 1922 року бачили ми на наших базарах багато парокінних і волових фір, на яких були сівалки, віялки, січкарні, зброя, килими, одяг та інше; то українці з півдня приїздили до нас за 500-600 кілометрів, щоб виміняти хліба.

Вимінявши вуздечку в одного господаря, я запитав його — чи то вони погано господарють, що в запасі не мають збіжжя; ми ж чули, що на півдні України господарі заможні — чи може він є з бідняків?

Вдоволяючи мою цікавість, господар відповів:

— Кажеш, парубче, що погано господарюємо, що є ми бідняки. Ні, не так воно є, але в мене й у сотень тисяч таких господарів, як я, большевицькі продбатальони хліб «викачали». Забрали в мене два вагони зерна,

як золото, і то майже виключно пшениці; два тижні возвив я його двома фірами за сорок верст на залізничну станцію й до того ті два тижні ще шістьох москалів з продотряду харчував.

На масниці 1921 року приїкали до мене на хутір продотрядчики, відібрали ключі від моїх комір і залишили шістьох большевиків, щоб їх вартували. Повернуся було я зі станції, москаль відімкне комору, ще з вечора наберу я пшениці в мішки й москаль замкне комору; ранком відімкне, я покладу мішки на фіри, на них сідають два большевики й я, й їдемо на станцію. Так тяглося два тижні, заки геть не спорожнили двох моїх комір.

Тож мій хліб поїхав до Москви, а минулим літом був у нас недорід, і тепер приїхав я до вас за шістьсот верст, щоб дещо виміняти на посів. Такий неврожай, як у минулому році, у нас майже кожні десять років буває, але ніколи жодна найбідніша людина у нас згоду не вмирала, бо люди мали в запасі зерно — а тепер вони мрут, як мухи.

— Так у вас люди справді з голоду мрут? — здивовано запитав я господаря.

— Чудний ти, парубче! А якби в тебе не було чого їсти, а також і в сусідів, то хіба ти б не вмер?

Повертався я додому й відчував докори сумління; казав собі, що нема чого тішитися, що виміняв гарну, міцну вуздечку; москаль надягне на нас ще міцнішу й міцно триматиме на повідку.

Отак большевицька Москва, награбувавши хліба в українських хліборобів, харчувала ним своє населення, а в той час багацько українців півдня нашої Батьківщини мусили вмирати з голоду. Характерним є ще, що в московських підручниках, в Історії Партиї та інших написано про «Голод на Поволжу в 1922 році», а про Україну, Кубань при цьому ледве згадується — ніби там справжнього голоду в той час і не було.

Настав НЕП

Амнестія для повстанців, НЕП («Нова Економічна Політика»), заміна продраззворстки, викачки та конфіскації продподатком, а пізніше єдиним сільсько-господарським грошовим податком (хоч і в декілька разів більшим від дореволюційних податків, але все ж таки податком) та випуск паперового червінця з сталим курсом та розмінною срібною та мідяною монетою — розм'якило загальне напруження в народі.

Широкі народні маси, що не звикли глибоко вдуму-

ватися в справи політики, прийняли ці заходи совлади з явним задоволенням. Вони схильні були вважати ці заходи не переходовими, тимчасовими, а сталими; вони ж бо одержали безкоштовно в землекористування на 9 років дрібні земельні наділи, повертаючись разом з тим до випробування старорежимних норм господарського життя, й не зважали на пророкування поважних людей, які казали про неминучість заламання большевицької господарської системи. Багатьом видавалось тоді, що при Советах перехитрила біднота — землю таки одержала вона, а уклад життя ставав такий, ак і в дореволюційні часи.

В ті часи комуністи в пресі, на зібраннях і при інших оказіях навіть закликали народ багатіti. I український народ, в основі працьовитий, здібний і ініціативний, дійсно приклав тоді рук до багатьох ділянок господарського життя; особливо в місті широко розвинулось ремісництво — чимбарі, кущніри, кравці, шевці, бляхарі, килимщиці на протязі двох років заповнили базари своїми виробами.

Розвинулась тоді й торгівля — поважну частину цієї ділянки перебрали на себе жиди. Але ціни на той крам, який продукувала удержані промисловість, були значно вищими від передвоєнних, а в той же час ціни на продукти сільського господарства встановилися довоєнні (пуд пшениці коштував 1 крб., десяток крашанок — 10 коп. і т. д.).

Утворилося розходження між цінами промисловості й сільського господарства («ножиці»). В пресі в той час багато писалося про ті ножиці й про те, що треба до села повернутися обличчям, але з цього писання нічого не вийшло — хібащо був матеріал для фейлетонів Остапа Вишні, дотепне перо якого давало нагоду селянам широ посміятися.

Отже після розподілу землі поміщиків і заможніших господарів наші бідняки не позбулися злиднів, а місто не мало піднесеного господарського розвитку, а навпаки відчувався господарський занепад. Так потужний триповерховий паровий млин (колись Воздвиженка) у 1921 році згорів від недогляду. Навколо нашого міста було три цегельні: Воздвиженка (найпотужніша), Гаврися й Міської Управи, які до революції виробляли річно понад 8 мільйонів цегли й находили на неї збут. Можна було думати, що після розподілу землі між бідняками треба буде ще збільшити число цегелень, бо окрімі господарі розбудовуватимуть свої господарства, й попит на цег-

лу зросте. А вийшло навпаки — цегельню Гаврися цілком знесли, цегельню Міської Управи поставили на консервацію й лишилася тільки цегельня кол. Воздвиженка, та й то в ній розібрали два величезні, криті гонтою сушильники сирцю й з них на базарі побудували кілька крамниць (замість розібраних у 1921 році), бо при НЕП-і постала знову потреба в крамницях.

А зменшився попит на цеглу тому, що і після розподілу землі бідняк лишився бідняком; будуючи собі хату, він потребував цеглу тільки для печі — 1000 штук, якщо робив усю інші цеглову, або лише 500 штук, якщо спід печі клав з саморобного саману — й цим забезпечував свою потребу в цеглі на 25-30 років.

Так само й щодо сільсько-господарського реманенту. Заводи його тоді мало виробляли, але, все однаково, він на склепах збути залежувався, бо, для прикладу, на громаду в 124 господарства лише я мав залізну борону, а решта — дерев'яні; нема що вже згадувати про сівалки, чи такі речі, як кравецькі машини, меблі, патефони, самокати — на них у бідняка зовсім не було попиту.

Це переконує нас, що попіщення життя нашого народу треба було шукати не в ліквідації заможних господарств і зведені всієї хліборобської людности до рівня бідняків, а навпаки в ліквідації бідняцьких господарств і збільшенні числа заможних при одночасній широкій розбудові краю, яка стало забезпечувала б добрим заробітком колишнього малоземельного чи безземельного бідняка. Але такий підхід до справи протиречить вченню про побудову рабського соціялістично-комуністичного суспільства, а тому про такі речі шкода й гонорити провідникам наших соціялістів.

„Лампочка Ільїча“

В ті роки високо підносилося гасло Леніна про електрофікацію країни, про запалення скрізь «лампочки Ільїча». Найшло це відгук і в нашему місті, але переведення електрофікації хочби в найпростішій формі — запровадження в Зінькові електричного освітлення — натрапило на великі труднощі. Демонтували спочатку приватну електрівню Воздвиженка, але потужність її виявилася замалою — жарівки блімали, а не світили.

Треба було збільшити потужність — але де взяти кошти? Ленін кинув гасло електрофікації, але не дозволяв витрачати на це ті кошти, які надходили від податків — вони всі поступали до загальної державної скарбниці СССР (до «общего котелка»).

Врешті на кільканадцятому засіданні голова РВК тов.

Лещенко запропонував добути кошти, продавши рентгенівську установку при лікарні, яку уладнало ще Земство, бо трудовий люд не потрібує такого коштовного просвічування. (Голова РВК мабуть мав рацію, бо крізь дрантя й без рентгена все було видно).

Рентген-кабінет продали; купили старий поржавлений дизель на 35 сил; рік часу монтували його, витрачали на це кошти, для чого довелося скоротити й так рідку (порівняно з дореволюційним часом) шкільну мережу в районі. Але гасло Леніна таки було виконане, й частини нашого міста була ощасливлена «лампочкою Ілліча», яка з частими перебоями блимала аж до другої світової війни.

Занепад нашого міста

Роки НЕП-у оживили економічне життя нашого краю, але вонодалеко не досягло передвоєнного рівня — ні кількістю, ні якістю краму, ні різноманітністю асортименту, ні цінами.

Спостережливий мешканець помічав, що за сов. влади й у найліпші часи НЕП-у наше місто прямувало до занепаду й убоztва, як економічного так і культурного й інтелектуального.

Після «із'яття» з церков дорогоцінностей церкви збідніли; на багатьох іконах зняті були срібні шати, й ікони ті виглядали, як обійття розкуркуленого заможного господаря, що перед тим було виповнено достатком.

В кіні до революції, коли воно було власністю Воз-
движенка, були прекрасні поліровані крісла, а тепер на-
томість були поставлені звичайні брудні стільці та
ослони; зникли з фойє величезні люстра й квіти-фіку-
си; замість взірцевої чистоти — брудні стіни й вікна, па-
вутиння в кутках; взимку п'омешкання не опалювалось —
зате платня за вступ збліьшилась більш ніж удвічі.

Не стало в нашему місті не тільки панів, але й освічених урядовців, адвокатів, нотарів, суддів, агрономів, лікарів, учителів; навіть другорядні чиновники й пристійніші писарі та й взагалі статечні люди один по одному залишали наше, тепер забруднене, з попсутими пішоходами, місто. Місця ссвічених і порядних урядовців в більшості посіли неуки писарчуки з ще менш дотепними начальниками-комуністами, ласими на горілку й хабарі — а стало їх кількакратно більше в порівнянні з числом панів і чиновників у дореволюційні часи, хоч рівня праці старого режиму не було досягнуто; всю цю «чорнильну черву» нарід мусив утримувати на свій трудовий гріш, а до того він був ще й у залежності від

цих суспільних покидків.

От характерний для цього приклад. У нашому місті працював асекураційним агентом дореволюційний урядо-вець, і праця той контори була поставлена бездоганно. В 1926 році того асекураційного агента звільнили; його місце обняв присланий з Полтави молодий партієць москаль, а через декілька місяців у нього була викрита розтрата державних грошей на велику на ті часи суму 1500 крб. (вартість 20 тон пшеници). Старорежимний урядо-вець знову повернувся на свою працю, правда не на довго.

В часи НЕП-у був сякий-такий правний лад; отже населення могло тоді легально забезпечувати свої в еко-номічному відношенні найконечніші потреби й при цьому виразно прагнуло дотримуватись укладу життя за старими, тоді вже не дійсними законами.

В ті часи совєтський закон забезпечував кожному, хто мав потребу, безкоштовний наділ землі під садибу в роз-мірі 0,25 га в місті й 0,50 га на селі. Але в початкові ча-си НЕП-у цим законом користувалися лише одиниці — совєтські активісти — а решта бідноти не хотіла корис-татися з ласки совєтських законів. У підтвердження цього назову прізвища тільки мешканців провулку Ко-бища Солов'янівської вулиці — А. Паламаренко, П. За-порожченко, Д. Костенко, три брати Григоренки, два бра-ти Велички, К. Величко, І. Шапошник, Т. Кобзар — вони в великій тісноті побудували хати на батьківській садибі чи нелегально купили собі садибні ділянки, але не захотіли скористатися пільгами совєтського закона; не брали просторих левад по сусідству Вірченкової, Коб-лицького, Січена, не хотіли зрикатись віковічного поряд-ку, який визнавав власність тільки в наслідок купівлі.

Щоб підірвати ці моральні устої українського наро-ду, большевики випускали безліч пропагандивної літе-ратури, розрахованої на рівень «трудящихся мас», у якій висміювалися релігія й предківський уклад життя на-шого народу, який звався відсталим, некультурним і т. п.; це, хоч і поволі, але підточувало старий стиль жит-тя нашого народу, побудований на християнських заса-дах — в першу чергу серед маловідпорних душ молоді.

Так у 1926 році стався у нас такий нечуваний до то-го випадок: акушерка, попівна (здається, з села Більсь-ке) без церковного шлюбу вийшла заміж за комсомоль-ця Борячка. Це спричинилося до наслідування та до за-судження декім протилежних виявів, як наприклад стій-кости й непохитності дівчини-біднячки Онісі Комашки.

За соцстаном вона належала до найбіднішого прошарку, бо її батько, поденщик не мав і власної хати, а Онися теж добувала собі засоби до існування поденною тяжкою працею в наймах; проте вона не погодилась на шлюб без церковного вінчання, в наслідок чого її наречений — партієць, детектив міліції — з розpacу перед її очима застрілився. Онися не погодилась на «собаче весілля». як тоді у нас називали одруження без церковного шлюбу, хоч після того вона з наймички стала б панею. А члени женкома (жіночого комітету) засуджували Онисю, кажучи — чого то вона з себе княгиню корчить, злиденъ паршивий? Он бो вже ж і попівни не вінчаються. — Отак одна паршива вівця цілу отару заплямувала.

Чудесне оновлення ікон

В ті часи, коли у взаєминах між людьми тільки но позначалися явища розкладу й відступництва від Божих законів, Господь не відвертав своєї уваги від Народу Українського; своїми чудами Він попереджено закликав відступників скаменутися, заки не пізно.

Так, коли я якось у літню пору проходив Кобищенським провулком повз ганок хати шевця Запорожченка Артема (Балахона) — то побачив там кільканадцять жінок, які неголосно, ніби з страхом, про щось розмовляли. Я запитав одну жінку, що саме виходила з фіртки, хто там помер (бо я припускав, що котресь з старих померло), й вона відповіла, що, дякувати Богові, всі живі, але минулої ночі ікони оновилися.

Я зайшов до хати й побачив, що ікони Христа Спасителя й Божої Матері (шлюбне благословення господаря й господині), що висіли на стіні під порожами забрудненого скла, мали такий блиск і охайність, ніби вони були того дня вироблені.

Господарі ті не були щирорелігійними людьми; син їхній був комсомольцем, а це характеризувало не стільки сина, як батьків, які не заборонили своєму юнакові вступати до комсомолу; цей синок комсомолець вже вранці пішов до партійного комітету й заявив там, що у його батьків оновились ікони.

Боючись обурити людей, районова влада не наважилася сама забирати ікони, а повідомила телефонічно про цю подію обласний центр у Полтаві. Отже в обідню пору, коли священик мав відправу в хаті Запорожченка (на що він сам попросив дозволу у господарів), до садиби підїхало відкрите особове авто з трьома цивільними особами, які назвали себе науковцями з Полтави,

й попросили господарів віддати їм ікони для «наукової аналізи». Господарі, аби позбутися клопоту з хати, не вагаючись, віддали їм ікони.

Населення нашої околії довший час коментувало це Боже чудо. Деякі висловлювали сумніви й казали, що якби це було справді Боже чудо, то воно мало б статися не в родині Артема Балахона, який раз на рік у церкві буває і то в той рік, коли він наважиться говорити; а хіба мало у нас таких родин, що кожної неділі, й найменшого свята до всіх ікон у церкві прикладаються — отож годилося б, щоб у котрогось з них ікони оновилися.

На це розумні люди відповідали, що Бог не потребує порад, що людський розум не може оцінити Його мудrosti, й що в даному випадку саме добре сталося, що ікони оновилися не в кого іншого, а в Артема Запорожченка; бо цій родині, прихильній до комуністичного режиму, ніхто не зможе закинути, що це сфальшовано, що ікони почищені і т. п. Коли б це сталося в релігійній родині, то більшевики могли б закинути їй шахрайство, обдурення несвідомої, фанатичної маси трудящихся і т. і. могли б навіть за це судити; коли ж це сталося у Артема, то кожна людина, у якої ще не зіпсується душа, виразно бачить, що це є Божа пересторога для нас усіх і в першу чергу для людей такого духовного складу, як Артем Запорожченко.

До речі — ці Запорожченки, старий і стара, в 1933 році померли з голоду.

Автокефальний рух

Перша в нашему місті Трохсвятительська парафія, яка мала в своєму складі інтелігентну національно свідому родину С-на, підпорядкувалася в 1923 році Українській Автокефальній Православній Церкві, очоленій Митрополитом Василем Липківським. Старий С-на в лагідний спосіб довів до кінця справу переходу тієї парафії на автокефалію.

В ті часи справа ця в поважній мірі залежала від постави до неї священика; якщо він мав бажання перейти під зверхність Митрополита Липківського, то «п'ятдесятка»*) могла без особливих труднощів полагодити цю справу. Якщо ж батюшка не хотів, а за ним і більшість п'ятдесятки не знімала свого підпису з умови, то спра-

*) Тоді райвіконком здавав церкву в аренду за відповідну платню; при цьому складалася умова, яку мусили підписати 50 повнолітніх і маючих майно господарів — вони були нібито ручителями за майно церкви й саму церкву.

ва переходу церкви на автокефалію ставала тяжкою

В народі швидко пішов розголос, що в Трьохсвя-
тельській церкві літургія правиться в українській мові,
й править її прибулий з Полтави священик, що має
коротке волосся, й що звуть його не батюшкою, а пан-
отцем. Почувши про це, національно чулі люди — пере-
важно молодь і чоловіки середнього віку — почали хо-
дити на Службу Божу до церкви Трьох Святих. З
Миколаївської парафії теж пішло нас кілька осіб.

Пішли ми рано, але церква вже була по береги ви-
повнена, й близьче до вівтаря ми не могли протиснути-
ся. Душа моя жадібно сприймала кожне слово панотця,
немов низала на разок дорогоцінне намисто, щоб потім
— як багата й хороша красуня разком коштовних ко-
ралів — пишатися ним через ціле життя. З чудовою
мелодією співу хору душа линула в височину, ніби в
обійми самого Бога; коли ж панотець молився «за bla-
гочестивих Князів і Гетьманів, за Матір нашу Україну,
за всю людність її», то у багатьох молящихся від зво-
рушення з'являлися слози в очах. Ці ж бо слова мо-
литви нагадували нам наше минуле — державне, щасли-
ве — й подавали нам надію, що при нашему хотінні ми
зможемо знову бути вільними й щасливими, як колись,
за Гетьманів, наші прадіди.

Тоді в перший раз у житті відчув я в молитві таке
високе піднесення й душевну насолоду — та літургія
доживотно наклада печать на мою душу. Коли на емі-
рації правлять літургію, й при цьому іноді (в залежно-
сті від політичних поглядів панотця) не згадують Кня-
зів і Гетьманів, то маю відчування, що чогось не дода-
но — то та незгладима печатка першої української лі-
тургії нагадує про свою невмиручість. Коли при закін-
ченні літургії хор співав «Боже Великий Єдиний. . .»,
то зворушені вірні, всі як один, вکлякли на коліна.

Повертаючись додому, ми домовилися, що й нашу
Миколаївську парафію треба перевести на автокефалію.
Наступної неділі до хати моого родича зійшлося до сот-
ні людей, охочих послухати бесіду на тему історії Укра-
їнської Церкви. Учитель Курячий в запальних словах
докладно розповів історію страдниці Української Цер-
кви й порадив присутнім обрати трьох осіб, які розпо-
чали б заходи щодо переходу Миколаївської парафії
до автокефалії. Обрано було моого родича Р. , другого
Б.-го й мене — перші два були середнього віку, а я мо-
лодший 23-річний.

До справи ми приступили з запалом; про всі трудно-

щі наші в подробицях міг би розповісти мій щоденник, тоді ведений — на жаль, передбачаючи обшук ГПУ, я знищив його.

В нашій парафії ми виявили кількість тих, що бажали перейти до автокефалії — їх було менше половини, багато трималось остронь. Відвідали нашого батюшку Легейду — він виказався остільки відданим Москві, що про автокефалію чи про спільне користування церквою не хотів і говорити, кажучи: «Ето єресь, самосвятство; не допушу осквернять престол моего храма».

Відвідали ми адвоката Іваха, який безплатно правно обслуговував автокефальний рух Він сказав нам, що ми, як прихожани церкви, все таки маємо моральне право вимагати від п'ятдесяткі (хочби й з тиском, але без бійки) дозволу на відправу після їхньої літургії також і літургії автокефальної парафії.

Панотець з церкви Трьох Святих дав згоду з хором прийти до нас — після відправи літургії в своїй парафії; про це ми оповістили наших парафіян.

Коли закінчилась служба батюшки, наші люди вже заповнили церкву. Але коли прибув панотець з хористами, то прихильники батюшки, стовпившись у притворій верху східців, не пропускали їх. Умовляння панотця й наши не вплинули на них — тоді наші моложаві чоловіки дружнім поштовхом з середини церкви за кілька хвилин звільнили прохід для панотця.

Але і на цьому не скінчилося. Як тільки панотець розпочав літургію, три матушки*) батюшки Легейди з різних кінців бабинця подали команду: «Кричіть, баби, кричіть!» — і наші бабуні зчинили такий вереск, нібито живих поросята на огні смалили. В лагідний спосіб ми зліквідували й це явище; літургія відбувалася далі спокійно, урочисто, й вона дуже припала до душі всім присутнім, а тарілковий збір дав поважну суму грошей.

Після тої першої літургії число наших прихильників поважно збільшилось, і на наступну неділю ми краще приготувалися. Частина наших людей була всередині в церкві, а частина залишилась назовні. Але прихильники батюшки Легейди, вважаючи себе правними господарями церкви, вирішили твердо боронитися й великим натовпом міцно стиснулись у дверях притвору. Наши намагання пробитися до церкви натрапляли на міцні стусани під ребра; одночасно була повідомлена міліція.

Сутичка відбувалася на релігійному ґрунті; покалечених не було — отже міліція не хотіла надто втручати-

*) У родині о. Легейди крім матушки жили ще дві старі жінки — сестра матушки й тітка її. В народі їх усіх трьох звали матушками.

ся в цю справу. Вона вислала пожежників з помпою їй кількома бочками води; ми вже наближалися до «перемоги», як на наші розпалені від тиснення тіла вдарив міцний струм холодної води. Довелося розійтися. . .

Знову звернулися до адвоката. Він написав проект заяви до РВК, в якій ми, для уникнення тертя між вірючими, прохали укласти і другу умову на Миколаївську церкву, з тим щоб один тиждень церквою користувалася одна парафія, а наступний тиждень друга.

Ми скоро зібрали п'ятдесят підписів під цією заявою, як райвиконком дав свою згоду. Таким чином ми стали навіть новними господарями церкви, бо московський батюшка не захотів користуватися церквою спільно з українським панотцем.

Скоро при нашій парафії постав прекрасний хор; під час Служби Божої церква завжди була виповнена вірними не тільки з нашої, але й з інших парафій міста та більших сел. З села Тарасівки брати К-ни й інші приходили слухати літургію та спів хору в рідній мові й патріотичні проповіді панотця; незабаром і парафія села Тарасівки підпорядкувалася Митрополиту Липківському.

Невдовзі після заснування на терені нашого міста автокефальних парафій, з ініціативи наших панотців розпочалися диспути між автокефальними панотцями й московськими батюшками.

Добре пригадую один такий диспут у церкві Трьох Святих, на якому я був присутній.

В призначенну годину святового дня церква була вщерть виповнена вірними, а понад сотню людей, що не могли вміститися всередині, тиснулись зовні біля вхідних дверей.

Батюшок на чолі з благочинним було дев'ять; майже всі вони були добре відживлені, повнотілі; довге в де-кого розкише волосся спадало у них на рамена — через це обличчя їх видавалися величаво грізними; тримали вони себе впевнено-гордовито, ба зневажливо. Проти них наці панотці видавалися осамітненими; їхні стрункі постаті й голови з коротко стриженим волоссям надавали їхнім обличчям відбиток лагідності й смиренности справжніх слуг свого народу.

Бачучи цей контраст, присутні шепотіли — Де ж двом таким бідненьким панотцям відбалакатися від отих дев'ятьох. . .

Перше слово мав благочинний, а за ним кілька батюшок — вони на різні лади намагалися довести єретич-

ність Автокефальної Церкви, неканонічність її ієрархії, закликали народ триматися дідівської віри і т. п. Говорили вони російською мовою.

Коли батюшки набалакались уже до схочу, на середину амвону впевненим вояцьким кроком вийшов наш прибулий з Полтави панотець Павло; в народі почувся шепот — Який він стрункий! Певно, що офіцером був.

Від перших слів звернення панотця в рідній мові: «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Любі брати й сестри во Христі! ...» в церкві встановилася цілковита тишія, й усі слухали з напружену увагою.

Панотець казав, що сьогодні книжники й фарисеї запродали свої душі іродам цього століття, московським царям, і обвинувачують українських автокефалістів у ересі, самосвятстві. А хіба в цьому вони винні? До цього примусили їх царські митрополити та єпископи, що не зважали на багатократні слізні прохання українців й відмовились канонічно висвятити для українського народу єпископів; за цей гріх відповідатимуть перед Всешипним ті, що, посівши благодать Святого Духа, відмовились уділити її нашим єпископам.

Царська церковна ієрархія гадає певно, що вона має монополію на Святого Духа, як колись цар мав монополію на горілку. Хіба в Святому Письмі десь забороняється передавати благодать Святого Духа ієрархії іншого народу тільки через те, що той народ хоче молитися Богу на рідній, зрозумілій йому мові — навпаки святі апостоли казали народам молитися Богу на іх рідній мові, що панотець підтверджував, читаючи місця з Святого Письма.

Через це українці змушені були перевести висвячення своїх єпископів за правилами апостольських часів, але це є тимчасовим, бо певно прийде час, коли цю справу можна буде оформити канонічно.

Панотець приєднувався до заклику батюшок триматися дідівської віри, але підкреслював, що тепер настала можливість повернутися до рідної Української, прадідів наших Церкви, яку Московський патріярх у 1686 році дипломатичним тиском і за юдині талери перебрав у Царгородського патріярха і перетворив українську церкву в апарат поневолення — вона ж бо виховувала український народ у дусі квієтизму та рабського послуху до царя. Але тепер нема царя й настав час, коли треба служити своєму народові.

В кінці свого слова панотець звергався до батюшок, закликаючи їх зрозуміти вагу часу, відректись від ганебного минулого, стати пастирями Українського Народу.

й слугами його Церкви.

Цим закінчилася перша половина диспуту; мали ще виступати решта батюшок, а по них другий наш пан-отець. Але батюшки (в їх числі й Легейда) від слова відмовились, і лише благочинний, знервований, скорим кро-ком вийшов на середину амвону й сказав: «Ну что же, коль нет царей, нет князей — убейте нас, повесьте нас!» і пішов геть, викликавши цим своїм резюме глузливу посмішку у багатьох присутніх.

Промова панотця Павла на диспуті вістрям своїм була спрямована проти царя й ганьбила царське минуле. Це мало і позитивний і негативний бік. Позитивним було те, що при пануванні сов. влади тільки при такому настановленні можна було говорити правду, не наражаючись на переслідування. Негативним було те, що більшість колишніх заможних, статечних людей рахувала всіх, хто ганьбив царя й царське минуле, за большевиків або за їх поспілентачів, а тому трималася царських батюшок і автокефалії не підтримувала.

Через декілька тижнів після перебрання автокефальюю пафією Миколаївської церкви я зустрів безпартійного службовця райвиконкому Х., в відділі якого ми оформляли умову на церкву. Він довірочно поінформував мене, що батюшка Легейда не заспокоївся й подав голові РВК тов, Губричу докладно мотивовану заяву, в якій вияснював, що релігійний автокефальний рух суттєві є національно-сепаратистським рухом, що зміцнює національну свідомість вірних, а це було б наріжним каменем не тільки церковної, але й національно-державної сепарації України від Росії, й що ця заява вже відіслана до Полтавського облвиконкому. Вчинок Легейди мене не здивував, бо я зінав, що від нього можна було чекати й гіршого; він навіть подавав раніш заяву, щоб його прийняли в члени комнезаму; але це повідомлення мене поважно занепокоїло.

Про це підступне потягнення батюшки я сказав титареві й його помічникові. Всі ми троє мали в минулому певні «гріхи» перед сов. владою й не хотіли, щоб до нашої минувщини уважно приглядалися. Це могло б поширити й автокефальний справі й наразити на небезпеку нас особисто. Отже ми вирішили ступнево, один по одному, резигнувати з проводу автокефальної пафії, передавши справу людям, до яких нема в чому причепитися за минуле.

Тим часом ми напружено чекали на відповідь з Полтави.

Місяців через два після нашого відступлення нового титаря було викликано до райвиконкому, й там йому було оголошено, що умова з автокефальною п'ятдесяткою касується, й церква передається старій п'ятдесятці. Так темний дух батюшки досяг таки перемоги, погасивши світлий огонь Христової правди — українську автокефальну парафію в нашій Миколаївській церкві.

Батюшка Легейда тримав нашу церкву до її закриття в 1930 році, а тоді дістав парафію в Гадяцькому районі. З боку сов-влади він не зазнавав жодних рецесій, хоч до революції він був землепосідачем і мав великі грошові вклади в банках.

Слід зазначити, що у тої частини наших парафіян, які підтримували бат. Легейду, зовсім не було московських фільських настроїв. Це були майже виключно старі діди й баби, налякані бурхливим розвитком подій, які слію вірили словам свого батюшки. Він казав їм, що автокефальні священики є стрижаки й самосвяти, що автокефалію породила революція, яка і так багато лиха привнесла людям, а тепер хоче зруйнувати й церкву — ті неписьменні старі люди не були в силі добрatisя правдини цупко трималися старого батюшки.

Так колишній титар Миколаївської церкви Василь Миколаєвич Лупай у 1929 році був призначений до вивезення на північ й ділився цим своїм горем з автокефалістом І. М. Шапошником. Той, співчуваючи горю Лупая, казав йому, що треба було триматися автокефальної церкви, бо вона прагнула до об'єднання українського народу біля рідної церкви — тоді були б ми сплою й не дозволили б ворогові по клантику нас нищити. А батюшка Легейда, як і комуністи, намагався розднати українську спільноту. От і вийшло таке — повірили ви московському батющі, а тепер потрапляєте до московської півночі, а батющі Легейді совлада ніякого лиха не робить.

— Ой не знав тоді я цього, брате Іване Микитович — з сумом хитаючи головою, казав Лупай — а то ніколи не був би по стороні батюшки.

Коли Бог дасть, матимемо свою державу — Соборну Самостійну Україну — й матимем зможу вільно збирати відомості про совєтську руйну, то констатуємо прикро явище, що самі московські батюшки допомагали большевикам надщерблювати релігійні засади в народі. Назову тут такі приклади — Батюшка Легейда одну й ту ж особу, як то Івана Величка, після офіційного розводу в сільраді кілька разів вінчав (аби платилися йоми)

гроші). Батюшка Безпалий (з Гончарівської вулиці) посідаючи парафію в селі Загрунівці, провадив розпусне життя й платив аліменти за своїх дітей (байстрят) кільком ідовицям.

А як багато батюшок, зрікаючись священичого сану, умотивувало свої відречення наклепами на віру й церкву — соввлода такі відречення широко опубліковувала в пресі. За цим я уважно стежив, хоч очевидно, не всі такі відречення читав; але серед тих відречень, які я читав у большевицькій пресі, я не читав про відречення від священицького сану автокефальних панотців.

Ліквідація НЕП-у

В часи НЕП-у, користуючись тимчасовим внесенням у комуністичну диктатуру деяких засад демократії, антибольшевицьке підпілля й активні національно свідомі люди часом посідали місці позиції вsovєтському апараті. Взагалі в ті часи головну увагу зверталося не на те, що і як апаратчик робить, а на те, як він висловлюється перед органами советської влади — це створювало можливість в багатьох відношеннях робити не на користь большевизму.

Тоді підносилось гасло змички бідняка з середняком, і середняцький елемент у обов'язковому порядку притягався до праці в советських урядових установах та кооперації.

Але в 1928 році боротьба всередині провідної верхівки комуністичної партії — Троцького, Сталіна, Зинов'єва, Каменєва, Рікова, Бухаріна — принесла перемогу Сталіну, який почав здійснювати багато точок програми Троцького; стало очевидним, що доба НЕП-у кінчиться, а надходить доба здійснення програми ортодоксального соціалізму. Ураховуючи це, я вирішив завчасно зменшити своє господарство, продав два злучні будівлі й став учитися на платних приватних курсах бухгалтерії.

Було кинено гасло: «не по словах, а по ділах пізнаваймо людей!». Для всіх противників комунізму справа хутким темпом пішла на зле. З'явилися експортні господарства; зазнала тяжкого удару Автокефальна Церква; перестріляно було тих, хто раніше відкрито з зброєю в руках боровся проти соввлади й був амнестований, але не законспірував себе зміною місця мешкання.

Я усвідомлював, що кінчаються часи, коли люди замагались за право виборчого голосу, за посвідки для ко-

мандировок до вузів, за підвищення ліпшої частини бідняків до економічного рівня середняків з тим, щоб цю частину нашого народу втягти до активного спротиву комунізму — що наближаються часи, коли народ весь мусить взятися за зброю й боротися за збереження собе, як нації.

Але для цього потрібні національно свідомі й здібні організатори керівники збройних відділів, бо без доброї, мудрого проводу народ являє собою якусь нестійку лаву. А старих випробуваних організаторів збройної боротьби проти більшевиків на ті часи в селах уже не буде — вони були перестріляні; ті ж, що зуміли себе зберегти, втекли з своїх рідних околиць.

Таким чином справа виглядала ніби безнадійно, бо хоч і були люди з освітою й військовим стажем, що надавались би на керівників повстанських загонів, але в них бракувало відваги — духу козацького.

Невже ж тяглість збройної боротьби проти окупанта має перерватися? — з сумом на душі запитував я себе. І душа моя, ніби вириваючись з цих обіймів, нашпигувала мені — А чому ж ти не відважуєшся заступити місце поляглих побратимів? — і в вужчому колі своїх однодумців я дав згоду організувати збройну підпільну групу Спілки Визволення України (С. В. У.).

Розкуркулення й колективізація

Готуючи удар по українському селу, Москва добре розуміла, що українські хлібороби спрощуватимуть худобу, аби вона не дісталась до колгоспу; і дійсно в той час продавалась величезна кількість худоби.

Щоб м'ясо української худоби зблішило запаси Москви (засолений у бочках обвал може переховуватись у льодовнях довший час), у нас у Зінькові й взагалі на Полтавщині скотарсько-молочарська кооперативна система організувала закуп худоби й заготовлю обвалу для МСПО (Моск. Союз. Потреб. Обществ). На різницях різали воли, корови й бузівки, від костей обрізався м'якіш, солився та пакувався в бочки (Москва безперебійно доставляла бочко-тару). Кістки купували заготовачі утильсировини, шкіри відправляли за нарядами, а лівер («рожкі да ножкі») продавався місцевому населенню.

В першій п'ятирічці Москва — крім приховуваних способів грабунку України — повела широкий і відкритий грабунок добра, накопиченого кількома поколіннями українського народу. Почалося з того, що в міських будинках відривались ганочки з прутового заліза, які були вмонтовані поверх дверей. На кладовищах забра-

ли залізні хрести й огорожі над могилами; з церков зняли дзвони й забрали залізні огорожі й брами, серед яких були й старовинні мистецького виробу.

По жнивах 1929 року розгорнулася на селах плянова «ліквідація куркуля, як кляси». Десятигектарні хліборобські господарства розпродувались повністю, починаючи з будівель і кінчаючи горщиками та взуттям і одягом, що діти в нього були взуті та зодягнуті. З наступним пізньою осені «куркулів» почали вивозити під бугри. Такі місця були визначені за селами В. Павлівка та Комиші — по Чупахівській дорозі; вивозили туди родини з дідами та малими дітьми включно й залишали їх під голим небом, часто під вартою активістів, забороняючи їм зустрічатися з родичами й взагалі заселишнім населенням. Ці беззахисні люди копали собі там вхідні ями й коронились у них від вітру, дощу й холоду. Частина з них, що була сміливією й менш обтяженена немічною родиною, старими та малими, тікали — Бог знає, що з ними сталося. Частина умерла, а частина, прилюдській допомозі — харчами, паливом та іншим — перезимувала і весною копали вони коло землянок грядки й садили городину. Іншу частину розкуркулених вивезли на північ до Московщини.

Взимку 1929-30 року після попередньої ліквідації куркуля, як кляси, розпочалася суцільна колективізація. Щовечора нас зганяли на збори, на яких настирливо пerekонували й спонукували нас перейти до СОЗ-у (СпільноНої обробки землі) й здати для загального користування наших коней. Намовляння ці були безвіслідними — до СОЗ-у записувались хібащо одиниці: врешті чоловіки стали ухилятися від явки на збори, а посилали жінок, які про СОЗ і слухати не хотіли.

Районова влада бачила, що добровільно люди не пристають на колективізацію, а тим часом уже наближалася весна. Отже викликали з Полтави відділ військ ГПУ, й за допомогою вояків, що відбивали замки на дверях хлібів і заводили хліборобських коней у призначений для СОЗ-у двір, справа колективізації «посунулась уперед».

Але багато бідняків все таки не могли примиритися з примусовою колективізацією — одні кінчали самогубством (вішались, топились, як Лісняк Ф.), або чинили, як от Прохор Скляр з х. Северинівки, що надів військовий мундир, який тримав для смерті, груди прикрасив георгієвським хрестом і двома медалями, надяг поверх мундира свиту й наплечника на рамена, кинув на призволяще дім з хатнім майном — й цілою родиною, з другою жиною й дітьми залишив рідний хутір, не подавши по-

тім про себе вістки.

Розкуркулення й колективізація не минули й Удови-ченкових хуторів, де серед заможних хуторян вони мали велику поживу.

Гриць Удовиченко одружився був з Ольгою Леміш; батько збудував йому хутір — хату, клуню, хлів та льох під соломою й дав 4 га землі, яку при «землевпорядкуванні» влада закріпила за Грицем. Переїжджаючи на власний хутір, Гриць переніс туди й сковав обріза й цинку патронів.

По жнивах 1929 року батько Гриця виконав плян здачі зерна, накладений на його двір («плян до двору»), а за кілька тижнів на нього наклали додатковий плян, який, за допомогою Гриця, що вивіз і своє збіжжя, він теж виконав. Після того батько Гриця одержав плян на здачу центнера маку — цього пляну він уже виконали не зміг, бо ж відомо всім, що у нас мак сіють по між городиною та на баштанах і збирають урожаю всього тільки кілька кілограмів. А за невиконання того макового пляну господарство Грицевого батька спродали: одяг, посуд, жатні речі купувала за безцінь комнезаміська голота^{*}).

Одночасно з накладенням макового пляну на батька, наклали й на Гриця плян здачі збіжжя, хоч він і був малоземельний. Зробили так, бо він був син розкуркуленого. Був доконаний підступний задум, щоб зліквидувати цілу родину — спершу обкладали батька, передбащаючи, що Гриць допомагатиме батькові виконати пляни, а пізніше, коли Гриць не мав збіжжя, наклали й на нього.

Гриць пішов до сільради й заявив, що все збіжжя, яке нін мав, уже здав державі для виконання додаткового пляну батька. Йому відповіли, що батько здав своє збіжжя, а тепер він, Гриць, має здати своє.

*) Шід час переведення ва-варських заходів Москви по нищенню літньої частини наших хліборобів Господь застерігав комуністів та активістів і часом накладав на них свою кару. Ось приклад том: Хлібороб Родька К. (Романка), що мешкав на Солов'янівській вулиці міста Зінькова, розкуркулили й вивезли на Снібр хіба за те, що він мав стечний уклад життя, не вживав тютюну й алкоголь, не лаявся брудними словами, був релігійний і працьовитий; що лишилого він не ексистував, бо мав лише 7 га землі, пар коней, пару корів та і осоронку, яку рухав приводом своюю шарою коней На подвір'ї розкуркуленого Родька оселився Т. Приходько. Через рік після того, як він посів чужу кривавицю, у нього поміяли підліток, а ще через рік дружина — і та від таких хвороб, діягнову яких лікарі не могли встановити. Сам Приходько в 1936 році підіймав заснув у колгоспній конюшні і згорів разом з конюшнем.

— Я вже здав і більше зерна не маю — з притиском сказав Гриць.

— Так ти відмовляєшся від здачі зерна державі?

— Ні, я не відмовляюся, бо я зерно здав, і воно є зараз у державних засіках, а не в моїх.

— Коли ж ти такий мудрий, то будеш білих ведмедиців пастти.

— Нехай буде, як буде — сказав Гриць і пішов додому.

Ідучи дорогою, міркував про себе — маю я обріза й досить патронів. Застрілив би кількох оцих собачників, що руйнують наші хутори, а сам гайнув світ за очі... але ж Ольги й малої дитини шкода. Як то незручно, що козаки женяться — був би я сам, то, не-жур-голова, перестріяв би цих пройдисвітів і будь-що-будь, а то дружина й дитина стоять на перешкоді цим мріям... А за хвилину Гриць усміхнувся — а справді бо, де ж би козаки бралися, якби всі козаки були нежонаті. От припустім мій прадід був козаком — то якби був він нежонатий, то й мене сьогодні не було б. Ні треба так умудрятися, щоб жонатим бути й ворога бити...

На кінці грудня на хутір прибув міліціонер з сільським активістом і сказав, щоб Гриць узяв теплий одяг і харчів на три дні й ішов з ним до сільради.

Плачучи, укладала Ольга в торбину останні дві паліниці хліба, цибулю, сіль, рушник, пару білизни, чашку, ложку; надів Гриць по коліна довгого теплого піджака й, попрощавшись з дружиною й дитиною, прошався й з рідною хатою, переступаючи її поріг.

Втеча з півночі

Був липень 1930 року. В ранковім сірінні, обмочені росою досягаючих хлібів, дві постаті наблизались до хутора.

— Хата й клуня ще стоять — напівголосно казав один. Але хто в тій хаті мешкає? — це питання було хвилюючим для наших подорожніх.

Вступивши на подвір'я, подорожні пішли до клуні; один відміряв три кроки від правої сохи, й там почали копати. В два пальці широкою гострою залізякою, яку вони знайшли й тримали, як зброю в можливій обороні, один порушував землю, а другий вигортав її жменями — й за яких десять хвилин праці скринька стояла на поверхні. На споді скриньки лежав обріз і — в зможенні у оливі шматі — патроні.

— Тепер ми з тобою й дідька не боїмося. Ходімо до хати, — сказав один. коли обріз уже був заладований

патронами, ѿ, підійшовши до бічного вікна, застукав у віконницю.

— Хто там? — переляканим голосом запитала Ольга в хаті.

— Я, Гриць...

— Ти, Гри... — від хвилювання спазма в горлі переврала слово.

Ольга прожогом, у одній сорочці, кинулася в сіни, хутко відсунула засови ѿ, відчинивши двері, обвила руками шию Гриця, а в обличчя рясно клала позілунки. Побачивши ж ще одного чоловіка, Ольга снам'яталась, хутко зникла в хатній темряві, швиденько одяглася ѿ за хвильку запросила подорожніх до хати.

— Ви певно їсти хочете? — журливим тоном запитала Ольга.

— Правду кажучи, майже дві доби нічого не єли відповів Гриць.

— Боже мій! А в нас, Грицю, все-все забрали — і мою одежду ѿ коня ѿ корову; маю я лише відро картоплі, чотири курки, кілька яєць і кусник хліба, з пів фунта — розпучливо казала Ольга, ніби виправдуючись, чому вона не має їжі.

— Хліб хай буде для дитини, а нам дай четверо яєць — ми їх вип'ємо ѿ полізemo на горищі спати. Але перше нам треба умитися, ѿ, якщо є моя білизна, то дай зміну, бо та, що тепер на нас, цілком негодяща.

— Білизни вистачить на двох, але штаны ѿ верхня сорочка є лише для одного.

Подорожні міцно спали на горищі, а Ольга занесла дитину до знайомих, а сама, взявши останню свою святкову кофтину, хутко поспішилась у Зіньків на базар. Продавши там кофтину, Ольга купила кілька шклянок пшона, дві невеликі паляниці, пів літра олії і кусник мила — перепрати брудний одяг втікачів. Не затримуючись ні на хвилину, Ольга повернулася додому ѿ 12 годині зварила вже чавун кулішу з олією, який, прокинувшись, майже випорожнили з голоднілі побратими.

— Розкажи ж, Грицю, де ти був, і як воно так сталося, що ти, дякувати Богові, повернувся додому?

Гриць хвильку подумав, поскріб себе пальцем у ямці потилиці ѿ, сказав, зітхнувши:

— Багато часу треба, щоб усе докладно розповісти, але... дай но мені раніше дитя на руки, бо я за ним скучив,

Ольга з своїх рук хотіла Грицеві дитину, але дитя обвило рученятами шию матері ѿ надуло губки, гостуючись плакати.

— Та це ж твій татко, Петрику. Не бійся. — але дитина ще міцніше тиснула за шию матір.

— Бачиш Грицю, за сім місяців підросло воно; врозуміло, не пам'ятає батька, а тепер боїться.

— То пусте — за кілька днів привикне й само на руки тягтиметься — сміючись казав Гриць. — А чи сінешні двері на засуві?

— Так — відповіла Ольга.

— Тепер оповім тобі, Олю, про жах неймовірно тяжких страждань, які довелося терпіти мені й сотням тисяч українців.*)

Ешелоном на північ

Залишив я тебе з восьмимісячною дитиною за тиждень до Різдвяних Свят; міліціонер та активіст з дробовиком привели мене до сільради. Там було вже кілька десятків душ — мої батьки з найменшим моїм братом, парубком, матушка з двома дітьми та інші хуторянини. Опівдні уповноважений з району — москаль — сказав нам, що всі ми, як вороги партії й уряду, що своїми діями намагались підточiti міць совєтської держави, призначені на виселення в глиб Росії. «Там ваша подляя подривна работа не буде мати успіха, ібо руський народ бдітельно стоїт на страже советского государства» — такими словами закінчив уповноважений району виголошення нам вироку.

Нам наказали сідати на сани, й ми поїхали в супроводі уповноваженого з району, міліціонера та двох активістів, озброєних дробовиками. Коли виїхали ми на гадяцький шлях, то побачили, що дві валки з Великої Павлівки й Лютенських-Будищ теж прямували на цей шлях.

На залізничний двірець у Гадячі приїхали ми ввечері; всіх нас примістили в товаровий вагон і зачинили двері на засув. Крім невеликої бочки (параші) в вагоні не було нічого. Батьки знімали з себе верхній одяг зачутували ним дітей, а самі, щоб не замерзнути, тупцювали на ногах. Ніччю до нашого вагону посадили ще людей з Гадяцького району, а по півночі паротяг повільно потягнув ешелон, і тужливий скрігіт коліс вагонів, коли почали вони котитися по морозних рейках, мов колючим смичком потягнув по наших серцях;...

Як на команду, розпочалось голосіння жінок; жіночі віруючі-чулі душі віщували, що ми назавжди залишає-

*) Про всю трагічну одисею перебування на півночі й втечі відти Гриць розповідав свой дружині (моїй знайомій ще з дитячих років) й декільком іншим особам — через те спала можливість це зафіксувати.

мо нашу любу Україну. Були серед нас і жінки, що плачучи голосно вичитували свій жаль-біль душевний.

— А вже ніколи на провесні не почую жайворонка-щебетуна, а ні в любому садочку соловейка співучого, ані зозуленьки на вербі над ставом... А хто ж гробики над матір'ю й батечком причепурить, прихорошить? а хто ж у моїй хаточці щебрецем пахучим потрусить; лямпадочку перед святыми образами засвітить? а хто ж моїх курочок нагодує, теличок напоїть, на моїм полі пшениченьку жатиме, біленькі пиріжки пектиме, у садочку ягідки рватиме, грушками-яблучками смакуватиме, над працею моєю глумитиметься? .

Це голосіння жінок ще збільшувало обурення, яке рвало мою душу. Згадував я проповіді отця Павла, який закликав нас єднатися, щоб тим краще захищатися від ворога. Панотця Павла першого заарештували, й ніхто і пальцем не поворухнув, щоб його захистити. І я сам, козацький нащадок, маю закопаний обріз і 250 штук патронів — я без спротиву дався, щоб мене взяли тепер на північ гірше ніж худобу, бо худобі стелять у вагони солому, а мені ні.

Минули ніч і день; люки вагона були зачинені — то ж від дихання та випарів смороду параші у вагоні стало ніби тепліше, так що частина людей «спала», сівши на клунки й прихилившись голови до стіни вагона. Жінки, від превтоми, припинили голосіння; зате настав плач дітей — кількарічна віком дітвора, поївши сухого харчу, хотіла пити й вимагала від батьків води, а її не було; до плачу дрібної дітви долучився вереск немовлят — у матерів, що дві доби не приймали рідини, спорожніли груди, й не було чим заспокоїти зголоднілих немовлят.

Везли нас повільно з частими й довгими зупинками, а ранком третьої доби потяг зупинився на якісь станції. Чути було російську мову, що часто перепліталася брудною матерчиною, й ми зрозуміли, що вже перебуваємо на терені Московщини. Почули ми, що в сусідньому вагоні невільники стукали в двері, вимагаючи води; наш вагон так само підтримав цю вимогу; стрілок вилаяв нас матерчиною, а потім таки відсунув двері, сказавши: «одін чоловік бері посуду й дайош по воду» На щастя, в нашему вагоні у одної родини було відро, а у матушки чайник. Холодну воду, що було принесено до вагону, дали в першу чергу до скочу напитися дітям і жінкам з грудними дітьми, а решту дали по дві дерев'яні ложки для інших дорослих.

Потім ще дві доби їхали ми без води, а на третій день

ми зупинилися на якійсь великій станції — бо чути було багато свистків маневруючих паротягів. Було то са-ме у Свят-Вечір 1929 року (ст. ст.) Пригадавши той день, матері з плачем пригортали до грудей дітей, — діточки любі, куди ж то ви привезли вечерю?*)

В щілину люка, загратованого колючим дротом, роз-дивлявся я місце нашого прибуття. Побачив багато то-варових потягів, у яких люки були загратовані колю-чим дротом — певно і в них були розкуркулені. Нади-бав зором двірець і на ньому прочитав «Москва-Сорти-ровочная» і голосно сказав, що ми є в Москві.

— В Москві... болісно протяжно повторили кілька жінок і збільшили плач і голосіння. Матері причиту-вали — Не до діда та баби, не до дядька та тітки, не до хрещеного батька та матері, а в іродову Москву при-везли ви, діточки, вечерю...

Розпочався стук у двері вагонів, до чого приєднався й наш вагон, але, замість води, конвоем була дана, з до-датком брутальної московської матерщини, осторога, що будуть стріляти в двері, якщо не перестанемо стукати, а що воду одержимо, як приайде на це час.

— Та хіба ж за три дні не надійшов ще час хоч лож-ку води випити. Маєте, діточки, замість винця та меді-вочки, що ним в Свят-Вечір гостили вас родичі, в бісо-вого москаля й ложки води не дістанете — плачуши при-читували дітям матері.

Ту ніч під Різдво, яку я провів у Москві в вагоні, до смерті не забуду. Нестерпний холод, сопух параші, го-лосіння жінок, плач дітей, вереск голодних немовлят, конання умираючих, розпучливо-безнадійне заспокою-вання чоловіками жінок та дітей, а до того раз-у-раз стукання конвойрів у двері вагонів з наказом «перестать реветь! — всьо равно Москва слезам не веріт» — як кош-марна мара стоїт у моїй уяві й кличе до жорстокої відплати.

На перший день Різдва в передобідню пору на суміж-ну вільну колію заїхав паротяг. Конвойри випускали з двох вагонів разом по два чоловіки, й машиніст пускав воду з нижньої рурки паротягу в посуд в'язнів. Ми на-готували весь наявний посуд, і тому й чоловіки дістали води по шклянці.

*) У нас на Полтавщині був такий звичай — на Свят-Вечір в пообідню пору діти віком до 12 років носили символічну вечерю до родичів: в тарілку клалась жарена рибина та пироги. Вечірників родичі запрошували до столу, гостили їх перекусками та напоями: медівкою, варенухою або не-міцним вином і давали їм ласощі та дрібні гроши.

Незабаром після того конвоїри відчинили двері вагонів, й генеушники викликали людей з речами; з нашого вагона викликали декілька осіб, у тому числі моїх батьків і брата — з ними я вже не бачився. З близьких мені людей у нашему вагоні лишилася тільки наша матушка з дітьми. Мертвих з вагонів теж забрали, а ми живі заявили, що не маємо хліба, бо той, що взяли з дому, вже поїли. На це дістали відповідь, що треба було більше брати, бо ГПУ харчує лише в'язнів-засуджених, а снецпоселенці мають істи свій харч.

Надвечір до нашого вагону притгнали нових людей — українців з різних областей. На деякий час це розсіяло тяжку гнітючість; зав'язались розмови — хто ви є? Відки ви? Як вас забирали? Чи в дорозі давали воду? і т. п.

Вночі наш потяг рушив у напрямку на північ; що третью добу давали нам трохи води й викидали з вагонів мерців. Тепер смерть стала щодоби відвідувати майже кожен вагон; мерли діти, старі-немічлі та хворі.

Шлях на Голгофу

Сьомої доби по вийзді з Москви й п'ятнадцятої по вийзді з дому потяг наш зупинився на станції Конюша північної залізниці; там нас перебрав під охорону Вокзала комендант спецпосолька Куклова Няндомського району москаль Боригін, середнього росту, білявий, на вигляд років тридцяти. Він оголосив нам, що до місяця поселення ми всі маємо йти пішки 63 кілометри, а тому речі маємо лишити тут; пізніше їх привезуть до Куклова.

Свої речі я взяв на ремена, а в руки невелику валізу матушки. Матушка поверх пальта накрилась літньою ковдрою, а чувал з рештою речей залишила.

В обідню пору ми рушили в дорогу до нашої голгофи — Куклова. Дорослі й діти, що півмісяця не вмивались, не спали, а лише дрімали, не їли вареної теплої їжі, тільки чотири рази пили воду, багато було таких, що кілька днів зовсім нічого не їли, бо скінчили харчі. Жінки, що мали пологи в вагоні, з некупаними немовлятами — оці люди мали пройти 65 кілометри при морозі до 30 ступнів С і снігу в коліно. Ті з них, що мали дорослий склад родини, взяли дещо речей у руки та на рамена, але родини з дрібною дітвою не взяли нічого — вони лише взяли на руки дітей і рушили в дорогу.

Попереду колони йхав на санях Боригін, взутий у повстяники, одягнений у кожух; потім йшли чотири озброєні вояровці; за ними довга колона людей, мабуть півтори тисячі людей, яку замикали теж чотири озброєні

вожровці.

Йшли мовчки, ѿ мабуть кожен в думці питав себе — чому це 9 москалів женуть 1500 українців, і ті йдуть покірно немов отара овець? І так само покірно й лагідно залишили вони свої оселі, Україну.

Тож Творець поклав на чоловіків обов'язок захищати від ворога своїх жінок, дітей, Батьківщину. А чоловіки зреялися цього обов'язку, не виконують його, тому що втратили дух лицарського чину, дух наших предків-козаків; позбулися любові до зброї, відданості Булаві Гетьманській.

Люблять вони працю, господарку, своїх жінок, дітей, затишне родинне життя. Ось і в цій колоні батьки, огорнувши малят в полі кожухів, притуливши їх до грудей, до свого батьківського серця, несуть з побожністю свій дорогоцінний скарб. Чи ж не ліпше ці батьки прислужилися своїм родинам, якби були тим катам, що дали наказ їхнім жінкам і дітям взимку залишити рідні хати, сокирами голови порубали? Чи цим вчинком батьки не більшу любов і турботу за дітьми виказали б?

Перші кілометри шляху серед таєжного лісу пройшли нібито скоро, а далі з кожним новим десятком кілометрів колона все довше розтягалася; удосвіта, коли йшли вже четвертий десяток кілометрів, то знесилені почали падати; на заяви про це Боригін відповідав, що він їх на свої плечі брати не буде, а якщо кому жаль, то нехай бере їй несе; вожровці ж ще сміючись додавали, що нехай лишаються — вовки теж шаматъ хочуть; так кілька десятків знесилених людей лишились на дорозі на загибель.

Пройшовши вже 54 кілометри, ми о 10 годині наступного дня вступили в деревушку — нібито хутір — що складалася з кількох десятків хат. Тут Боригін дав розказ, що всі жінки з грудними дітьми мають залишитися в тій деревушці на два тижні часу; таких жінок виявилось понад п'ятдесят, і Боригін передав їх під опіку членів сільради.

Решта рушили на штурм останніх дев'яти кілометрів. До вичерпання виснажені ми байдорили себе надією, що ще тільки 9 кілометрів лишилося, а тоді дістанемось ми може до поганих, але напевно топлених помешкань, роздягнемось там, відпочинемо; матушка ледве рухалася, її я тримав під пахву.

Ми прибули до Куклова

Врешті наблизились ми до трьох невеличких будівель

з дерев'яних кругляків. Як ми потім дізналися, це було мешкання коменданта Боригіна, мешкання вохри (воєнізованої охорони) й комора для струменту. Навколо цих будівель було розташовано кількасот більших і менших розміром куренів, споруджених з гілок сосни, частково вкритих мерзлим мохом; всередині куренів або при вході горіли ватри, біля яких грілися діти та старі немічні.

Побіч куренів побачили ми людське муравлисько — сотні чоловіків, жінок і підлітків рубали дерева, обчукували гілля, стягали й палили його; обчухрані від гілок дерева тесали сокирами й клали на основу довгої, в кількадесят метрів, будівлі; праворуч від нас, на місці зрубаного лісу ми бачили з пару сот свіжих могил більшого й меншого розмірів.

«Вот ви і прібілі в Куклово на постійнє містожительства, на освоєніє таєжной землі» — з нотою іронії в голосі звернувся до нас комендант Боригін. Радив нам споруджувати собі курені, палити ватри, рубати ліс та будувати бараки для мешкання, вказавши, де можна брати сокири, пилки, кирки та інший струмент. Казав, що потім треба буде викорчуввати пеньки, виорати поле й сіяти збіжжя — жито, овес та ячмінь — й таким чином ми доробимось до власного хліба. А покищо він даватиме хліб тільки тим, що працюють, і дітям віком до 10 років, а «кто не работает, тот не єст — етот девіз соціалістического государства у нас сугубо осуществляется» — такими словами закінчив комендант своє «благословіння» для нас і пішов відпочивати до свого помешкання.

Отак 16 січня 1930 року Божого розпочали ми життя на новому місці, під голим небом, при температурі 30-40 ступінів нижче нуля. Я і матушка з дітьми попросили дозволу обігрітися в одному курені; жінка, що тримала ватру для кількох малих дітей, дозволила нам грітися тільки до вечора, бо ввечорі повернуться з праці четверо дорослих, і не буде місця. Хоч верх мав дірку для виходу диму, проте в курені було повно диму, й у дітей від диму були заплакані червоні очі.

Жінка ця розповіла нам, що прибули вони чотири дні тому першим потягом, всі з Січеславської (Дніпропетровської) області, що речі вони залишили на станції Конюша; Боригін обіцяв їх привезти, але вчора об'явив, що ті речі конфісковані владою, й вони всі позбулись посуду, одягу й зміни близни. А зроблено це навмисне, щоб позбавити нас речей; тому вивантажили нас не на

станції Вандаш, що є в 17 кілометрах від Куклова, на якій є дров'яна база, й кожен пасажирний чи товаровий потяг там зупиняється для поповнення запасів шверка *) для паротягу. Тож паротяги наших потягів після вивантаження нас у Конопі мусили їхати до ст. Вандаш для поповнення запасів шверка; а нас, бачите, туди довезти не можна було, аби ми пішки йшли не 63, а 17 кілометрів. Москалі бо добре розуміли, що з ст. Вандаш ми самотужки перетягли б усі свої речі; але ж ми тут власне призначенні на смерть, а тому й потрібно було їм забрати наші речі ще до нашої смерті — чисстими, незабрудненими. А комендант Боригін, цей москаль, є тут тираном, безмежним володарем — робить з людьми, що хоче, бере дівчат та жінок від чоловіків і гвалтує. Щоночі тут з п'ятдесяти людей коченіє — пропали ми, пропали! . . .

Вислухавши ці перші жахливі інформації щодо життя поселенців, я сказав матушці, що піду по сокиру й буду споруджувати курінь, щоб завтра стати до праці в лісі й заробити хліба, доки ще тримаюся на ногах, бо харчі, що я взяв з дому, вже всі вийшли, й останню добу я нічого не їв.

— Грицю, а я ще щось маю — і матушка відчинила вазізу і знайшла там кілька кусників цукру й жменьку крихот від сухарів і хліба; крихти віддала дітям, а мені дала кусник цукру, й я пішов «будувати» курінь.

До вечора я спорудив невеликий курінь; вкрити зверху мохом не встиг, зате навколо обсипав його снігом вишиною з метр, всередині вислав дрібним сосновим гіллям, а поверх гілля мерзлим мохом. Посередині куреня запалив ватру та нарубав дров, аби вистачило підтримувати огонь у курені цілу ніч, й тоді запросив матушку з дітьми у власний курінь.

Воду можна було добувати тільки з снігу — тож чайник матушки заготовляв воду; в ньому безперервно то пився сніг, і ми були цілком забезпечені водою; матушка навіть давала воду тим родинам, які не мали жодного посуду, бо залишили його в речах на станції, й тепер були цілком безпорадними, не маючи можливості випити кип'ятку.

Закип'ятили ми чайник води; матушка мала трохи м'яти — отже перед сном я випив кружку кип'ятку з м'ятою. На мерзлий мох матушка прослала ковдру, й

*) Паротяги її пароплави на півночі опалюються не вугіллям, а дровами довжиною до метра, що мають назву «шверок»; заготівля шверка перевадиться в'язаннями тaborів.

нас троє лягло спати так, щоб взуті ноги були близько огню. На дітей поклали обов'язок весь час підтримувати ватру; спершу донечка доглядала огонь, а за кілька годин будила братіка, а сама лягала спати — і так цілу ніч.

На світанку я нарубав дров, щоб вистачило на день. Перша ніч дала щось двісті мерців, дітей, старих чоловіків і жінок — всі вони померзли. Ці люди, прибувши до Куклова, в обличчю жахливих умов, остаточно впали на дусі й опустили руки — не вистачило у них енергії боротися за життя. Багато з них не зіп'яли собі куренів, а лише розвели ватри, помостили гілля, посідали на ньому й, угрівшись, зголоднілі й знесилені, задрімали — а до ранку заснули вічним сном, замерзли.

Ми з матушкою вирішили боротися за життя й разом з людьми пішли до лісу на працю; я рубав сосни, а матушка зтягала гілля. Тяжко було працювати десять годин, коли перед тим два дні не їли й два тижні перебували в жахливих умовах; по закінченню праці ледве дійшли до мешкання Боригіна, щоб одержати по куснику гливкового чорного хліба грамів 400 та по куснику соленої риби грамів у 100. Діти наварили вже «чая» з м'ятою, й ми сіли їсти; від своєї пайки я відрізав грамів сто для дітей, але матушка категорично відмовилася його брати, кажучи, що я мушу спершу підкрипити сам, щоби міг продовжувати працювати.

Трагедія матушки

Минуло три дні, як ми з матушкою стали при праці й кожного дня одержували по куснику хліба та риби, або замість риби ложку солі, й цими харчами нас четверо трималося. Четвертого дня, повернувшись з праці, ми побачили, що донечка матушки плаче; на запити матері, чого вона плаче, що сталося, дівчина нічого не відповідала, й матушка запитала синка, може він знає, чому сестра плаче. Хлоп'я сказало, що вдень комендант Боригін ходив по табору й заглядав у курені; підійшовши до нашого куреня, заглянув у середину й сказав: «девочка, ході со мной» — сестра хутко встала й пішла за комендантом, а потім, коли повернулася, то все плакала.

— Може він тобі щось погане зробив? — переляканим голосом запитала матушка.

Дівчина й далі не відповідала, але ще більше заливалася слізми.

— 13 років і 9 місяців дівчатко не пожалів. Боже! Чи ж буде кара цим нехристам?! — тяжко зітхаючи,

мовила матушка.

Сидячи коло ватри, матушка обвила коліна руками й, не рухаючись, дивилася все на огонь. Я розумів, що матушка вся віддалася тяжкому лиху, що на неї звалилося, й не наважувався потішати й взагалі говорити.

Як і кожного вечора, я з'їв половину хліба, випив «чай», нарубав на ніч дров для ватри й, тільки вже укладаючись спати, озвався:

— Матушко! Час уже відпочивати, бо Ви є дуже втомлені.

— Лягайте, Грицю, спати; мені приємно так сидіти — лагідним, як і завжди, голосом відказала матушка.

Я ліг спати й, заморений, скоро заснув міцним сном. Пробудив мене холод, що, раніш ніж завжди, добрався до відкритих частин тіла. Побачив я, що ноги мої були вкриті пальтом матушки, а вона в кохтині сиділа проти згаслої ватри; ліворуч неї, поклавши голівку на рамена матері, спала донечка, а праворуч, в такій же позді, синок.

— Матушко! Ви замерзнете! — крикнув я, скопив її за спину й... відчув задубілість тіла; діти теж були мертві.

Вийнявши з замерзлих рук матушки молитовник, я хотів випростати тіла, але намагання мої були марні, бо вони міцно задубили. В кутку куреня побачив я замерзлу пайку хліба й риби, що її матушка вчора тяжкою працею заробила. Зрозумів я турботливість і передбачливість матушки, виявлені нею і перед смертю. Вона вкрила пальтом мої ноги, щоб не відморозились, коли погасне огонь, а пайку хліба залишила для того, щоб я, не працюючи в лісі й не діставши пайки, мав можливість їх поховати.

Взявши лопату, лом і кирку, я викопав на кладовищі вузеньку могилу, а, добравшись до немерзлого ґрунту, поширив дно, щоб могли рядом уміститися три трупи; дно могили вислав сосновими тілочками й виготовував невеличкого хреста.

Пішов я до коменданта й зголосив смерть трьох осіб; нотуючи до книги, що вмерла ціла родина, Боригін сказав «хорошенька била дівочка!» й солодко всміхнувся.

Дорогих мертвих відніс на руках до могили; любу нашу матушку поклав я посередині, а дітей по боках, накрив ковдрою й прочитав заупокійну молитву, а, загорнувшись могилу, поставив на ній хрест.

Повернувшись до спустілого куреня, відчуваючи велику втому й зголодніння, я поїв хліба й риби та за-

пив часем. Але поза всим мене невимовно тяжко гнітила втрага єдино близьких мені людей; у відчуванні цілковитої осамітненості я гірко заплакав.

Сльози немовби принесли мені полегшення, й я став думати, як надалі мені жити. Знав я, що один не зможу жити, бо замерзну, якщо нікому буде тримати отню під час сну; отже треба було або мені до свого куреня знайти мешканців, або самому пристати до іншого куреня. Пригадав я тоді, що поруч мене копав могилу оцей мій теперішній побратим. Його старенькі батьки до тяжкої праці вже не надавалися; тож побратим, з сестрою, працюючи щодня віддавали батькам половину своїх пайків. Батьки розуміли, що таким чином і вони і їхні діти згинуть, а тому вирішили прискорити собі смерть, і на ранок того ж дня, що й матушка, були мертві.

Відшукавши їхній курінь, побачив, що він є більший за мій, та до того ще вкритий зверху мохом; тому я став проситися до них мешкати, й вони радо не прийняли. В тому курені ми чешкали ще чотири тижні.

Масова смертність невільників

За тиждень після смерти матушки Боригін об'явив нам, що речі наші, як власність «врагов народа і советського государства», влада конфіскувала, і в той же день був скінчений перший барак, в якому й оселили всіх жінок з трудними дітьми, що були залишені в «деревушці».

Барак цей був збудований з сирого й мерзлого сосного кругляка з прокладами на швах мерзлого моху: коли в ньому стали палити в печах, то пара від сирої сосни затроювала до тошноти навіть дорослих людей, й на протязі двох тижнів більшість немовлят умерла.

Минув ще тиждень часу, й був збудований другий барак, в якому оселили родини з малими дітьми; ще за тиждень збудували третій барак, а ще за тиждень четвертий, в якому оселилися й ми. Тож наступні потяги з хліборобами, що прибували з України, були щасливішими за нас, бо діставали готові курені, залишені нами.

Так минали тижні за тижнями — збільшувалась кількість бараків, і разом з тим збільшувалась кількість могил на кладовищі*).

Від виснаження кількамісячною тяжкою працею при

*) В 1937 році кладовище в Куклові обіймало площа гектарів в п'ять, на якій поховані були тисячі й тисячі квіту українського народу, й на деяких срібляках ще стояли хрести.

суворих холодах півночі, без вареної їжі, при систематичному недоживленню, в жахливих мешканевих умовах — курені, а потім сирі, переповнені бараки — без умивалок, лазні, голення, без постелі й близни, при відсутності будь-якої медичної допомоги — під кінець зими всі люди дуже обвошивіли. Жаль за минулим, тута за Україною гнітили всіх. До цього всього, після того, як оселилися в бараках, були встановлені високі норми виробітку, за невиконання яких призначалася диявольська кара — замкнення в льодовню.

Шкіра в одних набрала землистого кольору; в інших стала жовта, як віск. З глибоко запалими помутнілими очима, заросшими обличчями, ми дійшли до стану непізнаваемості й скидалися на людей не цього світу; більшість з нас не могла виконувати норм виробітку; лише одна смерть перевиконувала ударницьку норму — вона забрала з перших ешелонів усіх дітей, а потім і майже всіх їхніх батьків.

Навіть фізично кріпкій людині досить було захворіти на грипу, або на будь-яке інше незначне недомагання, й уже це кінчалося смертю; перебути хоч два-три дні в бараку хворий не міг, бо хто не працював (все однаково з якої причини), не діставав хліба — єдиної нашої їжі. Отже після двох-трьох днів хвороби і неодержання хліба людина не могла працювати та ще й виконувати норму й тим самим потрапляла в полон смерті. Тому хворі йшли на працю й у більшості випадків при праці вмирали.

В обличчю неминучої смерті частина молодих, переважно хлопці й дівчата, йшли на ризико й тікали*).

Ми втрьох теж готовалися до втечі й щодня від трьох пайок хліба половину однієї сушили на сухарі. Але одного ранку всім невільникам зарядили не йти на працю й незабаром почали викликати до коменданта голов родин; дійшла черга й до мене. Переглядаючи мою сільрадівську характеристику, запитали мене, скільки я

*) Ризикували тікати й старші люди. Так один дід з Одеццини, поховані всю свою родину й доживши до літнього тепла, виробив такий план втечі — весь час ігнорувавши близько валізи чохлі, а станиці обходили поодаль. Щоб під час переходу московського терену не відатися на «беглого хахла», він відростив бороду й волосся на голові на московський зразок, купив старий мужніцький одяг з лаптями включно — цілком превернувшись в москача. До того ж, як бувший довгорічний солдат царської армії, він добре володів московською мовою й мав дещо грошей — йому й почастіло перейти пішки всю Москву з її загадительною азотою, й він прийшов на батьківщину, яку ка початку 1944 року йому знову довелося залишити й прибути до Берліну.

мав землі й худоби. Чотири гектари, коня й корову — відповів я.

Перевіривши всіх, викликали кілька десят родин (у тому числі мене й моого побратима з сестрою) й об'явили нам, що згідно з листом тов. Сталіна «головокруженіє от успіхов», комісія знайшла, що оголошені особи, як бідняки й середняки, помилково попали до спецпоселенців, й у найближчий час будуть відвезені на збірний пункт для відправки додому.

Боже! Радістьн ашу може зрозуміти лише та людина, що була спущена в могилу, а потім вийшла з неї. Ми обнімались, цілували один одного й плакали. Ми ж скоро будемо дома, на любій Україні, серед родичів і знайомих. Думка про це наповнювала нас такою радістю, що ми стали менше відчувати муки голоду, покріпали на силі й решту днів виконували норми виробітку.

Нас повезли до м. Каднікова

Дійсно, за декілька днів ми, визначені на повернення додому, були відведені на ст. Вандаш, проїхали в товарівих вагонах до ст. Моржонка, а потім ми прийшли до м. Каднікова. Нас помістили в міському соборі, в якому були збудовані ярусні нари; опалення не було, й ми огрівались парою від дихання; істи нічого не давали, але одну особу з родини пускали до міста, щоб могла купити хліба, а хто не мав грошей, то мусив продавати на базарі останні лахи на собі. Два тижні провели ми в Каднікову, а про відправку додому й чути не було; зате щодня прибували нові партії українців, визначених, як і ми, на відправку додому. Кількість нас сягала вже тисячів; напакували крім собору й кладбищенську церкву, а відправки все не було. А смертність з кожним днем збільшувалась.

Настав травень, і нам об'явили, що ми додому не поїдемо, а залишаємося в північному краю, як «вільні» поселенці. Докладно роз'яснювалось нам, у яких «гарних» умовах ми житимемо, працюватимемо в совхозах і підприємствах, діставатимемо заробітню платню за загальними нормами, з якої, як і у кожного працюючого, будуть різні відрахування (культзбір, прибутковий податок, дерев'яна позика); житимем і працюватимем без конвоя; матимем правда коменданта, але він відвідуватиме нас тільки раз-два на місяць, щоб дізнатися у працедавця, як ми живемо, чи сумлінно ставимося до праці, чи виконуємо норми і т. п; на утримання цього коменданта з кожного з нас буде додатково відраховуватись «лише» 7 відс. зарплатні, а решту заробітку діставатимем на

руки.

Тоді ж таки відбувся торг «вільними поселенцями». Фабрики, совхози, лісопункти — всі, хто хотів дістати невільницьку робочу силу, брали сотні й тисячі українців з кадніковських церков.

Так паперовий комбінат «Сокол» взяв велику партію українців і поселив у посьолку Медведєво.

Совхоз «Побèда» взяв партію українців, у тому числі родину Реченських, що складалася з 14 осіб; дід мав 113 років, а його син 81 рік — тож діда в 113 році примиусили працювати на нічну зміну в коровнику; дідусь і вмер у коровнику, під час праці.

Я й побратим з сестрою були призначенні в совхоз «Марковське». Там нас примістили в хліві, високі стіни якого до половини були цеглові, а вище до даху з дошок; в ньому побудували нари в три яруси, на яких «вільні» поселенці й розмістилися.

Втеча з совхоза

Перебувши в совхозі декілька днів, ми втреох втекли. На залізничній станції ніччю ми залізли в заглибини штабелів дерева, що було навантажене на відкритих платформах, і так проїхали цілу ніч.

Ранком потяг зупинився на вузловій станції, і ми залізли в «конуру», але ненадовго, бо за кільканадцять хвилин черга перевірки заградотрядом, дійшла й до нашої платформи, і нам було наказано: «вилазь — стрелять будем». Завели нас до кімнати начальника заградотряда, якому ми сказали, що відпущені додому, але через те, що не маємо грошей, змушені їхати «зайцями». Начальник глухливо усміхнувся й сказав: «хорошо, тепер поедете не зайцями» й, лаючись матерчиною, вдарив кожного з нас з обох рук кулаками в обличчя, а сестра побратима стала тікати з кімнати й дістала лише копняка чоботом по крижах.

Нас замкнули в пивницю, до камери, в якій уже було 26 чоловік, що всі, як і ми, були «бєглис хахли»; сестру побратима замкнули до жіночої камери. Істи нам не давали; хто мав гроші, передавав їх через старосту черговому охоронникові, і той у вільний од чергування час половину грошей брав собі за послугу, а за половину грошей купував нам кілька хлібин, які ми ділили між собою. Так минуло кілька день; у нашу камеру набралось уже понад 40 людей — нас посадили в кілька товарів вагонів, повезли назад на північ до міста Вологда й помістили в збірному пункті для втікачів, у монастирі «Прилуки» на північ від міста.

У великій монастирській церкві в чотири яруси були споруджені нари, на яких ми і розмістилися. Про опалення чи будь-які санітарчі вигоди не було й згадки.

Були там тисячі «бєглих хахлов»; 90 % з них були молоді хлопці й дівчата та молоді чоловіки й жінки, що діти їх уже померли, й вони, не обтяжені дітьми, пішли на ризико втечі. Але втеча за лізницю не мала жодних виглядів на успіх, бо від м. Архангельська до м. Данілова на просторі біля тисячі кілометрів довгому і бозна як широкому, що на ньому були розміщені різних рангів невільничі табори*) з українцями, білорусами, козаками і іншими не московськими людьми, який мав називу «заградітельної зони», всі залізничні двірці й відяни пристані обсаджені були загратотрядами, які пильно перевіряли всіх пасажирів по залізницях і на річкових пристанях, а по шляхах лісах, у селах і хуторах на «бєглецов» полювали «охтонікі» з населення за значну винагороду натурою й грішми у висоті, залежній від віддаленості табору. Пересічна платня за одного спійманого втікача була така: цуд (16 кг.) борошна, літр горілки, кіло цукру, пачка чаю й сто карбованців грішми.

«Охотник» у заградзоні казав, закидаючи за плечі централку: «Пойду, старуха, в лес — коль хахла не поймаю, то рябчіка застрілю». А дружина відказувала: «Да что ж проку с рябчіка — лепей хахла пріведі».

На збиранні сіна в совхозі ГПУ

В другій половині травня викликали людей, які уміли б косити траву кінними косарками; одночасно складали списки на дівчат, які мали бути відправлені на косівницю.

Я й побратим зголосилися, й за кілька днів нас двадцять чоловіків і понад п'ятсот дівчат повантажили на баржі (сестра побратима лишилась на невідоме в Вологді), і ми попливли річкою Вологда, а потім річкою Сухонь і висіли на сухонській низині. Там, як і в Куклові, нам наказали будувати курені з гілля сосни на 20 або 30 дівчат кожний, але тепер ми цим не журилися, бо був кінець травня — трава сягала вже по коліна, так що ми насушили трави і для постелі.

На другий день по прибуттю нам почали давати їсти — денно пів кілограма чорного неякісного хліба й пів літра юшки з смердючою рибою; ми вже пів року не вживали жодного варива, а тому й смердючу юшку іли з

*) «Неправільно-трудові лагеря», кацети «вольнис посьолкі», «спецпосьолкі» і т.п.

апетитом. Стануть було дівчата в чергу за юшкою до двох казанів — дивиця на них, і сум обгортав душу. Одна в одну, стрункі, високі, молоді, але їхні вродливі обличчя були пожовклі й худі, виснажені, з зморшками під очима. Думалося — що то чекає Україну в наступних поколіннях, коли її так люто винищує ворог, москаль. Ось ці пів тисячі дівчат дали б Україні кілька тисяч рослих фізично міцних наступників — а бач ворог позбавив їх і сотні тисяч їм подібних можливості продовжувати міцний і рослий рід української нації. А в неволі вони до смерті тяжко працюватимуть на москалів — влітку на тисячах гектарів сіножаті будуть ворушити й згрібати сіно, в копиці складати, копиці в стоги звозити, а взимку рубати, штабелювати, вантажити ліс, або іншу тяжку працю за кусник хліба виконувати.

Скоро баржою привезли до нас коней і сінокосарки; від провідників коней — в'язнів українців — дізнався я, у яких саме іанів перебували ми на праці. Сіножаті, що тяглися на десятки кілометрів понад річкою Сухонь, належали до совхозу ГПУ. Совхоз цей був скотарсько-молочарський; за останній рік поголів'я расових ксрів збільшилося на кілька тисяч (чи не коровами українських куркулів?) і, без ялівчуку, сягало 6000 корів.

Господарство це брало початок з маєтку царського міністра шляхів Рухлова, але ГПУ, руками в'язнів, поширило маєток до непізнання. Побудовано 36 великих силосних башт, електрівню, дробілку макух, десятки величезних коровників та бараків для робітників в'язнів. Доярками були жінки в'язні, за кожною з них було закріплено 16 корів. Цей совхоз продавав молоко консервовому заводу *) вершкового молока.

Ми з побратимом косили сінокосарками відведену нам ділянку сіножаті й запримітили, що кожного ранку місцевий чоловік переїльває човном на протилежний берег річки, а надвечір повертається й ланцюгом приковує човен до сосни на нашому боці річки.

Втеча з косовиці

Ми вирішили не марнувати літньої пори року й тікати пішки, а для цього скористатися цим човном, щоб оминути смугу непрохідних боліт. Три дні ми ішли одну пайку хліба вдвое, а другу залишали, а на четвертий день увечорі, маючи по півтори пайки й трохи грошей, забрали свої клунки, відбили замок на ланцюзі, сили в

*) На правому березі річки Сухоні невільниками був побудований величезний консервовий завод вершкового молока.

човен і хутко попливли за течією, веслюючи по черзі. Вночі ми досягли Північної Двіни й попливли проти течії; веслувати було тяжче, й пливли ми не так скоро.

Тут з нами трапилася перша пригода. Зустріли ми весь у огнях посажирний пароплав; як діти степу, не-досвідчені на воді, ми пливли надто близько від пароплава, й його хвилі почали кидати наш човен, ніби трісочку; я розгубився, руками вхопився за борти човна, боючись, що він перевернеться, й при цьому випустив з рук весло. Хвилі поволі уляглися, але без весла ми не могли керувати човном — веслюючи руками, ми пристали до берега. Недалеко від берега ми побачили навколо невеликої луки огорожу з лат. Відламали ми довгу лату й знову попливли; але кусень лати далеко не дорівнював веслу, й довелось веслувати наполеглише.

Світало — й ми мимоволі милувалися красою цього так непривітного для нас краю. Обабіч річки густа темно-зеленого кольору стіна соснового лісу стояла охоронюю сірої водяної дороги — життєвої жили цього краю. Ось і сонечко з'явилось й котилося по своєму денному небесному шляху все вище, щедро віддаючи землі своє тепле проміння, щоби добрим людям сушити сіно, прискорювати дозрівання хлібів, городини, садовини й усього-всього, що потрібно для життя людей, тварин, птахів і всіх інших істот.

Продовжувати втечу вдень для нас було вкрай небезпечним, бо місцеві люди при зустрічі затримали б нас; отже ми позбернули човна в маленьку лісову річку, що впливала з правого боку в Двіну. Пропливши з пів кілометра, скovalи човна в лозові зарослі, а самі полягали спати під молодою ялиною, вкривши обличчя запасовими сорочками, щоб не кусали комарі.

Прокинувшись від сну в пообідню пору, ми відчули зголодніння, бо вже минула 12-а година дня, в яку ми щодня одержували й іли хліб та юшку. Умившись водою з річки, ми з'їли по 250 грамів хліба з сіллю.

Роздобувши зручніші дрюочки для веслування, ми присмерком знову попливли Двіною. Вночі ми проминули декілька прибережних маленьких «деревушок», а на світанку наблизились певно до невеликого міста. Там була пристань, біля якої стояв пароплав і буксируні катери, а на березі були дерев'яні споруди.

Плисти через місто та ще світанком ми не наважувались; залишивши човен на березі, ми пірнули в високий ялиновий ліс. Там поволі пробиралися ми години дві поки зійшло сонце й розігнало в лісі темряву; тоді ми упевнено взяли напрямок на південь.

Тепер ми мусили вже вдень продовжувати свою втечу; отже, хоч минулу ніч ми не спали, але час для сну пересунули на ніч.

В обідню пору ми з'їли по 250 грамів хліба з сіллю й, сидячи проти сонця, з годину часу заснули, притулившись спиною до ялиці; аж мій побратим сіпнув мене, ю я пробудився — чув, що в керунку до нас чи то звірина чи людина наближається.

Вмить ми метнулися й залягли в кількох кроках від галявини; за хвильку почули голос: «хlopці, сюди повертайте; тут галявина — трохи відпочинемо» — ю один по одному на галявину вийшло 9 чоловіків, всі молоді, у віці від 20 до 40 років; по клунках і зовнішньому вигляду впізнали ми в них втікачів.

— Гейби тут ведмідь відпочивав, бо потолочено — сказав котрийсь з них.

— Не один, а два — відповів я, не показуючись.

Почувши людський голос у рідній мові, втікачі насторожились, а ми, усміхаючись, підійшли до них.

— Ці ведмеди мабуть з Херсонщини? — запитав один.

— Ні з Полтавщини.

Вітались і, посадивши, з годину провадили бесіду, розпитуючи один одного, звідки родом, з якого табору утік тощо. В разомі з'ясувалося, що ю у них хліб викінчується.

Зустріч з ведмедем

Вирішили йти разом і тільки при наближенні до осель, міст та станцій розходитися по кілька осіб.

Ішли ми години дві, аж передній гукнув: «Ведмідь!». Котрийсь зарядив взяти каміння в руки: ми повидирали з моху по кілька каміньюк «голища» й ішли далі. На невеликій галявині ми побачили в кількох кроках ліворуч нас, біля виверненого бурею дерева, бурого ведмедя. Коли минали його, ведмідь став на задні лапи й дивився на нас. Певно на цьому й скінчилася б наша зустріч з «мішкою», але треба ж було, щоб хтось із нас був остільки нерозважний, що, минаючи звіря, кинув у нього каміньюку, влучивши ведмедю в груди.

Ведмідь зразу став на чотири лапи й хутко наблизився до того, хто вдарив його каміньюкою. Земляк загроженого, не знаючи, як рятувати свого односільчанина, аби хоч заспокоїти своє сумління, кинув каміньюку в ведмедя й уцілив у нього. Ведмідь залишив погоню за першим і кинувся до другого розбишаки; коли той був у загрозі, «мішу» хруснув каміньюкою третій, і ведмідь погнався вже за ним; у такий спосіб ми утікали й від-

бивались від ведмедя години дві, заки той уморився й сів відпочивати, а ми тим часом відбігли геть далеко, всі мокрі від поту.

Ночували всі разом і ранком рушили далі. В обідній відпочинок ми з побратимом підкріпилися останніми 250-грамовими кусниками хліба; серед решти дев'ятьох були теж такі, що того дня спожили останній сухар. Вечорі трапилось озеро, яке ми обійшли за години півтори ходу.

Зустріч з людьми

При відпочинку в обідню пору наступного дня деякі ще мали кусник хліба чи сухар і могли підкріпити себе фізично; ми ж і інші тільки молитвою й надією на Бога підкріпили себе й рушили далі. Незабаром ми ввійшли в молодий сосновий ліс, густе гілля якого не дозволяло нам далеко бачити вперед.

Раптом почулося: «Стой! Стрелять буду!». Ми кинулися врозтіч; аж ось, впрост переді мною, вибухнув постріл; з розбігу я не міг зразу зупинитися й опинився на маленькій галевині — там просто мене в трьох кроках мужик років 50 з темно-русявою бородою після пострілу заладовував у берданку патрона. Миттю я вхопив лівою рукою за цівку берданки, а правою щосили ударив у лице мужика; але це було немов ударом у кам'яну скелю — мужик був остільки міцний, що ніби то й не відчув сили моого удара. Але в цей мент мій побратим підбіг ззаду мужика й пальцями обох рук вп'явся в його горлянку. Вдарив я ворога ще кілька разів у лице, але й це ніяк не подіяло. Коли мужик відчув пальці на своїм горлі, він зігнувся, стягнувши тим побратима собі на спину, й правою рукою потягнув з-під лівого боку піджака ножа-колія. Ще заки він не розмахнувся ножем, я пустив берданку й обома руками вхопив вище п'ястука його руку з ножем. Момент був критичний — якби не втримав його руки з ножем, він би порізав нас; тож я вкрай напружив решту своїх сил, намагаючись не тільки стримати, але й крутнути його руку. Мій побратим у свою чергу щосили давив на горло; в такій напруженій борні минула хвилина-друга — аж москаль почав поволі хилитися назад, і побратим повалив його на себе; падаючому ворогові я скрутів руку, й він ножем ударив у землю, так що ніж ширнув у мох. В цей мент я лівою ногою натиснув руку з ножем, правою рукою вхопив ліву руку ворога з берданкою, коліном правої ноги давив на груди й великом пальцем лівої руки межі пальці побратима тиснув під підборіддя

москаля.

За хвильку ми відчули, що м'язева напруга ворога спадає, й його тіло випростується. Мертвого ворога я почав роззброювати; з зусиллям видобув ножа з його п'ястука, що міцно стискав колодочку, звільнив берданку й витер рукавом своє обличчя, по якому піт котився струмками; з рамена ворога я зняв шкіряну сумку-патронташ, у якій було 10 патронів до берданки, хліб, варене м'ясо й півлітра горілки.

Зійшовши з галевини в лісову гущавину, ми зразу ж наткнулися на трупа — заряд дробу, що вцілив у щоку й ліву частину потилиці, обірвав життя цього козака. В забитому ми пізнали одного з нашої одинадцятки — Осауленка з Київщини.

Скорі після того, як ми зупинилися над трупом земляка, вибухнув стріл праворуч від нас; поглядом ми зашитували один одного — як бути? Побрратим порадив не бігти в керунку стрілу, бо там живого нікого не буде, а ліпше побігти ліворуч від направмку стрілу; хутко, як тільки дозволяла гущавина гілля, ми побігли в напрямку, визначеному побратимом, й коли в дещо розрідженному лісі трохи зупинилися, то почули хрустіння сушніку й шелестіння гілля — це визначало, що хтось наближається.

— Дома я без промаху стріляв зайців; дай но мені рушицю — сказав побратим, і я віддав йому берданку та кілька запасових патронів.

Ми залягли, а за хвильку в кільканадцяти кроках від нас з гущавини гілля виринули з перестраженими обличчями два парубки нашої одинадцятки; підвівшись, я рукою покликав їх. Вони задихалися й ледве могли вимовити: «женеться! ..», а другий додав ще: «і стріляє!»

— Залягайте тут — сказав я їм, але вони не бачили моого побратима, не розуміли, в чим справа, й оторопіло дивлячись на мене, бігли далі.

Поміж дерев з'явилася якась постать, і я побачив, як дві руки взмахнулись догори, й з правої випала двохствольна рушниця.

— Не тікайте, повертайтесь! Він забитий! — гукнув я навздогін хлонцям. Вони повернулися, наблизилися до забитого ворога, й на їхніх обличчях з'явилася радісна усмішка.

Мій побратим поцілив ворогові в обличчя, вище рота й убив його відразу; забитий був молодий, міцної будови чоловік, років 25 віком. Забрали ми у нього рушицю централку, «ведмежого» ножка-колія й патронташ з 22-ма патронами.

Ми вже мали рушати в дорогу, як помітили, що з одного парубка дробини зрешетили наплечника й частину теплого піджака.

— Як вибухнув постріл, я почув, що мене ніби хтось у спину штовхнув, але я гадав, що то мені так з ляку здається — казав, роздягаючись, поцілений стрілом.

На його спині ми нігтями видряпнули три дробини, що, пройшовши теплий одяг, пробили лише шкіру й зупинилися. Ранки ми промили горілкою й, подерши за пасову, пробиту дробом, сорочку, перев'язали поранене місце.

Зброю розподілили так: я мав берданку, мій побратим — двохствольну куркову централку, решта дістали ножі. Наявність зброї піднесла нас на дусі, й ми рушили в дорогу певніші себе.

Переслідування нас ми не дуже боялися. Ми гадали, що родина «охотників» припустиме спочатку, що їхні чоловіки піймали хахлов і повели їх до району для одержання нагороди, й повернуться тільки завтра чи навіть через два дні, а за цей час ми вже далеко відійдемо.

Так міркуючи, ми пройшли від місця «бою» кілька надцять кілометрів і підійшли до невеликого, з кілометр у промірі, озера й дуже втішилися, що можемо вдovолити спрагу. Відчували ми й велике зголодніння та ослаблення на силі.

— Що ж, козаки, — звернувся я до всіх — я маю в торбі не тільки горілку, а й хліб та м'ясо. Ми з побратимом сьогодні ще нічого не їли, а сонце вже на вечір склонилося; отже давайте перекусимо й відпочинемо, а тим часом може надійде хто з решти наших товаришів, що розбіглися.

Сіли ми на відпочинок. Харчів у другого «охотника» не було (отже, очевидно, то був син первого), а зід первого ми мали грамів 350 вареної яловичини й грамів 800 хліба на трох, бо четвертий сказав, що їв сьогодні хліб і ще має маленький кусник на завтра.

Вирішили ми випити й горілки, але побоялися пити нерозведеної, щоб зза загального ослаблення організму не сп'яніти. Розвівши третину півлітра горілки наполовину з водою й розливши в кухлі, я запропонував випити за спокій душі нашого земляка Осауленка, що загинув сьогодні від пострілу ворога. Всі побожно перехрестилися й випили за упокій небіжчика.

Сиділи ми й згадували, що сьогодні Бог допоміг нам, знесиленим, подолати силача «охотника». Казав я при цьому, що якби всі наші заслані на північ люди, взяв-

ся в цю справу. Вона вислала пожежників з помпою їй кількома бочками води; ми вже наближалися до «перемоги», як на наші розпалені від тиснення тіла вдарив міцний струм холодної води. Довелося розійтися...

Знову звернулися до адвоката. Він написав проект заяви до РВК, в якій ми, для уникнення тертя між віруючими, прохали укласти і другу умову на Миколаївську церкву, з тим щоб один тиждень церквою користувалася одна парафія, а наступний тиждень друга.

Ми скоро зібрали п'ятдесят підписів під цією заявою, і райвиконком дав свою згоду. Таким чином ми стали навіть повними господарями церкви, бо московський батюшка не захотів користуватися церквою спільно з українським панотцем.

Скорі при іашій парафії постав прекрасний хор; під час Служби Божої церква завжди була виповнена вірними не тільки з нашої, але й з інших парафій міста та близьких сел. З села Тарасівки брати К-ни й інші приходили слухати літургію та спів хору в рідній мові й патріотичні проповіді панотця; незабаром і парафія села Тарасівки підпорядкувалася Митрополиту Липківському.

Невдовзі після заснування на терені нашого міста автокефальних парафій, з ініціативи наших панотців розпочалися диспути між автокефальними панотцями й московськими батюшками.

Добре пригадую один такий диспут у церкві Трьох Святих, на якому я був присутній.

В призначену годину святкового дня церква була вщерть виповнена вірними, а понад сотню людей, що не могли вміститися всередині, тиснулись зовні біля входних дверей.

Батюшок на чолі з благочинним було дев'ять; майже всі вони були добре відживлені, повнотілі; довге в де-кого розкішне волосся спадало у них на рамена — через це обличчя їх видавалися величаво грізними; тримали вони себе впевнено-гордовито, ба зневажливо. Проти них наші панотці видавалися осамітненими; їхні стрункі постаті й голови з коротко стриженим волоссям надавали їхнім обличчям відбиток лагідності й смиренности справжніх слуг свого народу.

Бачучи цей контраст, присутні шепотіли — Де ж двом таким бідненським панотцям відбалакатися від отих дев'ятьох...

Перше слово мав благочинний, а за ним кілька батюшок — вони на різні лади намагалися довести єретич-

Вранці розгулявся вітер і струсив росу з дерев, так що ми не росилися. Пройшли ми з пів години, як наш товариш з Чернігівщини показав рукою на верх сосни, які побратим хутко скинув з рамен рушницю й двічі стрілив; в кількох десятках кроків від нас упав великий сірий ітах. Ми всі побігли туди й радісно усміхалися, оглядаючи забитого глухаря-самця. Побратим зауважив, що вітер сиріяв нам, бо глухар сидів передом до вітру, й це дало нам змогу наблизитися до нього з противного боку.

Від місця, де було забито глухаря, пройшли ми ще кілометрів десять, заки надибали закрут невеликої річки й отаборилися там варити глухаря. М'яса було багато, й треба було двічі варити по повному чайнику.

Чайник кипів над огнем;ogrіті полум'ям, у mrійно-задумливому настрою сиділи ми навколо ватри й чернігівець казав:

— В старовину люди були таки мудріші, духово-кріпкіші від сучасних — мабуть тому й життя протікало тоді спокійніше, вигідніше. От моя покійна бабуся казали мені: «Не забувай ніколи Бога, а в біді звертайся до Нього за поміччю, й, якщо ти заслужив на Його ласку, — Бог допоможе тобі». Тож минулої ночі, коли мав чергу, я пригадав бабусину науку й ціро молився, просячи Бога, аби послав нам будь-що для їжі. Вранці, коли рушили в дорогу, відчуття нашітувало мені — дивись уважно навкруги; і ось я побачив глухаря.

А ніби в підтвердження цього, покришка чайника відтиснення пари вистукувала та-та-та так, та-та-та так — випускаючи пахучу пару, від якої ми часто ковтали слину.

У навар з двох чайників м'яса ми добавили кухлик води й закип'тили — кожен дістав по кухлю чудової юшки, яку спожили після того, як поїли м'ясо першого варива. Решту м'яса ми поділили на чотири частини й залишили на наступний день.

Мочарі

Підбадьорені йжею, ми скоро пройшли кілометрів з десять й увійшли в смугу рідного й нижчого лісу, який з кожним пройденням кілометром ще рідшав, а дерева ставали ще нижчими; ґрунт під ногами ставав пухкіший. Й усе частіше доводилося переступати через звалені бурею зігнівші, недогнівші й зовсім ще свіжі дерева.

Ось почули ми, що вітер з правого боку доносить сочух. Подались ми в той бік і побачили, що під корчем виверненої бурею сосни, обіпірчісь синою й головою

об нього, сидів мертвий чоловік; на голові у нього була смушева шапка; зодянений був у до коліна довгого кожушка; в його відкритому роті ворушились черви; з одягу й шапки видно було, що це був українець.

— З нами таке саме може статися — сказав наш побратим, «лісовик» з Чернігівщини.

— Чому? — запитали ми всі.

— Ви ж помічаєте зміну лісу, бачите, що він рідшає й дрібнішає, а ґрунт під ногами пухкішає — це визначає, що ми наближаємося до смуги непрохідних мочарів.

Для нас, синів степу, воно й не було в знаки, але «лісовик» зорієнтувався, бо й Чернігівщина має мочари. Всі ми зрозуміли, що йти й далі в тому самому напрямку було для нас дуже небезпечним; не знали ж ми, як довгі й широкі були ті мочари, що ми до них підійшли. Напружено думали ми, як запобігти лихові.

— А що — кажу я товаришам — якби вилізти на високе дерево й оглянути ліс; мені відається, що в тому керунку, де мають кінчатися мочари, ліс має бути вищий за той, що на мочарах.

І я виліз на найвище дерево. Перед моїм зором на всі боки був безмежний океан лісу; вибалки, підвищення й бугри утворювали хвилястість у різних напрямках. Уважно прислідуючи, я помітив на заході, на обрії, довгу смугу підвищення, й ми пішли в тому напрямку.

Того дня ми пізно зупинились на ночівлю; ранком так само пішли в обхід мочарів. В обідню пору зупинилися ми, щоб з'сти решту м'яса; з годину відпочивали, а тоді я виліз на високу сосну й без труднощів побачив, що ми є саме на тій височині, яку я вчора на обрії побачив. До того ж і ґрунт під ногами став твердішим, а ліс знову став високий та густий, і ми змінили напрямок.

Ловили рибу

Надвечір переходили ми вброд невеличку й неглибоку річечку й помітили, що в ній плаває багато щук. Отже вирішили ми спробувати своє щастя в рибальстві. Нарізали ми ножами березових гілок, з них зв'язали не тутих довгих по ширині річки два кулі й ними умудрилися піймати чотири невеликі щуки. Закинули «невода» й другий раз, піймали ще дві щучки й на цім припинили ловлю, бо було вже темно.

В чайник влізло чотири щучки, яких ми й зварили й, поївши, три з нас лягло спати, а четвертий, як завжди, за чергою був вартовим.

На світанку ми знову заходилися ловити рибу; першим разом піймали три щучки, а другий раз жодної й більше вже не ловили; загорнули в траву п'ять щучок, поклали їх до наплечника й пішли далі.

В скорій ході день той минув без перешкод, пригод і здобичі їжі. Надвечір зупинилися ми на нічліг біля річки й зварили щуки.

Наступного дня в пообідню пору ми зайшли в негустий сосновий ліс і за півгодини ходу побачили перед собою дерев'яні хати — нарахували ми їх одинадцять. Наближення до селища бентежило нас, бо тепер ми могли натрапити на «охотніков», з якими довелося б встути в бій. Відійшовши з кіль кілометра назад, ми пішли в обхід «деревні» й до смерку нікого не зустріли.

Лягати спати довелося не ївши, але ми цим мало живрилися — більше турбувалися ми тим, що й завтра ми можемо натрапити на «охотніков» й що може ця околиця взагалі більш менш заселена й кожні 30-40 кілометрів ми на шляху свого переходу зустрічатимемо села.

На світанку ми рушили далі, намагаючись іти скорим кроком; і той день минув без їжі й без пригод, якщо не рахувати того, що нам довелося перепливати річку.

Мисливська хатка

Наступного дня сонце показувало приблизно десяту годину ранку, як ми вступили в глибоку, заросшу лісом, балку, на дні якої протікав струмок. Передній побратим, киянин, вийшовши з балки, подав нам рукою знак застереження, а потім зтищеним голосом сказав, що перед нами є невелика будівля — хата чи хлів. Чернігівець зразу подався вперед на оглядини й скоро рукою покликав нас. Він пояснив нам, що це є мисливська хатка, які часто будуються й на Чернігівщині. Він пояснив нам, що такі хатки будуються для мисливців; взимку вони йдуть на полювання на кілька днів і в такій хатці мають нічліг і захист від хуртовини й морозу. Взимку в цих хатках бувають запасові харчі, дрова й світло; в старі часи в них бували ще й запаси пороху, дробу й капсулів.

Ми відчинили двері хатки (вікна вона не мала). Ліворуч стояла невелика чавунна пічка, а коло неї лежав оберемок коротенько нарубаних дров; бляшана димохід на труба була виведена через стіну. Виоперек хатки був піл з нетовстих кругляків, на яких був постелений мох; на правій стіні була полиця, на якій стояли два бляшані іржаві баняки й каганець. Оглянув я баняки — один

виявився порожній, а в другому, на велику радість нас усіх, знайшов я сухарі. Розіслав я піджака й висипав на нього сухарі; було іх біля кілограма, й спідні були цвілі. Розтопили піч, зкип'ятили воду й поїли ці сухарі, обмочуючи їх у кип'яток, щоб цвіль не зашкодила. Цим трохи підкріпилися, а також, перебуваючи в помешканні й, маючи гарячу воду, поголили свої досить зарослі обличчя.

Решту дня ми йшли без пригод; ввечері чули, що десь ліворуч від нас гавкав собака — отже недалеко від нас було якесь селище; тому й наступного дня йшли ми з обережністю, час од часу зупинялись і прислухалися.

Борова в лісі

При одній з зупинок, десь о годині другій по полуничні, ми почули телень, телень, телень — хриплуватий звук дзвінка. І знову наш чернігівець розгадав, у чім справа, кажучи, що то мабуть пасеться худобина з дзвінком на ший; в Чернігівщині в лісах худоба теж пасеться з дзвінками, бо інакше її тяжко відшукати.

Обережно ми пішли на звук дзвінка й дійсно побачили дійну корову з великим, у кілограм вагою, дзвінком на ший. Степан порадив здоїти корову й, вирвавши жменю трави, став підходити до неї. Корова виявилася спокійною, й допустила дойтися себе незнайомого. Двоє чухали її шию, й корова стояла, як вкопана. Тримаючи в колінах чайник, я хутко доїв обома руками й за кільканадцять хвилин надові повний чайник. Випивши по кухлю теплого молока, ми були дуже задоволені з того, але були й занепокоєні, бо корова мусила пастись недалеко від якоїсь оселі. Тому далі йшли ми ще з більшою обережністю.

На нічліг зупинились ми в кущах недалеко від якоїсь дороги. На світанку черговий помітив вершника з брезентовою торбиною через рамено — певно, що це поштар повіз пошту до району. Це спостереження дещо ді помогло нам в орієнтуванню.

Забили зайця

Вранці пройшли ми з півгодини, як передній крикнув — Заяць! На цього він мало не наступив, й переляканий з сну заяць біг близько від мене; я вистрілив і не поцілив, але зразу ж почув постріл моого побратима й побачив, що заяць підскочив на метр угору й упав на землю вниз головою.

— Не одну сотню зайців забив я за свої роки полювання, але такого великого не трапляв — казав мій побратим.

тим, піднявши зайця з землі за задні ноги.

Підбадьорені з'явленням харчів, ми з піднесеним настроєм продовжували далі йти, аж поки опівдні натрапили на воду й заходилися варити зайця. М'яса, без голови, було на три чайники, а голову довелося пекти на огні. Перший чайник м'яса ми з'їли зразу, а другий і третій ми поділили на чотири частини, й кожен заховав свою пайку до торбички.

Наступного ранку ми поснідали половиною запасу м'яса й весь день ішли скоро, бо ліс тепер був майже без чагарників з нетовою підошвою моху, так що ноги не вгрузали. Протягом дня ми без жодних неприємностей перерізали дві безлюдні дороги.

Ніч проминула теж спокійно. Вранці ми з'їли решту м'яса й ішли далі без жодних перешкод. Аж десь о п'ятій годині по полуничі ми наткнулись на якесь село чи невелике місто; щоб обминути населений пункт, ми забрали вліво й за кілька десятків хвилин ходу натрапили на залізничну колію, а ліворуч від нас, на віддалі шів кілометра, побачили, як ми гадали, залізничну станцію.

Втікачів спіймано

Довгий час ми спостерігали й не помітили на двірці прояву життя — так ніби він був пусткою. Ось почувся свисток доїжджаючого товарового потягу; з двірця вийшов залізничний урядовець; потяг не зупинився, проїздячи станцію, а лише зменшив швидкість; коли потяг промінив семафор, то урядовець зайдов до середини, й станція виглядала пусткою. Обабіч густою лавою стояв великий ліс, тож далі ми нічого не помічали, й не нас підмануло.

Ми гадали, що пройшли в напрямку на південь даліко, й мабуть уже вийшли з заградзони; тут же ми можемо наважитися їхати потягом. На цьому маленькому двірці працює мабуть лише один або два урядовці, а тому тут нам не загрожує велика небезпека — ми під демо до двірця за хвилини дві до відходу потяга, аби лише встигнути купити квитка й сядемо в потяг, коли він уже рушатиме; якби виявилася якась небезпека, то тікатимем і скопимо рушниці, які повісимо в гущині гіллястих молодих ялинок.

Заки робилися приготування, помітили ми, що пасажирський потяг наближається до станції. Взяли ми свої наплечники, запхали ножі в мох під соснами і двійками пішли берегом рову до станції. Ішли ми скоро, щоб не спізнилися на потяг; не доходячи до двірця, наткнулися на у два метри високий паркан, який тяг-

нувся півколом від рову колії і якого за деревами нам раніш не було видно. Ми були в чоботах, а тому сміливо ступили в воду й так дісталися на противний бік паркану.

Тоді побачили ми зовсім не те, що ми собі уявляли. На невеликій розлогій вибалці, кроків двісті від нас, був великий дерев'яний одноповерховий залізничний двірець; біля нього з одного боку кілька невеликих будинків, а з другого боку пакгауз та інші будівлі. Кілька десятків людей йшло до потягу; а біля ганку двірця побачили ми міліціонера.

Поспішались ми до віконця каси, але наше наближення до двірця з глухого боку мабуть було помічено й викликало підозру; біля нас скоро з'явився міліціонер і з словами «Граждане! Следуйте за мной» завів нас бічним танком до приміщення залізничного ГПУ.

Добре відживлений чоловік років 35, що сидів там за столом, задоволено всміхнувся, побачивши нас. Запитав про наші документи, прізвище та місце народження та з якого табору втекли. Ми відповідали, що документів не маємо, що нас, як середняків, відпущені з посьолку Куклова додому, але ми в Вологді відстали від потягу, в якому їхали з родинами. Генеушник злібо всміхнувся, кажучи, що ми гарну байку розповідаємо, скріпив свої слова московською матерциною й наказав міліціонерові обшукати нас і замкнути.

Дощана нова невелика будка, що до неї нас замкнули, містилася недалеко від пакгауза; вона була без вікон і ще не закінчена — дах не весь був укритий гонтою.

В будці вже був замкнений один чоловік — виявився він українцем з Херсонщини, що тікав з табору. Хвілин за двадцять до буди приїхали й двох інших наших товаришів, і ми заходилися самі себе сварити, що після довгого вдалого тікання так по-дурному вскочили в цю халепу — певно диспетчерське помешкання нерозважно порахували за залізничний двірець. Інричили, що з наступом ночі тікатимем, бо наша будка мабуть не охороняється. Вибралася з будки найлегче буде, підірвавши дощану стелю, щоб потім скочити на землю через недокінчений дах.

Було по дванадцятій годині нічі; прислухаючись добре, ми не почули жодного руху біля буди й почали діяти. Нас чотири стали по два, стиснувшись спинами, а п'ятий новий наш товариш, що був найвищого між нами росту й дуже міцної будови, ставши ногами на наші руки, спиною став тиснути стелю; за хвилину цвяхи голосно зарипіли, й з метр стелі звільнився від дошок.

Але в цей мент ми почули, що відмикається замок на дверях будки.

П'ятий товариш скочив з наших рамен і став близько дверей. Як тільки двері почали відчинятись, він прохожом кинувся в них, вдаром п'ястку повалив на землю міліціонера й побіг; вмить ми вискочили за ним, але за кілька кроків від буди натрапили на цівки гвинтівок. За-грози стрілять з додатком матерщини зупинили нас, бо в світлу ніч на близькій віддалі можна було стріляти цільно.

Нас п'ятьох завели до помешкання двірця й там чотирьох наказали лягти на підлогу в кімнаті з попередженням, що стрілятимуть у кожного, хто буде підводитись або рухатись. Два міліціонери в дверях кімнати вартували нас. П'ятого, херсонця, що повалив на землю міліціонера, залишили в канцелярії, а години за дві його, тортурованого, ледве живого, приволокли до нас у кімнату.

Втеча вночі

Ранком нас чотирьох (п'ятий, тортурований, не міг рухатися) відвели до районової міліції в центрі містечка й замкнули в старе, ще з царських часів, арештантське приміщення.

То була невелика кімната з одним загратованим вікном, що виходило на вулицю містечка. В довжину камери були нари з вершкових соснових дощок, на яких сиділо кільканадцять в'язнів; один з них був юнак-уркач 19-20 років, утікач з табору, що говорив російською блатною мовою; решта в'язнів були українці, теж втікачі з таборів.

Почалося знайомство: найбільше розпитував уркач — звідки втекли? де і як нас «злапали»? і. т. п. — Не журіться, хлопці; цієї ночі втечено — сказав він, вислухавши наші пояснення. І дійсно, коли почало смеркати, уркач випросив у одного в'язня полотняні кальсони, порвав їх на швах і сплів з них мотузку: вона видалась йому закороткою, й я дав йому ще полотняного рушника, і ним він побільшив мотузку, зробив з неї петлю, що посередині захоплювала грати. В петлю він заклав торцем одну дошку з нар і зарядив усім готоватися до втечі.

Ми всі вдяглися, приладнали на раменах наплечники, й міцніші з нас взялися за дошку. Уркач став на нари близько вікна, подав команду: раз, два, три! — й ми дружно налягли на дошку. Почувся тріск, посипались порохи, й вікно з гратами й підвіконням упало на під-

логу; в ту ж мить уркач крикнув: «дайощ за мной!» і перший вискочив у дірку; за ним, як щури, по два разом, вискачували в'язні. Уже половина в'язнів була за вікном, коли ми з побратимом теж скочили на землю, й при тому я почув, що відмикають замок у камері. Опинившись на вулиці, ми відрухово кинулися бігти в той же бік, що й попередні втікачі; коли ми відбігли вже кроків 400, ззаду нас почулися стріли з гвинтівок; свист куль — тьюу-тьюу — мов батогом підстъобував нас, і ми бігли з божевільною швидкістю.

Пробігли ми ще пару сот кроків і завернули на греблю, довгу з пів кілометра, що була насипана через болото; за греблею, обабіч дороги, чорнів густий ліс. Міліційна погоня, добігши до греблі й бачучи, що стріляння на ходу є нецільним і безвіслідним, вклякла на коліна й у світляній ночі ціючись стріляла по втікачах: під часті стріли й свист куль, не чуючи землі під ногами, щодуху неслись ми греблею.

Минув я одного забитого; другий у корчах качався по дорозі; догнав я ще одного, що тримався лівою рукою за праву, з рукава якої текла кров; він біг підтюпцем і благав — братци, не бросайте меня; то був уркач. Надбігши до раненого, я хутко взяв його під пахву й сказавши — давай, браток, швидше — побіг разом з ним; біль і уплів крові перешкоджали йому скоро бігти, і нас один по одному минали втікачі. Так, нешвидко, пробігли ми декілька десятків кроків, аж у горлі уркача почувся клекіт-стогін, він заламався на ногах, став на коліна, й голова його похилилася на правий бік. Я зрозумів, що нещасний є смертельно поцілений, звільнив свою руку з-під його пахви, й уркач упав пластом на дорогу.

За хвильку я вибіг з греблі й звернув у ліс. — Грицю, стій! — гукав мені мій побратим, що обігнав мене й скоріше вскочив у ліс, а тепер чекав мене за сосновою.

Незабаром стрілянина стихла, але це нас мало тішило, бо ми знали, що нам треба якнайскоріше й якнайдальше тікати; на ранок напевно буде погоня з собакою-щукачем — невідомо тільки чи по наших, чи по інших втікачів слідах він піде. А пити нестериуще хотілося — ми смоктали листя берези, але на ньому не було роси.

Земляк з Полтавщини

Ранком, між 9 та 10 годинами, наш напрямок перетягала залізнична колія, а дещо праворуч від нас ми бачили хатку з городчиком, обгородженим старими шпалами.

Очевидячки, там мешкав залізничний обходчик, і ми вирішили зайти до хати, напитися води, попросити їсти й спробувати розвідати, куди йде ця залізнична колія.

Гадали ми, що обходчик, живучи в такій пущі, мусить мати принаймні дробову зброю — тож для оборони взяли ми в кишенні по дві з кулак завбільшки камінюки-голіші й умовились, що не будемо стояти близько один від одного й значить, якщо загрожуватиме зброєю, то лише одному, а другий матиме вільну руку для оборони.

Наблизились ми до хатинки; на городі порпався дідусь і лагідно привітався з нами. Ми попросили напитися, й дід виніс з хати дерев'яне відро й кухля.

Напившись, ми попросили дідуся продати нам будь-що з їжі, сказавши при цьому, що вже третій день нічого не їли. Розмовляли ми російською мовою, але дідусь перший розпізнав, що ми не москалі, й почав розпитувати, відки ми є. Я сказав, що ми з України й почав своєї — що ми помилково вивезені до спецпосольку, а тепер відпущені, але відстали від потягу і. т. д.

А ви з якої губернії? — запитав дід українською мовою.

Ми з Полтавщини. А Ви звідкіля? радісним голосом запитали ми.

— І я з Полтавщини. Колись мав хутір між Сорочинцями й Лютенською — відповів дід і запросив нас зайти на подвір'я.

Сівши на ослони, ми розповіли дідові, в який спосіб минулої ночі втекли від міліції, й тепер припускаємо, що по нашему сліду йде собака-шукач. Усміхаючись, дід поплескав мене по плечах і сказав: По козацькому ви зробили, що так відважно ризикнули на втечу; а ногоні за вами не буде, бо ви перебуваєте вже за 30 км. від місця втечі, та в тому місці й нема собаки-шукача; а міліція напевно наловила вже інших людей, бо цими місцями багато наших людей тікає.

На наше питання, коли й чому дід потрапив сюди, він відповів.

— Ще в 1921 році мусив я залишити любу Полтавщину і то через синів, яких мав двох — старший був учитель, а молодший був ще молодий парубок. Пішли сини у повстанці до отамана Хрестового — може ви чули за нього?

— Чули, чули; а якже — казав я.

— Я не радив їм, жалів синів, казав, що й без них обійтуться, а сини мені на це — А хто ж буде Україні самостійність виборювати? Комнезами чи що? Тож старший був у повстанців сотником, молодший козаком,

і обидва полягли в боях — і у діда по зморшках обличчя потекли слози.

— Гарне мав я господарство — продовжував старий. — Але хутір мій конфіскували, так що я з старою ледве втекли: добрі люди допомогли, а то розстріляли б і нас, й оце аж тут знайшов працю залишничого обходчика. Від журби-печалі стара на другий рік померла, а я ще тиняюся на цім грішнім світі. Хочеться, тягне на Україну, та не маю жодних документів і не ризикую, щоб у заградзоні не затримали й не відправили до табору.

Але солов'я байками не годують: ви є голодні, та бач як на те лихо я й хліба не маю — тільки завтра проїздитиме той потяг, що викине мені хлібину. А проте я таки щось розживусь для вас, покищо йдіть до лазеньки та відпочивайте.

Ми зайдли до лазеньки, а дід замкнув її двері на замок, взяв ціпок і пішов геть з подвір'я. Ми полягали на полицях і міцно заснули, так що й не почули коли дід уступив до лазеньки й почав будити нас, кажучи, що вже треба вставати, бо є друга година дня, й він роздобув для нас картоплі й квасного молока.

Маючи можливість ми й поголились.

Останній етап

Щиро подякували ми дідусяві за його доброту й поміч. Він поцілавав, поблагословив нас і дав пораду йти вздовж залізниці, але обйтися близьчу станцію, на якій була перевірка заградотрядом; тут заградзона вже кінчалася й далі можна було пересуватися вільнше.

Ту станцію ми обійшли й потім, скориставшись тим, що товарний потяг, підходячи до роз'їзду, зменшив швидкість, ми скочили на приступки, влізли в відкритий вагон-коробку з шверком, повикидали в кутку дрова, залили в нору й солодко дрімали.

На світанку потяг наближався до великої станиці: зіскочили ми перед семафором і пішки пройшли на залізничний двірець.

З таблиці дізналися ми, що за двадцять хвилин буде пасажирський потяг на Москву. Наших грошей вистачило купити два квитки до Курську. В Москві пересели на потяг Москва-Харків. Іхали ми ніччу; пильної контролі не було: нам поталанило щасливо проїхати й ми висіли в Курську.

Там потяги порожняку*) на Харків проїздili часто,

*) Вагони, вивантажені з-під українського вугілля, руди, чавуну, матовин, збіжжя, цукру, худоби, м'яса, курей, садовини, городини, вина і т.

але вдень ми не наважувались їхати зайцями й чекали вечора.

Довелося цілий день тинятися, а їсти хотілося нестерпно; харчі, що іх продавали на пероні, ще збільшували апетит. Було там молоко, кусники вареного м'яса, варені кури, яйця, а одна жінка продавала картопляні плянки; купувати їх ми не мали за що, але жінка погодилася дати за чайник десять картопляніків; тож матушки чайник, який так у пригоді був нам у тяжкій дорозі, прислужився тепер нам у останнє — дав нам змогу підживитись картоплянками.

Коли стеміло, ми сіли в порожній товаровий вагон потягу порожняку й на світанку були в Білгороді — їхати на Харків ми не ризикули. Розпитавши на станції дорогу на Богодухів, ми вийшли з Білгорода.

Коли ми наблизялися до першого хутора, то сонце з'явилось на обрії, щоб не спізнатись розбудити трудівників української землі. Бачили ми білі хати, сади, соняшники на городах, і серце радісно билося. Біленські хатки, золоті лани — все це наше рідне, любе українське. В ранковій прохолоді, вдихаючи пахощі дозріваючих обабіч нас хлібів, не відчуваючи ні втоми, ні голоду, проминули ми майже сонний хутір.

Пройшовши кілометрів два від хутора, ми наблизились до крейдяних покладів і декілька хвилин йшли повз них.

Дивлячись на білі гори, казали ми собі, як то Творець був дбайливий до українців, що навіть і про крейду для наших жінок не забув. А чи всі ми належно дякуємо Богові за всі наземні й підземні багацтва України? Чи всі ми стаємо на їх захист від загарбницької Москви? Ой далеко не всі.

Надибав я камінь кремінь (для кресала), якими були густо уkvітчані крейдяні поклади; був він гладенький, в качаче яйце завбільшкі — поклав його до кипчені піджака.

Йшли ми години дві, минаючи кілька хуторів ліворуч і праворуч від дороги; пройшовши понад десять кілометрів, увійшли ми в невеликий, хат на двадцять, хутір. В одній садибі бачили ми господиню-молодицю й розпитали у неї дорогу на Богодухів. Ми соромилися в ній просити їсти; аж я пригадав, що маю ще 40 копійок й запитав молодицю, чи не могла б вона нам дати за ці

д., і т. п., повертаються з Московщини на Україну порожніми для наступного заповнення: так без перерви з України на Московщину йдуть повні вагони, а з Московщини на Україну порожні — це й звється порожняком.

троші що-небудь поїсти. Господиня винесла з хати кусень з пів кілограма хліба з суржику ячменю й жита; лівою рукою я брав хліб, а правою давав свої 40 копійок.

— Хіба ж у мене совісти немає, щоб у подорожнього останні копійки брати — привітно усміхаючись сказала молодиця.

Далі за декілька кілометрів було село, в якому, як казала нам молодиця, була сільрада й міліціонер; ми обійшли його польовими дорогами. Ночувати зупинилися у хуторі з одинадцяти хат. Жінка, яку ми там небачили, направила нас до хати, де жила бездітна родина й де було місце для спання. Дійсно, господарі там були дуже привітні й дали нам повечеряти. Господарям ми розповідали ту ж байку, що були помилково вивезені на Сибір, і дещо розповіли про жахливі умови, в яких перебувають розкуркулені, вивезені з України. — Видно й по вас, яке там життя — казала господиня, журливо похитуючи головою. Ми попросили спати у хліві, бо були надто обвошивлені.

Тільки но почало сіріти, й ми рушили далі. Удень ми випросили в одному хуторі поїсти, а надвечір наблизились до міста Богодухова. Заки смеркалось, ми згодину відпочивали біля шляху, а в присмерку, не звертаючи на себе уваги, пройшли місто. Коли минали останню хату, я сказав побратимові, що очуватимемо ми у степу, вечеряти нам ніхто не дастъ, тож треба тут попросити хліба. Побратим не погоджуався просити, й я сам пішов до хати.

В хаті горіла лямпа; я зазирнув у вікно й побачив у кімнаті лише господиню — ми уникали зустрічі з молодими, щоб у недобрий час не трапити на комсомольця чи партійця.

Зайшов до кімнати. Моя ти ненько! — на ліжку лежав здягнений здоровий парубійко.

Я привітався й попросив у господині кусник хліба; та пішла до кухні, а тим часом у хату увійшов чоловік невисокого росту, років понад п'ятдесят, очевидно, господар. Не вітаючись, питав він (одне слово українське, а кілька російських):

— А це що за чоловік?

Господиня саме вийшла з кухні з кусником хліба й сказала, що цей чоловік хліба просить.

— А ти хто такий і звідки йдеш? — питав мене господар хати.

— Йду я з Харкова, працював на будові; будову за-

кінчили, й я повертаюсь до колгоспу на жнива — відповідав я.

— А... Так ти, значить, дезертир трудового фронту — далі сікається господар.

— Який же дезертир, коли мене пустили на жнива — виправдаюсь я.

— Брешеш!

— Тату. Чи то воно Вам потрібно — то його справа, де був, що робив, куди йде — заспокоюючи, озвався син.

— Е ні! Це ж є зривщик п'ятирічки — й дідок скопив мене за поли піджака, виходячи разом зі мною з хати. Я весь час просив пустити мене, але дід і слухати не хотів, кажучи — Ходім у міліцію; хай там розберуться, що ти за птах.

Вийшли ми на вулицю; там я з усієї сили крутнувся навколо себе; дідок хоч і впав, але не випустив з рук поли піджака, які були незастебнуті. Щоб затримати поли й ще дужче крутнути діда, я засунув руку в кишені й там натрапив на кремневе яйце, взяте мною на крейдяних горах. Ним я що-сили ударив у лицце нахабника, й той, пустивши мою полу, як скошений упав на землю, несамовито кричучи. Я ж кинувся бігти, нагнав побратима, який тим часом уже далеченько відійшов, і ми з обережності звернули з дороги на стежку між ланами.

На світанку наблизились до напівзруйнованого вітряка; близько нього було кілька овочевих дерев; купи глини й битої цегли свідчили про те, що недавно то був хутір господаря. Ми залізли у вітряк і міцно заснули.

Пробудились ми в обідню пору. Їсти хотілося жагуче, але, щоб уникнути халепи, ми вирішили, що не будемо просити їсти. За кілька кілометрів від вітряка ми наблизились до невеликого хутора, докладно розпитали там дорогу на Чупахіску, а з Чупахівки я і з зав'язаними очима потраплю додому.

Отак на світанку цього дня ми щасливо прибули до тебе, Олю — закінчив своє оповідання Гриць.

— Мій побратим не має куди йти — додав він. — Батьки вмерли в спецпосольку Куклові; сестру лишили в Вологді. Отже нехай він перебуває у нас; удвох ми перейшли через усі небезпеки втечі й довгої, тяжкої дороги, вдвох маємо ми й мститися за наших рідних.

В СВОЇЙ ХАТИ

Вже смеркало, і ніч надійшла, а побратими все діли-

лісь спогадами про свої поневіряння — але з обережності говорили неголосно й світла в хаті не світили.

Розповідала й Ольга про своє нещастья.

— І моїх батьків за тиждень по Різдві теж вивезли до Сибіру, втираючи сльози, казала вона — й до цього часу не маю жодної вістки від них.

— Мабуть, Ольго, й не матимеш — стверджуючим тоном сказав Гриць.*)

— А знаєш, Грицю, — казала далі Ольга — чому і мене разом із тобою не вивезли. Наш голова сільради, партієць смердючий, поклопотався, щоб мене залишили, бо мав надію, що я стану його любкою; вже кілька разів казав мені, що буде ходити до мене, або поїду я шукати Грицька. Доводила я йому, що так не годиться, що він має жінку, має дітей, що не личить йому, як представнику влади, так чинити. А він мені на це — «Дурницю ти, Ольго, верзеш. А як господарку твою забирали, то це ж дякуючи мені залишили тобі кофтину, спідницю й платок на святковий день; і коли Грицька вивозили, то ніхто інший а я добився того, щоб тебе залишили дома». «Дуже дякую Вам, товаришу голово, за таку ласку до мене» — кажу я йому. А він своеї — «Е то пусте така дяка; он прийду до тебе ввечері, то тоді подякуеш». — «Е ні, ні! І не думайте, не приходьте, бо до хати не пушу, кричатиму, сорому Вам нароблю».

— А добре було б, побратиме, якби той комуніст сам прийшов до нас, а не ми до нього — казав Гриць.

— Не зле було б, Грицю — відповів побратим.

— Тож як голова ще буде до тебе, Ольго, чиплятися ти ти не відмовляйся; хай прийде він до нашої хати.

— А хто ж тепер носить твою гарну одяжку? — заинтаз якось Гриць.

— Та хто — комсомолки та дружини й дочки активістів.

— Оце є найсумнішим — зауважив Гриць. Не в самій стежкі тут. Ольга, річ. Лихо в тому, що таким чином

«Варто зауважити, що Москва дбає, аби злочини нелюдського вчинення її іншими, які вона проваачає на іннополонами і ю пародами, вирізу чергу над українцями, децо приховати й одурити принаймані злочинців. Тож у час розкуркулювання, іншачи сотні тисяч хліборобів, сотням із них Москва давала цілком пристайні умови й гарний зарплаток: їх одиції виселяли рідним та відіймали, що живуть добре й не нарікають на життя. Від таких іншів (бо інших не було) ширився розголос, що розк рукулем на півночі живеться добре.

Від 1930 року трояплюється, що де-хто в розкуркуленнях і вивезених на північ прийздив добре водягнений і при гроах у рідине село на відпуск; активісти у фуфайках, порівніною до них, виглядали зліденими й вони, завдрячі вівали — клятим куркулям скрізь добре живеться... Але так будо тільки для одиць, спеціально визначеніх.

москалі щеплять нашому народові руїнницькі навики, а це матиме далі важкі наслідки. І діж, що ти придбала тяжкою працею власних рук, або рук твоїх батьків. від тебе забрали, а сусіди без гризоти сумління надягають її на себе; отже вони не шанують і не цінять здобутків твоєї праці, то хто ж цінитиме здобутки їхньої праці? Це ж є повернення до рабських часів коли праця звичайної сірої людини не шанувалась, і здобутки її не охоронялися законом. У тих дівчат, які одягли твій одяг, совлада на протязі їх життя привласнить їхньої праці в тисячу разів більше, ніж вартій твій одяг, а вони вже не матимуть права протестувати проти цього, бо самі перші порушили закон християнської моралі.

Зацікавилася Ольга, чи залишився хоч хто в живих з перших потягів, що прибули до Куклова.

Дехто лишився — відповідав Гриць — майже виключно молоді й дужкі на силі. Родина Паради, батько й мати та син, парубок, як дуб, були при добром здоров'ю. В родині Ярових з Дніпропетровщини батько, мати, сини й дочки померли, а один син лишився. Михайлів Костя (грек з України) з братом кульгавим, міцні парубки, теж лишилися живими. Король Іван Сидорович з Харківщини, коваль за фахом, працював у, кузні з синами Іваном і Сергієм, а дочка Лідія з матір'ю теж працювали й усі лишилися живі. Гаргуль Федір з Донбасу Гришинського району Константинополь ч.2 лишився живий з двома дочками-красунями й то тому, що старша дочка, як фахівець бухгалтер, була продана конторі лісопункту Воложка в 26 кілометрах від Куклова; вона могла на волі трохи розжитися харчів і час від часу приносити батькові й сестрі*).

Торгівля людьми

Я наважу тут вислів Гриця Удовиченка «була продана»; читач, та до того ще й «демократичний», може при цьому скептично похитати головою й засуджувати автора за наклеп, кажучи, що продаж людей зник уже давно разом із рабством.

Світ знає, що в наші часи продаж рабів проводиться тільки в одній напівдикунській країні Африки; про те ж, що комуністична Москва торгує людьми-невільниками,

* У 1931 році старого Гаргуля було засуджено на 10 років за антирадянську діяльність серед спецпоселенців і відправлено в Котлас у поправно-трудовий табір (касцет); раб не мав права нарікати на свою долю, й за таке нарікання діставав тяжку кару. Напередодні яйши Гаргуль пов-риувся з Котласу на Україну.

Всю родину Короля теж сдали, й кожного було теж засуджено на 10 років до поправно-трудових таборів і вивезено з Куклова.

світ не знає, бо це відбувається за залізною заслоною, та, крім того, в лексиконі Москви слово продаж по відношеню до людей не вживається — замість того, про спецпоселенців пишуть, що він (вона) «отпущен на вольную роботу»; про в'язня поправно-трудового табору (кацету), що він «разконвоюван і откомандирован» до такої то установи, заводу, треста і т. п., що купили в'язня (в'язнів).

І в українській еміграційній пресі торгівля людьми в Советів не висвітлена. Об'єкт торгівлі, невільників, що незадовго перед тим були ніби правними совєтськими громадянами, Москва арештує, засуджує до кари, тримає їх у напівголодному стані, в жахливих житлових умовах, на важкій фізичній праці — й тим підтримує їхню моральну стійкість і духову відпорність. Коли такий тероризований невільник стає об'єктом торгівлі, й при цьому умови його життя й праці дещо кращають, то він внутрішньо вже не є в стані протестувати проти цього, не журиться цим і навіть є задоволений з такого продажу. Можливо, що з цих мотивів і преса наша не приділяє цьому явищу, як такому, що не погрішує, а поліпшує стан в'язня, належної уваги. Але треба пам'ятати, що й у часи работторгівлі, в початковому, вишкільному періоді вона мала менш відразливі форми, її тільки з бігом часу набирала повністю своїх драстичних форм.

Ми не є певні, що в ці роки не відбувається торг між ССРР і Китаєм європейськими фахівцями, яких Москва «наловила» в Німеччині й країнах-сателітах.

Чи є різниця в торгівлі людьми в колишні рабовласницькі й теперішні Московсько-Советські часи? Так є. В рабовласницькі часи торгували людьми переважно приватні особи, а за Московсько-Советських часів право торгівлі людьми належить монопольно державі й провадиться органами ГПУ, НКВД.

В рабовласницькі часи мірилом вартості раба для чоловіка був його вік і фізична сила, а для жінки — вік і вродливість; в комуністичній же практиці мірилом вартості раба є ступінь фаховости (кваліфікованости) невільника.

За рабовласницьких часів раб не одержував на руки платні, а в теперішній комуністичній державі невільник одержує невеличку платню, в залежності від умовин. Якщо покупець забезпечує купленого в'язня житловим мешканням, то вираховується, скільки коштує на місяць мізерна норма їжі (денно пів кіла хліба, тарілка зупи,

шклянка чаю), й місячна вартість цього раціону раз на місяць видається в'язневі на руки.

В рабовласницькі часи людина, що її продавали, жувилась з цього, а при теперішньому модерному рабовласництві невільник тішиться, що його продано. Так наприклад дочка Гаргуля дуже тішилась, коли після продажу з куреня чи брудного барака вона перебралась до теплого кімнатного помешкання, коли замість тяжкої фізичної праці в лісі на холоді вона за своїм фахом сіла в крісло бухгалтера в теплому приміщенні, коли замість глибкого чорного хліба і кусника соленої риби вона мала кусник випеченого хліба й тарілку гарячої зупи; коли вона, приречена на повільну смерть, тепер уже не думала про неї й навіть дбала, щоб не допустити до смерти батька й сестру. Правда, за всі ці вигоди вона мусила працювати 16 годин на добу, себто працювала за двох осіб й за цю працю одержувала 15% заробітку однієї особи, а решту 85% потрапляли до кишень новітнього баріна-москаля, коменданта спецпосолька Куклюва товариша Боригіна.

Практично продаж оформлювався так. ГУЛАГ продаєвав «ізлішк» кваліфікованої робочої сили, припустимо, інженера будівельника (в язня) якомусь трестові за платню 600 крб. місячно. За умовою трест на харчі видає на руки цьому інженеру 35 крб., а решту 565 крб. платить до каси ГПУ. В свою чергу адміністрація табору, у списках якого лічиться в'язнем проданий інженер, виплачує від себе йому 25-40 крб. премвинагороди, а решта 525-540 крб. є чистим прибутком ГПУ.

В роки моого перебування в'язнем (1931-35 р.) продаж в'язнів був широко практикований. Продавались: інженери, архітектори, механіки, електрики, лоцмейстери, тощо пографи, лікарі, плановики, економісти, статистики, бухгалтери та люди інших кваліфікацій. В'язнів-фахівців купували: Северолес, трести, заводи, артлі, кооперативи та інші установи й організації віддалених таєжно-штучнічних районів СССР. В ті місцевості фахівці не хотіли їхати добровільно, а якщо деякі їхали, то тільки на рік чи два, щоб добре заробити й повернутися додому; отже в ці райони фахівців постачало ГПУ порядком продажу в'язнів, які ще й тішилися цим, бо при цьому потрапляли в кращі житлові умови та ще могли находити й інший заробіток, виконуючи на замовлення різні завдання (консультації, нагляд за будівництвом, складання плянів і т. д.).

Для державної економіки це було корисним, бо один

кваліфікований працівник виконував працю за двох, трьох, а платні не діставав і за одного.

Найціннішим же для в'язнів було те, що їхні родини могли приїздити й оселюватись близько від своїх проданих батьків, себто уможливлювався зв'язок з родиною.

Ми освітили тут коротенько так би мовити роздрібну торгівлю в'язнями-фахівцями; але крім того була й масова, гуртова торгівля тисячами й десятками тисяч людей — під яким титулом вона реєструється в советських паперах, це є таємниця московських міністерств, про яку людність довідається хіба після знищення московської роботоговельної імперії.

При такій системі працівникам ГПУ-НКВД доводилось іноді натрапляти на труднощі, бо советська конституція не має параграфів, які регламентували б взаємовідносини вільних з невільними. Для прикладу — комендант спецпосолька Куклова Боригін мав сам виробляти закони для невільників і він же й доглядав за їх виконанням.

В 1937 році дочку Гаргуля (бухгалтера) засватав мій знайомий, тоді вже вільний Д. М-ка, що відбув одинадцять років ув'язнення й після звільнення поступив на лісобіржу трактористом по вільному найму. Наречені обое звернулися до коменданта Боригіна й цим поставили його в прикре становище; бо ж у сталінській конституції нема параграфа, який говорив би про шлюб вільних з невільними, або який би забороняв невільним дівчатам взагалі брати шлюб. Боригін задумався. Він, звичайно, не припускав і думки про переведення Гаргульви у вільний стан; назпаки, наслідуючи дух кріпацьких часів, він намагався краще перевести її нареченого в невільники й хитро почав умовляти його зареєструватися під прізвищем своєї нареченої. Але М-ка на це не піддався, й Боригін вилішив таки шлюбну метрику на прізвище М-ка.

І після шлюбу Гаргуль працювала на старому місці бухгалтером лісопункта Воложка по 16 годич на добу, й платню її так само забирає комендант спецпосолька Боригін. Чоловік її М-ка залишився вільним, одержував платню на руки й утримував свою дружину-невільницю; але в 1938 році вони втекли на Україну — «хахол» таки перехитрив.

В 1938 році в п'ятдесятьох бараках спецпосолька Куклова жило може якихсь пів тисячі невільників; груbi тисячі померли, інші розбіглись та були продані різним

підприємствам. Боригін задумав тоді вдатися з проханням до урядових чинників про розшук «беглих», щоб у такий спосіб збільшити населення спецпосолька, бо праця по «освоєнню» таєжної землі рухалася надто повільно.

Свої заходи Боригін не довів до кінця, бо в них відчала потреба — в зимі 1939 року почали прибувати погяги з «звільненими від польсько-панського ярма» хлівоборобами Волині й Галичини. Вони оселились у хоч і переновнених блощацями, але сухих бараках; в ті часи була вже кухня й лазня — в порівнянні з зимою 1930 року «жіть стало лучше, жіть стало веселее» (Сталін).

Варто зазначити ще той факт, що в 1936 році, після проголошення сталінської конституції і ніби в зв'язку з нею, Боригін на два тижні склав обов'язки коменданта, підступно зібрав у спецпоселенців підписи, що вони бажають, щоб він був комендантом — а після того ще з більшою люттю й садизмом знущався над своїми невільниками-українцями.

Кара запроданцеві

Але ми відхилились від наших утікачів.

Тих харчів, що їх Ольга купила, продавши кофтину, вистачило тільки на три дні; отже продала вона останню хустину й за вторговані гроші купила харчів (пшона, олії й кілька паянниць) на цілий тиждень. Два рослі чоловіки, виснажені на засланні й під час втечі, для відживлення потребували багато їсти, а не було за що купувати харчів, не було чого й продавати, й Ольга цим тяжко журилася.

Побрятим усе підбивав Гриця щось чинити, на щось наважитися, кажучи, що вони ж мають зброю.

— Так що, злодіями нам ставати? — іронічно питав Гриць.

— Ні, боронь Боже — заперечував побратим — але все ж таки, якби ми пішли до тих активістів, що забрали одежду твоєї дружини й інші речі твого господарства, та хоч частину цього відбрали назад, то хіба це було б злодійством?

— Було б це злодійством чистої марки — відповідав побратимові Гриць — Хіба можна карати злодія тим, що у нього викрасти ним украдене? Таке поступовання веде тільки до морального розкладу суспільства.

Але побратим усе тиснув на Гриця, кажучи, що вони тепер у такому скрутному стані, коли не можуть дотримуватись принципів високої моральності, що на завтра вони не мають чого їсти, що Ольга у розначі

плачє, що треба їм взяти пару курей у будь-кого з активістів.

Гриць врешті дав згоду, але казав що він має на думці інше джерело, яке дозволить їм не спухнути з голоду. СОЗ забрав у нього посів озимини, на який він уклав посівний матеріял і працю; скоро скінчується косовиця озимини, й можна буде вночі ходити в степ оббивати колоски снопів; щоб не було підозри на Ольгу, треба буде ходити не тільки на Грицеве поле, а й на поля інших господарів, вивезених на північ.

Якось уночі Гриць з побратимом принесли таки дві курки. Вдень пішла Ольга до центру Удовиченок, щоб дізнатися, які є балачки з приводу викрадення курей.

Вертаючись, здібала Ольга голову сільради. Навіть і не привітавшись, суворим голосом звернувся до неї:

— Останній раз кажу тобі, Ольго. Або я ходитиму до тебе, або розберемо твою хату, а ти вибирайся куди хочеш.

Отакої! — задираюватим голосом відказала Ольга. — А я то хіба винна, що товариш голова тільки язиком, а не ногамиходить до мене.

— Ну то чекай же — прийду сьогодні.

Розповіла Ольга дома, що вона чула про пропажу курей; сказала й про зустріч з головою сільради та про розмову з ним. Гриць з побратимом приготувалися — наладили мотузки, сокиру; взяли три цегли й кожні обвинули навхрест дротом. Коли смеркалось, то побратим з сокирою вийшов у сіни, а Гриць з обрізом був у хаті. Ольга скинула лише кохтину й сиділа на ліжку.

Доходила дванадцята година ночі, як у віконницю зачиненого проти ліжка вікна хтось постукав. На запитання Ольги почувся упевнений голос голови. Ольга хутко відчинила навстіж сінешні двері, закликаючи заходити, її вибігла за хату, ніби за потребою.

Голова вступив до сіней із гвинтівкою на лівім рамені, й тут побратим із-за дверей ударив обухом у тім'я голови; від удару той захитавсь ніби п'янний, і в цей момент побратим ззаду міцно стиснув карок, уп'явши пальці в горло голови.

Підоспівши Гриць ухопився за ноги, й голову поважили на долівку сіней, обвили петлею карк і міцно скрутіли цуркою, зв'язали ноги, прив'язали руки до тулуబе — отак без жодного звука упорались з головою, вийняли у нього з кишені гаманець, взяли його гвинтівку й, забравши три цеглини, віднесли трупа до ставу.

Прив'язуючи цеглину до карку голови, Гриць казав — що медаль маєш за зраду своєму народові, Україні.

їні й за вірну службу Москви.

Прив'язуючи цеглину до правої ноги, Гриць казав — цю медаль маєш за моїх батьків, братів та сестер, що ти їх вислав на Сибір.

Прив'язуючи цеглину до лівої ноги, Гриць казав — цю медаль маєш за моїх сусідів, односільчан і всіх тих, що ти їх викидав з хат, вивозив під бугри, віддавав москалям на поталу й знищання, й які в тяжких конаннях приймають смерть у Сибіру, Уралі, в північних просторах Московщини.

Прив'язавши цеглини, трупа пустили в воду на глибокому місці ставка.

Минув день, два, три.. Розголос про зникнення голови сільради на Удовиченках розійшовся по околицях; й у нас у Зінькові про це було відомо. Говорили про те, що голова був у сільраді до одинадцятої години вечора й, виходячи, казав черговому сільвиконавцеві, що йде додому. Між сільрадою та його хатою й стрілу не було, гейби корова язиком злизала нашого голову — казали діди.

Заворушились ГПУ й міліція, але вони були безрадісні й не могли натрапити на слід; кілька разів переглядалися списки чоловічого населення сільради, але не було кого запідозрити на якийсь рішучий, відважний чин — здавалося, що на Удовиченках залишились тільки прихильні до соввлadi й покірні люди.

А тим часом Гриць з побратимом ходили ночами оббивати снопи й щоразу приносили кілограмів двадцять пшениці з половиною. Молоти не було де, та Ользі й не випадало молоти зерно, бо ж відомо було всім, що колгосп забрав у Ольги весь посів озимини. Доводилося Ользі носити у кошику продавати на базар у Зінькові кілограмів по десять пшениці й купувати за вторговані гроші харчі.

Гриць з побратимом полягли в облозі

Надій:лов місяць листопад. Пильні й досвідчені очі молодиць помітили вагітність Ольги. Почалися пересуди; молодиці стали пильніше доглядати своїх чоловіків, чи часом вони не заходять до молодої вродливої Ольги.

Вагітністю Ольги зацікавився й новий голова сільради, який вирішив особисто пересвідчитись, хто з чоловіків відвідує Ольгу. Взявши з собою активіста, голова сільради темного листопадового вечора тихенько наблизився до Ольгиної хати й, прикладивши вухо до віконниці,

що нею було зчинено вікно проти ліжка, пильно прислухався. Почув він неголосну розмову; свідчило це, що Ольга була не одна в ліжку.

Кілька вечорів підслуховував голова і дійшов до висновку, що в хаті Ольги є чоловік і то не один. Про своє спостереження він повідомив Зіньківське ГПУ.

Коли вранішній світанок, крізь одно незачинене вікно близько дверей, вже витиснув темряву з кімнати, Гриць ще лежав у ліжку й бавився дитям. Ольга ж уже встала й, наблизившись до дверей, щоб вийти в сіни, побачила крізь вікно, що до брами скорим кроком наближалася загін з понад двадцяти міліціонерів.

— Грицю! Міліція! — перелякано крикнула Ольга, хутко взяла дитину з ліжка й зайшла в сінечину комору.

Гриць миттю зняв обріз з цвяха над ліжком, в одній білизні підбіг до вікна й став біля стіни. Побачив, що попереду підходив до хати чорнявий, середнього росту агент ГПУ — Гриць стрілив йому в груди *). В мент агент і міліціонери подалися назад. Гриць не бачив ворогів через зчинені вікна, але стріляв у ті вікна навмання. Побрратим, що спав у кухні, й собі почав стрілянину з вікна кухні.

Чулися часті стріли й брязкіт розбитого шкла; налякані міліціонери розбеглися, як щури — за хлів, льох та клуню. Гриць залишився в кімнатах, а побратим зліз на горище, з чотирьох боків вишив по парці в даху й обсервував у дірки. Ось один сміливіший міліціонер обережно висунув з-за хлівця над льохом краєчок свого писка — і в мент стріл побратима з горища хати прошив обидві щоки й потороцив йому кілька зубів.**). Міліціонер, спливаючи кров'ю, поліз за клуню.

Це в такій мірі налякало решту міліціонерів, що більше вже ніхто не наважувався виглядати з-за укриття.

Гриць з кімнат, а побратим з горища хати час від часу робили по кілька стрілів у хлів і клуню й тим тримали міліціонерів прикутими до своїх скованок. Козаки стріляли з різних місць, і, після уважного спостереження, міліція прийшла до висновку, що в хаті є чотири озброєні особи.

Козаки мали час одягніти й поїсти; вони поставили собі завдання затримати міліцію до вечора в бездіяль-

*) Зіньківське ГПУ ширплю чутки, що тому агенту куля лагідно пробила легені, але він зостався живий і дохідив до здоров'я. Кружляли чутки, що він помер, але, щоб населення не тішилося з смерті генеуринника, трупа відвезли автом до Полтави. В усіхому разі він назавжди залишить нашого міста.

**) Той ранений міліціонер з перекошеним обличчям у рубцях, відійшов, як інвалід, на пенсію.

ному стані, а тоді з наступом темряви втекти з хати. В свою чергу міліція розуміла намір обложених і вжилася заходів для збільшення своїх сил, викликавши телефонічно з Гадяча кілька десятків міліціонерів для по-мочі.

На лихо, серед міліціонерів знайшовся відважний комсомолець, донський козак; як уже сутеніло, він сів на коня, взяв у руки зроблений з прядива, змочений у нафті, запалений смолосикп, в галоп наблизився до хати з того боку, де були зачинені вікна, протяг огнем по солом'яній стрісі, на розі хати заткнув смолосикип у стріху й хутко подався теть.

Побачивши огонь, побратим зразу ж став розшивати парки й спихати їх на землю; але його зусилля були марні — огонь взяв перевагу, все поширювався, й побратим зліз з горища. Огнєві язики немилосердно-швидко злизували дах хати.

Справа ставала безнадійною. Поцілувавши Ольгу й дитину, Гриць відчинив сінешні двері; з дитиною на руках Ольга вийшла на подвір'я, й її зразу заарештували міліція.

Зачинивши двері на засуви, побратими продовжували стріляти з вікон, але не довго; кімнати наповнялися димом, який роз'їдав очі й не давав дихати. Отже Гриць і побратим умовились тікати — один праворуч, а другий ліворуч — і вибігли з хати.

Гриць вибіг за клуню і націлив обріз у міліціонера, але, замість стріла, тільки затвір клацнув — у цівці не було патрона. Тієї ж секунди міліціонер Р. Макуха, мешканець м. Зінькова, на віддалі двадцяти сантиметрів від цівки гвинтівки, стрілив у голову Гриця.

Підбадьорені міліціонери тепер повибігали з своїх скованок і побачили ще одного, який утікав степом; розпочалася шалена стрілянина по ньому: не добігши кільканадцять метрів до кущів, побратим Гриця упав забитий.

Збитих обшукали; у Грицевого побратима знайшли шкіряний гаманець; присутній при цьому голова сільради зразу пізнав, що то був гаманець забитого голови й журливо зауважив — Так ось хто злизав мою попередника.

Трупи Гриця й його побратима наступного ранку відвезли до Зінькова, й — як вісім років перед тим отамана Хрестового з побратимом — гицель закопав їх на міському кладовищі.

Цей геройчний чин двох синів козацького роду восе-

ни 1930 року на Удовиченкових хуторах дуже підсилив на дусі нас підпільників і ствердив доцільність збройного спротиву ворогові. Шкодував я, що, посідаючи таку велику кількість патронів, козаки в останній сутічці за мало втрат завдали ворогові; але й попри це показали вони, чого вартий активний спротив однієї лише хати.

Дійсно: I. Проти двох козаків, що вели цілий день перестрілку, нашому ворогові треба було мобілізувати збройні міліційні сили двох районів.

2. Генеу-міліційний апарат був у небезпеці й напруженні; телефонічно повідомлялося Полтаву про перебіг облоги, а в сусідніх районах просилося помочі.

3. Цілий день медична обслуга лікарні була мобілізована для військових потреб і доглядала ранених.

4. Кожен щирий українець серцем і душою вітав хутир і його оборонців і тим викресував у душі своїй ще одну іскру ненависті до москаля.

5. У народі широко, до подробиць коментувався перебіг облоги, з власними зауваженнями й побажаннями; приміром — якби він (Гриць) подав у цівку патрона, то не було б уже у нас Макухи; то дим їх запаморочив, а то б вони запевно втекли і т. д. Тобто не з книжок, а на живому чині плекалися культи геройки й романтика зброй.

C. В. У.

З початком розкуркулювання, а потім колективізації тиск соввлади на хліборобів усе збільшувався; тим самим і серед хліборобів збільшувалось обурення й ненависть до окупанта-москаля. До того ж викриття органами ГПУ Спілки Визволення України (С.В.У.) відкрило очі хліборобам, бо з прилюдного суду над проводом СВУ нарід довідався, що мудріша частина нашої інтелігенції не тільки не зрадила хліборобів, а навпаки — в боротьбі за визволення України брала ставку на хліборобські сили.

Все це в великій мірі підняло хліборобів на дусі. З певністю можна сказати — якби в ті часи на села хутори завезли гвинтівки й зарядили брати їх тим всім, хто хоче боротися за визволення України, то хіба одиниці таsovетські активісти не взяли б до рук зброй.

При такому наставленні хліборобів повстанський загін (для пом'якшення ми називали його повстанською організацією) кількісно можна було скоро довести не то що до десятків, а до соток. В цьому розумінні на мене тиснули мої друзі, особливо молодший Тесля, які

казали, що в розмовах з хліборобами (звичайно, з такими, з якими можна було говорити на такі теми) не зустрічали таких, що не бажали вступити до організованого підпілля. Але я не давав згоди на збільшення організації повище 50 осіб, себто повище тої кількості, яка мені була дозволена; та і не було потреби, не посідаючи запасів зброї, приймати до підпілля неозброєних людей.

В кінці січня 1950 року я вийшов до Полтави й поступив на працю старшим робітником бази м'ясокомбінату. Тоді увага полтавчан була прикута до перебігу слідства, а потім суду над їхніми земляками професором В. Щепот'євим і адвокатом К. Товкачем. Я мешкав недалеко від садиби Товкача, й з самого мешкання бачив, як на його подвір'ї комунгосп вирубав прекрасну дубову алею. До мене в Полтаву регулярно що два тижні приїздили Хоменко або Тесля, й від них я діставав звідомлення про всі найновіші події, що відбувалися на селях.

Весною, тобто тієї пори року, що сприяє початку збройного виступу, ми на низах вимагали негайного чину; це питання всебічно дискутувалося. Всі ми були згідні з тим, що надійшов сприятливий для повстання час, що саме тепер, при переході від НЕП-у до соціалізму, дійшло до разочарованого розходження між совладою й народом; якщо підпілля не використає цей мент, то доведеться чекати вже наступного етапу, до переходу від соціалізму до комунізму, але тоді сила спротиву буде меншою; отже нам відавалося, що саме тепер є нарада розтрощити большевію й організованим виступом добре побудованого, озброєнного підпілля всеукраїнського маштабу визволити Україну.

Але ми, керівники низинних клітин, не мали дозволу на організований збройний виступ, бо не можна було сподіватися на допомогу з-за кордону. Провід виходив з того, що хвилею однайденного повстання ми могли скоро звільнити від большевиків села і невеликі міста України, але тривала війна повстанців, озброєних тільки ручною зброєю, з арміями москалів, озброєними гарматами, літаками й танками, видавалася цілковито безвиглядною. От тоді то треба було, щоб Зах. Європа й Америка, яких у той час Москва боялася, посili рішучу протиболішевицьку позицію й дали нам допомогу зброєю; та ба — потуги вільного світу не хотіли тоді активно допомагати поневоленим народам.

Отже доводилося орієнтуватися на власні сили й на власну зброю, а тому треба було намагатися, щоб і ар-

мія виступила на боці повстанців; тобто треба було й у червоній армії зачервiti підпілля, а це теж вимагало немало часу — тож ми на селях мали чекати.

З наближенням жнів я повернувся додому, бо мав дещо посіву збіжжя, й його треба було зібрati. По жнівах я до Полтави вже не повернувся, а тільки наїздив туди що три місяці.

Праця нашого підпілля полягала в намаганнях придбати зброю та в вербуванні до підпілля осіб, що мали власну збрєю. Покладали ми надії на наступну весну 1931 року й до неї готувалися. Складав я дві зrimовані летючки й від руки написав по декілька десятків прімірників їх. До найменших подробиць проробив я плян захоплення повстанцями міста Зінькова, яке мало бути переведене з близкавичною швидкістю — на протязі 10 хвилин ми мали бути господарями міста.

Дуже тяжкою була справа добування патронів. Мав я декілька пістолів системи Сміт і Віссон та бравнігів і не мав до них жодного патрона. Передав їх підпільнікам з надією, що може хоч саморобними патронами їх задрять, бо ми вже мали практику заладування порожніх гільз. Мій наган теж був заладований чотирма патронами фабричного виробу й трьома саморобними.

Надійшла весна, а з нею зростало поривання підпільників до активного виступу. Відвідав я Полтаву й почув — «Ні!» Відвідав у червні вдруге — й знову те ж фатальне «Ні».

Був я тоді молодий, мав ледве 30 років, і належав до тих запальних, що в глибині душі не погоджувалися з тим «Ні». Я тримався того погляду, що москалі прагнуть всіх нас, так або інакше, вишлюндрувати — так чому ж ми маємо пасивно чекати своєї черги?

Висловлював я такі аргументи, висилаючи з Полтави листи в Опішнянський, Диканський та інші суміжні райони до надійних осіб, заоочуючи вмирati «орлами на льоту з ворожою стервятиною в пазурях». Мав я інтенцію виломитися з приписів підпільної мережі й зважитись на такий чин, щоб у історії боротьби України проти Москви хочби з краєчку було позначене є моє ім'я,

Над цим питанням я багато й напружено думав і в душі своїй не находив виразної відповіді. Вирішив я вдастися за порадою до моєї знайомої Н.П-да (брата її забили большевики), учасниці визвольної боротьби 1919 — 21 років, щоб почути її «безсторонню» думку щодо моїх намірів. Прийшовши до неї на хутір, виклав їй свої

пляни відносно збройного виступу.

Моя приятелька, уважно вислухавши мене, досить обґрунтовано довела неслушність моїх задумів. Переконливими були її висловлення, що передчасний виступ одного загону може підпільній і визвольній справі більше нашкодити ніж допомогти — і саме тому, що большевики тоді скрізь переведуть превенційну акцію, виарештують по всіх селах тих, хто на їхню думку може бути організатором та ініціатором протисоветської боротьби. А під час такої акції певно натраплять вони на нитку не одного підпільного клубка.

За бажанням підпільників, на початку серпня відбулися сходини в місцевості їх найбільшого скupчення. У розлогій балці недалеко від хут. Човнова-Балка, серед валів старовинного майдану, з'явилося з навколоїших хуторів понад двадцять козаків. Я мав наган, а ще два мали обрізи — вони тримали варту на підступах до валів.

Була гарна немісячна ніч. Визираючи із-за валів, я бачив силуети голів. Молодший Тесля кожному прибулому визначав його місце так, щоб він не міг пізнати іншого, а ті, хто знав один одного, були разом.

Я сів поверху вала й розпочав слово:

— Побрратими! Не навмисне, а підвідомо вибрали ми місце для наших сходин на старовинних валах. Невідома сила притягла нас сюди, щоб засвідчити духову тягість нашу від наших предків козаків. Ці вали насипали козацькі руки чи то для муштрових вправ, чи для добування селітри для пороху, чи для іншої військової потреби, але все для однієї мети — для служіння інтересам збройної боротьби. Отже той дух, що підноситься над цими валами, є дух лицарів козаків, що все дбали за зброю й воювали з ворогами за Віру нашу й Волю України. Приймім же й ми хрещення цього духа, єднаного з Богом, щоб бути гідними спадкоємцями й продовжувачами славних чинів наших працідів козаків, що вміли воювати й уміли панувати.

Якщо ми не будемо вірними преємниками й носіями лицарського духа й обов'язків щодо Батьківщини й свого народу, то уможливимо кровожерному нашему по неволювачу-москалеві винищити до пня український нарід, що при сучасній большевицькій формі поневолення є жахливою реальною загрозою.

Вкінці я звернув увагу на конечну потребу для кожного козака дбати за зброю не тільки для себе, а і для товариша, щоб не пасти задніх, коли настане час повстання.

Мені ставили багато запитань. Питали, коли ж врешті буде повстання; чи передбачається вибороти Україні справжню самостійність і яка, після повалення большевизму, мала б бути форма державного правління на Україні?

Я відповів, що не знаю, коли буде повстання, але треба припускати, що в скорому часі, що маємо вибороти для України повну самостійність, а державна форма буде така, яку Український Нарід забажає.

На таку мою відповідь почув я репліку — «отже знову комнезами вирішуватимуть, якої вони бажають держави». На це я знову відповідав, що для успіху нашої справи треба, аби всі українці будь-яких світоглядових і ідеологічних настановлень, хай і відмінного соціально-го походження, об'єдналися в одну громаду й спільними зусиллями провадили Визвольну Справу до переможного кінця; тому не треба заразі, аж до часу визволення України передрішувати, який має бути на Україні державний устрій; цю справу напевно вирішуватиме не комнезам, а ті українці, що зі зброєю в руках звільнять нашу Батьківщину від окупанта-москаля. Висловлював я певність, що наш народ у своїй масі не втратив ще здорового глузду й відновить третю з черги Гетьманщину.

Така моя відповідь задовольнила всіх зібраних. Треба зазначити, що члени нашої організації на три чверті були прихильниками Гетьманщини і то певне тому, що при доборі підпільників ми пильнували про те, щоб кандидати були національно свідомими, релігійними, тверезими, моральними, серйозними — а ці прикмети в найбільшій мірі посадали вихованці хліборобських, консервативних родин. Ми трактували підпілля, як нашу еліту, як лицарів — тож оминали ми балакунів, брехунів, алкоголиків, себелюбців, амбітників тощо.

Нерозважна активність Теслі

Після сходин минув тиждень часу, й до мене на чергову явку прибув Тесля старший. Зразу, хоч би й з енергійного потиснення руки, відчувалося, що він був у піднесеному настрої. — Мабуть щось гарне сталося, може кулемета роздобули — подумав я.

Тесля розповів мені таке: Гадаючи, що після ліквідації повстанського загону Хрестового у людності Лютенъки мало лишитися чимало зброї, він ходив у Лютенъку, купував у селян полотно й при цьому обережно зоводив мову про купівлю зброї; при цьому йому пощастило нов'язатись з підпіллям Лютенъки, і він уже побачився

з керівником підпілля вчителем Кривко, що живе в місті Гадяч. Той дуже хотів побачитись зі мною й для цього дав свою адресу, яку Тесля передав мені.

Розпитавши в подробицях, як відбулося наладнання зв'язків, я поставився до цього з застереженням. Я висловив своє невдоволення, кажучи, що такого завдання не давав, що під цю пору нам не треба шукати зв'язків з іншими підпільними групами, бо це загрожувало виявленням усієї конспіративної мережі. Але я гадав, що коли вже так сталося, то треба було їхати до Гадяча, щоб принаймні самому пересвідчитися, чи є небезпека для організації.

Зустріч з таємним агентом ГПУ

Незабаром я прибув до Гадяча й завітав до вчителя Кривка, який видимо був радий моєму прибуттю. Проішли ми через багатокімнатний будинок у садок, і Кривко запросив мене сідати на лавку, а сам сів на траву проти мене. Він весь час пильно вдивлявся в мое обличчя; вже одне це викликало в мене недовір'я до нього. Коли ж до того він вийняв пачку цигарок (хоч і поганеньких) і став мене частувати, то це мое недовір'я ще збільшилось — бо в той час у районових центрах цигарок у вільному продажу не було, а одержували їх у закритих розподільниках тільки апаратчики ГПУ, міліції, партійці й взагалі советські привілейовані особи.

Кривко перший почав зразу ж інформувати мене про свою організацію, говорив, що вони мають багато зброї, офіцерів, що в центральному проводі є у них видатні науковці й ще багато казав такого, що про це взагалі не належиться інформувати та ще людину незнану при першій зустрічі з нею.

Він, певно, гадав, що має до діла з селянином-просвітаком, який після його «широкої інформації» викладе в свою чергу щиро сердечно все за свою організацію. Але я був уже «стріляний итах» і за 30 років свого життя мав 11-річний досвід підпільної праці. Я казав Кривкові, що ми не маємо ні центра, ні науковців, ні зброї й просив допомогти нам зброєю. Але Кривко відмовився дати зброю, кажучи, що вона їм самим потрібна. Просив я ще дати 7-8 озброєних підпільників, щоб допомогти нам звільнити з-під арешту групу хліборобів з села Тарасівки, яких днями в Зінькові судитимуть прилюдним судом, й частині їх, що була в повстанцях, загрожує кара смерті — і на це прохання дістав я відмову.

Коли ми стали умовлятися про час і подробиці при-

їзду до мене, Кривко витяг з кишені бравнінга й запи-
тав, чи його брати з собою. Я порадив взяти лише гар-
ний совєтський документ.

Вертається я з Гадяча в цілковитому переконанні, що мав
розвому з агентом ГПУ.

Шідцілля в загрозі

Тесля, що перший нав'язав зв'язки з Кривком, у
призначений час наступного дня прибув до мене. Я ска-
зав йому, що вважаю Кривка за шпигуна ГПУ, й що нам
треба зйтися на ширшу нараду та обговорити, що ро-
бити в такому тяжкому становищі. Тесля з свого боку
приніс сумну вістку — два дні тому ГПУ вночі викрало
батька двох наших підпільників, певно тому, що старий
напідпиток грозився активістам.

Отже тепер ворог з двох боків добиралася до нашого
підпілля. Я дав зарядження, що члени нашого підпілля
мають виїхати з дому — в першу чергу сини того без-
толкового батька.

Кривко прибув до мене не тією дорогою, що ми
умовлялися, й не ввечері, а вдень; в місті зустрілися ми
випадково. Розмова наша була короткою; я сказав йому,
що нема відповідних умов, а тому ми припиняємо
підпільну роботу, й я виїжджаю.

- А куди ви ідете? — спитав Кривко.
- В напрямку на північ.
- Може до Сум?
- Можливо, що й туди — відповів я, й ми розій-
шлися.

III

За гратами та дротом

Мене арештували

Підпільники, яким загрожував арешт, не поспішалися з виїздом, а це затримувало й мене, бо я вважав, що, як капітан, маю останнім залишити потопаючий корабель.

Тоді однієї ночі приснився мені сон, що проти вікна кухні моого будинку лежить на землі сповите дитя, якого колишу з боку на бік; що ту дитину принесло ГПУ й наказало мені її доглядати*) А наступного дня опівдні голова СОЗ-у прислав мені записку, в якій дуже просив прийти до канцелярії СОЗ-у допомогти скласти виробничий плян. З міста прийшов комсомолець Мальований, приніс блянк виробничого пляну, який треба було скоро виконити, щоб він міг у той же день його забрати назад до району. Мальований зауважував, що плян є досить складний, і молодосвідчений рахівник СОЗ-у не зуміє його скласти добре, а тому радив голові попросити мене (як найбільш письменного в громаді) для допомоги — тому то голова й прислав запрошення.

По обіді прийшов я до канцелярії СОЗ-у, й ми почали складати плян; праворуч від мене сидів голова й польсьвод, а ліворуч — рахівник СОЗ-у й комсомолець Мальований, який поклав на коліна свій згорнутий плащ. Працювали ми вже з годину, аж перед моїм носом спустився з стелі маленький чорний паучок; я дмухнув на нього, й паучок поліз дотори, але за кілька хвилин він знову гойдівся перед моїм носом. Я звернув на це увагу присутніх, кажучи: «Маєш, чорний паучок двічі спустився перед моїм носом — про що то він мене попереджає?»*) Я дужче дмухнув на паука, він прудко поліз дотори й уже більше не турбував мене.

*) У нас є таке повір'я — коли скитєся, що няньчини немов: я, — з матимеш клопіт.

*) У нас є інше таке повір'я — якщо перед обличчям спускається чорний паук то це звичас переторогу про наближення чогось неганога; якщо спускається сірий в'ук, то це знаменує добру новину.

Але за якихсь півгодини мене знову «потурбували» два «пауки-кровопивці»; до середини кімнати увірвались дві особи з наганами в руках. Були то знані мені явні агенти ГПУ — Вишневський (жид), а прізвище другого я забув.

— Кто здесь Суслик? — гучним голосом запитали вони.
Я озвався...

— Руки вверх! — і до цього посиналася брудна московська лайка.

Відчувалося, що генеушники нервувалися. Підносячи руки до гори й підводячись з лавки, я помітив, що комсомолець Мальований тримає нагана, що був у плащі у нього на колінах.

Обшукали мене досить поверхово, перевіряючи лише, чи не маю я при собі зброї. Два генеушники і я сіли в лінійку, й баский кінь скоро привіз нас до районового ГПУ. Оце в такий спосіб в кінці серпня 1931 року організувало ГПУ мое заарештування; брати мене дома не наважились, бо вже попеклисся на Удовиченках.

В ГПУ мене завели до кімнати з ґратами на вікнах, де я сів біля стола; в сусідній кімнаті був міліціонер з гвинтівкою й пильнував мене. Пригадавши, що при мені є одержаний сьогодні лист, який міг компромітувати моїх земляків-агрономів, я випросив води й хліба й — непомітно для міліціонера — з'їв той лист.

О одинадцятій годині вечора мене відвели до районової міліції й замкнули до камери, в якій було багато в'язнів; спали вони на нарах, під нарами й на підлозі. Ліг і я на підлогу, близько дверей, але заснути не міг — думки, як вівці в сполоханій отарі, стрибали одна через одну. Мав я жаль на самого себе, що дався на гачок, і мене заарештували — я маз був намір не датися живим до рук ГПУ.

В Полтавському обласному ГПУ

На світанку наступного ранку мене викликали з камери, посадили в особове авто, в яке крім шофера сіло ще два агенти ГПУ. Коли ще в нашому місті авто на Полтавській вулиці доїжджало до мосту, краєчок сонця вже кидав на землю перші промені, й воно видавалось прижмулено-усміхненим оком ласкавого дідуся. і я в думці питав — чого ти, сонечко, усміхаєшся? Чи надію мені посилаєш, чи кепкуєш з моєї тяжкої козацької долі?

Полтавське ГПУ містилося тоді в будинку колишнього Селянського Банку; в пивницях цього будинку був Тюрпоз (тюрmenoе політіческое заключеніе). До рево-

люції 1917 року в тих пивницях банк переховував золотий фонд та інші цінності, а після революції москалі там «переховували» золотий людський фонд української козацької Полтавщини.

Мене завели в простору кімнату, яка ремонтувалася; там я сів на ослоні й роздумував, як маю триматися. За півгодини мене викликали до слідчого. В глибині кімнати стояв письмовий стіл, за яким сидів слідчий — кирпакій, невеликого росту, років понад тридцять; проти його стола стояв невеликий столик — слідчий сказав мені сісти на стілець біля того столика.

— Знаєте, за що Вас заарештовано? — запитав мене слідчий російською мовою.

— Ні, не знаю — відповів я.

Слідчий довго радив мені широко признатися, бо тоді будуть полегшення при судовому розгляді моєї справи, а під кінець сказав, що я заарештований за участь у контрреволюційній організації.

— Гаразд. Тепер я знаю, за що заарештований, але покази в цій справі я хотів би давати завтра, бо минулій ночі я зовсім не спав і цілу добу не їв, а тому дуже втомлений — сказав я, маючи на думці виграти час, щоб зорієнтуватися, а може й дізнатися, кого ще заарештували з нашого підпілля.

Слідчий з хвилину подумав і сказав:

— Добре — йдіть відпочивайте.

В камері

Мене завели до камери, довгої метрів на чотири, широкої метрів на два; вона мала велике загратоване вікно, верх якого лише сантиметрів на 20 був поверх землі, й на цей отвір була поставлена коробка з овальних кусників матового скла, а тому в камері й удень був присмерк. Понад стіною стояли два ліжка, на яких лежали дощані щити, а два матраци з ліжок лежали на асфальтовій підлозі.

В'язнів у камері було чотири: хлібороб з Кременчуцчини Куріп'яткин, років сорока з розкішними козацькими вусами — підпрапорщик царської армії з скаліченою від поранення рукою; другий — працівник кооперації, веселий балакун, що на волі керував кооперативом на будівництві механізованої цукроварні в Гадяцькому районі (забув його прізвище, а треба було б пам'ятати) третій і четвертий — лікар і фельдшер з села. Крім кооператора, всіх обвинувачували в належності до контрреволюційної організації, й усі це обвинувачення відхиляли.

Мене, прибувшого з «волі», розпитували про новини в світі (в тюрпі не давали читати ні газет, ні книжок); питали, хто я, за що заарештований? На останнє я відповідав, що слідчий сказав, нібито я був членом контрреволюційної організації. На це кооператор зразу ж запитав мене, чи я справді був членом такої організації; я відповів, що щосьчув про існування такої організації. Кооператор почав радити мені докладно у всьому признатися, кажучи, що так буде для мене ліпше, що ГПУ безпідставно нікого не заарештовує і т. п.

Мені припало спати на матрацах (на двох матрацах нас спало троє), й я проспав години дві — до обіду.

У той час в'язнів водили на обід по-камерно. Там же в льюху під їdalнью була використана комора, що не мала вікна; в ній посередині стояв стіл, за яким могло уміститися понад десять осіб. Наглядач камер насирав з баняка кожному з нас грамів двісті юшки.

Пообіді я знову ліг і все думав, як маю давати покази. Вирішив я, що найліпше буде вдавати, що я признаюся в усьому, але подавати про нашу організацію тільки те, що вже знає шпигун Кривко, а решту приховувати; надумав я починати свої свідчення, називаючи Кривка, як свого спільника — цим я досягну того, що ГПУ не вважатиме, що я підозріваю Кривка в агентурній роботі, а тому мої з ним розмови прийматимуться за основний матеріял для мого обвинувачення, й це заведе слідство на манівці.

Дуже непокоїла мене ще така справа. У нашу підпільну майстерню я віддав був через Теслю для припаяння зламаного курка пістоль системи «Сміт-Віссон» (які за царя мала поліція). Тільки я знат, кому саме належав той револьвер; отже, якщо на слідстві виявиться, що той револьвер був у ремонті, й мене запитають, чий був той револьвер, а я скажу правду, то цим видам підпільника, а той знає ще одного, озброєного гвинтівкою. Для мене ходило про те, щоб зберегти тих двох озброєних підпільників. Я вирішив повести цю справу так — на запит, чи я мав зброю, відповідати, що мав два револьвери: наган у рижієвому снопові в хліві (там він справді був) і сміт-віссон у житньому снопові, в першому полукипку від садка. Цього останнього там не найдутъ, але для цього буде цілком переконливе пояснення, бо коні стояли поза садибою, близько дороги, й будь-хто з пастухів міг його знайти.

На допиті

Ранком наступного дня я, як і всі в'язні, одержав

чайну ложечку цукру, грамів 250 сірого хліба й нічим не заправлений кип'яток. Після цього «сніданку» мене викликали до слідчого. В кімнаті посередині стояв невеликий столик, а недалеко від нього був письмовий стіл, за яким сидів слідчий. Коли я ввійшов, він встав з-за столу; був це невеликого росту, щупленкий, білявий, кучерявий жидок років двадцяти п'яти.

Він взяв з свого столу кілька аркушів паперу, поклав їх на столику, що стояв поодаль від його стола, й сказав мені: «Садісь, піші показанія».

Я сів писати, а слідчий тим часом стояв біля вікна й дивився на вулицю. Коли я написав уже пів сторінки, він підійшов до мене, взяв аркуш, став читати мої покази й, перечитавши, порвав написане мною.

— Ти пиши за себе — кричав він додаючи материни.

— За себе я зможу й через місяць написати; в першу чергу я мушу написати за того, що лишився на волі — мені слідчий учора казав, що, коли я добровільно про все показуватиму, то дістану легшу кару — відповідав я.

— Ти не валяй з себе найвного мужичка; ти інтелектуально розвинена людина, й так і тримай себе — казав запінений від злости слідчий.

— Я є такий як я є, й ніхто не може відбрати в мене права захищати себе. Кривко зараз на волі, а через деякий час він, як і я, буде заарештований і даватиме покази на мене, а в моїй справі не буде показів на нього — тоді мене обвинувачуватимуть, що я не призвався в злочині — казав я.

— Я знаю все за Кривка й не потребую твоїх доповінь — знову ричав слідчий з домішкою материнини.

— І я знаю й хочу і вважаю необхідним для слідства, щоб і мої свідчення були зафіковані.

Не відповідаючи на ці мої зауваження, слідчий відчинив двері до коридору й сказав:

— Товарин стрілок. Заберіть до камери цю сволоч. а то я його застрілю.

Йдучи до камери, я відчував задоволення тим, що замілював очі слідчим їхнім шпигуном,

В камері кооператор зразу почав мене розпитувати, що мене питали й які я давав свідчення. На таку його «цікавість» я відповідав коротко: «Бісів жидок матюкається, сволоччю мене називав і бравнінгом загрожував; щастя його, що в кімнаті був ще один гепеушник, а то я б його голову об підлогу в оладок розплескав». Вечері кооператора викликали на допит і потім на «допит» його викликали майже кожного вечора.

Наступного ранку, як і щодня, усіх в'язнів по-ка-
мерно водили до виходка що був на подвір'ю; огляда-
ючи написи олівцем і дряпання на стінах в середині ви-
ходку, я надивав напис великими літерами високо на
стіні «Привіт Суслику від Т і Х». По письму я пізнав,
що писав Тесля старший, а значить і Хоменко був з
ним. Це дало мені змогу краще орієнтуватися щодо
свідчень на допитах.

Годині о десятій того ранку мене покликали до слід-
чого. На цей раз мене завели до іншої кімнати; за пи-
сьмовим столом сидів добре відживлений чоловік років
27 високого росту й міцної будови. Генеуська школа не
стерла в рисах його обличчя селянської простоватості.
До його стола був приставлений маленький звичайний
столик, біля якого слідчий і сказав мені сісти.

— Я є слідчий Грушевський — відрекомендував себе
слідчий українською мовою й зробив після цього паузу,
очевидно чекаючи, що його прізвище справить на мене
враження й викличе певну реакцію. По підпільній лінії
я був уже поінформований, що в кожному обласному
ГПУ на Україні можна натрапити на слідчого під псев-
дом Грушевський, а тому я не виявив жодного здиво-
вання.

Слідчий запитав мене, якою мовою я бажаю розмо-
вляти — українською чи російською мовою? Я відпо-
вів, що це мені байдуже, бо я розумію обидві мови; й
на цей гачок я не дався, й слідчий став розмовляти зі
меною російською мовою.

Слідчий довго говорив мені про величезний розмах
будівництва першої п'ятирічки, казав, що ми, селяни,
по селах і хуторах, не бачимо, як розростаються наші
міста; вказував у вікно на великий будинок кол. кадетсь-
кого корпусу, а тоді школи червоних командирів, що на
ньому в той час добудовували ще один поверх, кажучи,
що скрізь можна бачити будівництво і т. д., і т. п. Під
кінець радив мені говорити правду.

На цю його «політгодину» я відповів коротко — ду-
же гарно, що наші міста розростаються, але зле, що це
робиться за рахунок занепаду й руйнації сіл і хуторів.

Далі почалася так би мовити офіційна частина допиту.
Слідчий запитав, чи не буду я заперечувати, коли він
записуватиме мої свідчення, на що я сказав, що не пе-
речитиму, якщо записуватиметься саме те, що я казати-
му. В той час служниця принесла слідчому другий сні-
данок — відбивну котлету, жарену картоплю й два кус-
ники сірого хліба; слідчий сказав, щоб і мені принесли

їсти, й за хвилину я мав такий же сніданок, як і слідчий.

По сніданку слідчий запропонував мені цигарку, але я відмовився, бо не курю. Розпочалося укладання протокола допиту. Слідчий давав запити й зафіксував мої відповіді; в перший день він написав чотири сторінки й дав мені перечитати — я пересвідчився, що відповіді записано вірно, й підписав.

Після повернення до камери кооператор став мене розпитувати, чи я признався. Я вже був певний, що він є камерним «стукачем», й що завдяки його інформації мене передали від жандака до Грушевського; на «цікавість» кооператора я відповів, що казав усю правду й дуже хвалив слідчого.

Ше два дні зряду мене викликали до слідчого «Грушевського», й кожного разу я мав у нього сніданок і чимне до мене ставлення. Не раз ми довгенько товклися над деякими питаннями, як наприклад: яку я закінчив школу? — слідчий не хотів вірити, що я не маю освіти; або — яка була назва організації, чи була то партія? Слідчий ставився недовірливо до моого заперечення пов'язаності підпілля з центром — мене турбувало, в який спосіб він перевірятиме це моє свідчення.

Я гадав, що мені буде поставлене питання такого характеру — якою мала б бути Україна після повалення соввлади, самостійною чи федерованою з Росією? Я завчасно готував відповідь на таке питання. Але ці мої турботи були марнimi, бо такого питання не тільки мені, але й взагалі підпільникам не ставили. А проте мене й інших обвинувачували по статті 54 карного кодексу УССР, яка говорила про контрреволюційну організацію, що ставила своєю метою відірвати частину території від СССР. Не ставилось питання про намагання підпільників відірвати Україну від Московії, ніби такого питання взагалі не існує, а «на тіхую» нас саме в цьому й обвинувачували. Це питання трактувалося прилюдно тільки по відношенню до верхівки СВУ, щоб створити враження, що тільки частина інтелігенції хоче відірвати Україну від Московії, а для ширшого українського загалу таке питання ніби і не існувало.

Про зброю я показав так, як і заплянував, і обставини для такого моого свідчення склалися якнайкраще. Коли я вже був засуджений і перебував у звичайній в'язниці, то дружина приїхала до мене на побачення й розповіла таке — Другого дня по моєму зникненню,

агенти ГПУ робили обшук у моїй хаті; забрали вони мої цінні книги з Історії України, з літератури, до «Чорної Ради» Куліша включно. Надибали агенти на пачку зошитів з моїми записами по селекції курей, очевидно порахували їх за шифровані й забрали. Четвертого дня по моїм арешті агенти знову приїхали, запитали дружину, де є наше жито, й довідались від неї, що воно було під садком, а щойно його забрали до колгоспу. Агенти зразу ж поїхали до колгоспу, довідались там, що жито Суслика саме молотять, наказали негайно пріпинити молотьбу, ще незмолочені снопи розв'язували, але зброї не знайшли й, нікому нічого не сказавши, від'їхали з колгоспу. І слідчий мені більше про зброю не згадував. Таким способом я щасливо врятував від заарештування двох озброєних підпільників.

Нові люди в камері

Після арешту минув тиждень, і я одержав передачу з дому — рушник, мило, зубний порошок, подушку, рядно, зміну білизни та харчі й став жити «по-людському».

Одного погожого осіннього дня двері нашої камери відчинилися, й чоловік років сорока, вище середнього росту нерішуче переступив поріг і став близько дверей. На його добродушному, з русявою борідкою, обсмаленому вітром і сонцем обличчі була помітна стурбованість. Одяг його — пальто з смушевим ковніром, смушева чорна шапка і хромові запорошені чоботи — свідчили, що то була людина з села і людина діла.

Ми запросили його сідати на ліжко. Почали взаємно знайомитися. Був то Іван Іванович Міщенко, агроном одного з радгоспів Карлівських цукроварень; за соціальним станом він не належав до заможних, на агронома вчився земським коштом, до жодної партії не належав, любив господарити і цій справі цілком себе віддавав, працюючи не за страх, а за совість.

Минулого дня до радгоспу, де він працював агрономом, приїхала з Москви постищевська комісія^{*)}; вонз перевірила порожні засіки радгоспу, нашла на горищі кілька десятків центнерів якісного зерна. На запит комісії, чому те зерно не здане державі, з'ясувалося, що це було зроблено за зарядженням агронома Міщенка; той пояснив, що не мав і в гадці ховати зерно від держави,

^{*)} Восени 1931 року в Україну прибула з Москви кількасотчленна комісія, очолена Постышевим, яка, розбившись по два-три чоловіки, перевіряла всіх кріпкі радгоспів. Там, де вона находила зерно (був паказ вісім вересня вдалося державі), керівники гасоспів прятягалися до відповідальності.

що то був чистосортний посівний матеріял, який він виплекав на спеціально приготованій ділянці поля, й залишив його, щоби весною посіяти на кількох десятках гектарів поля. Вислухавши пояснення агронома, члени комісії наказали негайно здати зерно державі й подзвонили до ГПУ, пропонуючи заарештувати агронома Міщенка.

— Чим же я тут завинив перед владою? — запитував Іван Іванович, закінчуочи своє оповідання.

— На здоровий глузд, Ви не тільки не завинили, а заслужили на похвалу, як добрий господар; але тепер господарем є партія, й Ви мусите сліпо виконувати всі зарядження партії, хоч би як вони були безглузді й шкідливі для загального добра — додав я до оповідання агронома.

Минали дні за днями; Міщенка не викликали на допит, але не позбавили передач, які він одержував кожної п'ятниці. Для в'язнів тюрпозу передачі приймалися раз на тиждень щоп'ятниці і то тільки для тих в'язнів, яким дозволяв слідчий, що вів їхню справу. Отже часто виходило так: на цю п'ятницю Вам дозволена передача, але її чомусь не принесли, а в наступну п'ятницю передача принесли, але тоді на неї не було дозволу. Ото й змною так вийшло — одержав я через три тижні ще одну передачу, в якій був теплий одяг і харчі, а потім аж до весни вже не одержував передач, бо трудно було везти її кільми 75 кілометрів та ще й не маючи певності, що потрапили на ту п'ятницю, коли її буде дозволено передати.

За кілька днів Міщенко призвичайвся до камерного життя й був цікавим співбесідником. Одного разу, коли ми, здавалося, вже про все перебалакали, кооператор за пропонував оповідати, хто що пам'ятає з прочитаних творів.

Першим оповідав лікар — здається, про княжну Тараканову. Другим кооператор почав розповідати зміст «Чорної Ради» Куліша, але подавав при цьому різні нedorечності, й я зауважив, що такого, що він розповідає, в «Чорній Раді» нема. Кооператор не відповів на зауваження й припинив оповідати; в той момент я зразу ж догадався, що піймався на провокативний гачок, бо кооператор й оповідав власне для того, щоб перевірити мене, наскільки я є начитаний і які теми мене цікавлять.

Невдовзі по цьому до нашої камери завели ще одного «свіжого», чоловіка, років понад сорок з некрасивим обличчям, кирпатого, що весь час дивився собі в ноги. З простого матеріялу теплий старий піджак, на голові шап-

ка-треух — все це зразу непохідно вказувало, що перед нами був наймит.

— Ходи сюди Степане! — перший вітав його з'явлення агроном.

О! То й Ви тут, Іване Івановичу — озвався «свіжий».

Був то робітник того ж радгоспа, в якому Міщенко був агрономом; служив він там ще й за часів пана.

— Біда з нашим Степаном, що він частенько здоровить матерщиною совєтську владу, а за панськими часами шкодує; тоді ж бо для наймитів ліші часи були — так відрекомендував нам агроном нового в'язня.

„Око“ в камері

Скорі після того кооператора звільнили*) Я дуже тішився, що нарешті наша камера позбулася сексота; я вважав, що саме через нього змутений був припинити «листування», яке з своїми побратимами я був наладив у такий спосіб — у виходку я залишав порожнію від сірників коробочку, в яку клав сірникового розміру панерову цидулку, списану належними вказівками або запитами щодо перебігу слідства. А кооператор усе умудрявся останнім заходити до виходка, який був на одне місце; та і в камері він міг помітити, що я щось пишу, лежачи на підлозі. Отже коли з приводу того листування викликав мене слідчий, то це в душі моїй викликало почуття огиди до кооператора.

Агронома Міщенка перевели до іншої камери, а пізніше звільнили; він пробув у тюрізі лише три місяці — його власне тільки настрашили, щоб у майбутньому він був покірний та боязкий.

Лікаря з нашої камери теж забрали, а натомість до нас з іншої камери перевели чоловіка років тридцяти, чорнявого, вище середнього роста, Ращевського, який казав, що був учителем**) з Прилуччини. Жодних речей

*) Після моєго повернення з Біломорканалу в 1935 році я дізнався, що кооператор, прізвище якого я ще тоді нам'ятив, працював у Харкові в центральній одиниці з торговельних організацій

**) Сексоти ГПУ рекомендували себе вчителям, бо в роках Визвольної Боротьби 1917-22 років учителі, особливо на селах, були керівниками національно-визволального руху, а повстанська діяльність трималася майже виключно на вчителях. Тому цю частину нашої інтелігенції український народ дуже поважає й учителям довіряє. Тому то агенти ГПУ, щоб завоювати довір'я наміченій жертви, часто називали себе вчителями.

Під час Другої Світової Війни — за окупації України німцями — учительство теж активно рушало Українську Національну Справу. Мабуть тому друга еміграція серед свого інтелігентського прошарку найбільше мас учителів. Правда — в родині не без впродору — бували випадки, що німецька влада викривала її серед учителів фахових советських пітигувів.

він не мав. Він розповідав, що заарештований, як член підпільної організації, й, як і Кривко, детально говорив про чисельність організації й її зв'язки з центром; казав, що майже всі члени організації лишилися на волі і т. п. Але я скоро зрозумів, що він є шпигуном ГПУ, спеціально присланим до мене, й, не виявляючи свого підозріння, нібито щиро оповідав йому різні байки про наше підпілля.

Саме напередодні прибуття Ращевського я одержав пе-редачу з дому й, коли їв, завжди запрошувах і Ращев-ського; він не радо приймав ці мої «цири» запрошення. Робив я це, щоб удавати, що я до нього ставлюся доб-розично, й щоб через це ГПУ ставилось з довір'ям до моїх оповідань про підпілля.

Коли в'язнів водили на oprавку, я побачив у щілину, що Ращевський був серед в'язнів, поміж яких був і Тес-ля. Тепер мені було ясно, що то Ращевський «обробляє» Теслю — турбувало мене, чи піймається Тесля на цей гачок. Але одного дня я надібав у виходку цидулку, в якій Тесля писав: «уважай — Ращевський є сексот» — і тоді мої турботи розвіялися.

Ращевський пробув у нашій камері 12 днів, і його кожного вечора викликали на «допит». Я розумів, що то збиралися інформації про мене та ще давали йому поїсти, бо «передач» для нього не було. В часі перебу-вання Ращевського, до нашої камери прибув диригент сільського хору, якого обвинувачували в тому, що він брав ноти у відомого композитора, професора Верхо-винця, який у той час перебував у Полтаві й теж був ув'язнений. Диригент оповідав нам, як він уклякав пе-ред слідчим і заприсягався, що не знав, що професор був пропагатором націоналістичних ідей; слідчий нібито повірив йому й обіцяв звільнити; дійсно, за декілька тиж-нів його викликали «с вещамі».

Коли в листопаді Куріп'яткин повернувся від слідчо-го, ми його лелве пізнали, бо були поголені його роз-кішні казацькі вуси. Питали його, що сталося. Він опо-відав, що слідчий викликав парикмахера, порадив пого-лити вуси й обіцяв звільнити. Дійсно, незабаром Курі-п'яткина було звільнено, але ненадовго — в травні 1952 року я знову бачив Куріп'яткина в тюрпозі.

Один у камері

Під кінець листопада в камері залишились лише фельдшер, наймит і я. Передачі одержував тільки най-мит, та й то бідненькі й не часто. Фельдшер і я, пере-буваючи безвилідно без прогулянок у вогкій пивниці, не

купані, не голені, хутко стали спадати на силі. Щоб за- побігти розслабленню нервової системи, фельдшер пора- див підтримувати нервову систему гідротерапією; тож ми вранці й увечорі натирали своє тіло по пояс змоче- ними в воді полотняними рушниками й крім того вран- ці хвильку провадили легкі спортивні рухи. Аж після трьох місяців перебування у в'язниці постригли нам го- лови й бороди.

Під кінець грудня залишився я в камері один; тоді вперше мене завели до лазні, яка містилася не в тюр- позі, а на першому поверсі ГПУ. Вода в лазні була не тепла, хатня — отже не могло бути й мови, щоб я добре помився.

На той час більшість камер тюрпоза лишились пуст- ками; було всього тільки до десяти в'язнів*), й вони всі були в камерах поодинці. Мав я сусіда, але не довго; після того, як наглядач підгледів, що я через стінку розмовляв в'язничним «морзе» з тим сусідом, його пе-ревели до іншої камери.

Поодинче ув'язнення не заломлювало мене. Я багато думав; часто ставив перед собою питання: як це стало- ся, що ми, українці 40-мільйонова нація, нескористали з революції 1917 року й потрапили в неволю, ще гіршу ніж була до революції. Хто в цьому завинив? Шкодував я, що нема тут зі мною тих міських паничів, що в 1918 році повалили Українську Гетьманську Державу й потім, не збудувавши ніякої, утекли за кордон, а ми тепер маємо так тяжко покутувати їхнє безглуздє соція- лістично-народоправне політиканство.

Остерігався я, щоб часом, непомітно для самого себе, не з'їхати з глузду; тому намагався я внести різноманіт- ність у працю моого мозку — виробив я з хліба малень- кі шахові фігури, на сірниковій коробочці накреслив шахівницю, й так один грав у шахи на дві руки з уяв-ним партнером.

Поки скінчу було партію, то добре цромерзну, бо в камері було холодно. Поперек камери по стіні проходи- ла дискова рура центрального опалення, поверх якої бу- ла вмонтована бляшана в дірках коробка; коли встро- миш було палець у дірку, то відчувавш, що диски рури є трохи тепленькі — при такому нагріванні рури темпе- ратура в камері мала мабуть ступнів два по Цельсію. Я

*) В тюрпозі перебували аж до закінчення слідства тільки деякі. важ- ливіші політв'язні, а решта після доанту переводилася до в'язниці на Кобеляцькій вул.; були й такі, що взагалі весь час перебували у в'язни- ці, хоч їх і обвинувачували по 54 статті

весь час був у шапці, зодягнений у теплий зимовий піджак, але ноги в літніх хромових чоботах мерзли, й я змушений був кожні пізгодини проходжуватись по камері, щоб зігріти ноги — а це в свою чергу знесилуває мене й змушувало лягати на ліжко й вкриватися.

Щоб, лежачи в ліжку, не весь час сушити голову думками, я часом прислухався до бою годинника в коридорі тэрпозу, а потім рахував 60 разів по 60 і знову прислухався — годинник знову б'є, й, значить, я вірно від一如既往 рахував секунди. Часто молився потихеньку співав і знову думав — так чергував одне по одному.

Перед Новим Роком настало потепління, падав дощ, і в мою камеру через стіну текла вода, так що за добу, збираючи пиматою воду з підлоги, я зібрав чотири паштаси — відер по сім кожного разу.

Слідчий читав мені мій вірш

По Новім році, вперше після декількох місяців, мене було викликано до слідчого. Це мене стурбувало — чи не знайшли вони ниточку від клубочка.

— Отже, Суслік, Вам вірити не можна. Ви казали, що в своїх свідченнях усе висвітлили, а насправді так не є — такими словами зустрів мене слідчий.

В душі я відчув спох, але намагався бути зовні спокійним.

— Можливо, що дещо з дрібничок забув, але основне я все сказав — відповів я слідчому.

— Значить Ви свого вірша вважаєте за дрібничку?

Я зрозумів, що до рук слідчого потрапила котрась з моїх віршуваних летючок — але котра?...

— Вірша я забув вкupі з його змістом — відповів я.

— В такому разі я пригадаю Вам його зміст — й, відчинивши шуфляду стола, не впіймаючи з неї мої летючки, слідчий прочитав:

Панове! Мені адастяся.
Що всім колгасинкам доведеться
З комунізмом воювати,
З робства себε взвіволяті.
О ч по весні листя зачесати
А час Бог благословити;
Рушаймо ріваги-нальти,
Вороїв своїх багн.
А як переріжемо й переб'ємо.
Всю паводоч роженемо,
Хліб тоді буде гарно родиги
І без колгоспів селяни жити.
У вагоні замукає, у сажі захрюкає.
І в конюшні заіжуть, і в кишенні забряжчить
Обдерут хати забібліют,

Й селяни міцно забагатіють.
Тож годі чекати! Час в'рою шукати
Та Україну визволяти!
Бо ще рік-два як пождемо,
В колгоспах з голоду помремо.

З приводу виявлення моєї летючки слідчий протоко-
ла не складав, і за кілька хвилин я знову повернувся
до камери.

Розстріли в тюрпозі

Мої спостереження життя тюрпозу від серпня до кін-
ця року показали, що розстріли в'язнів відбувалися по
п'ятницях і лише інколи по понеділках чи в інші
неплянові дні.

Розстріли відбувалися між 10 й 12 годинами вечора.
За півгодини перед визначенім у той день часом розст-
рілу наглядач камер відкривав у камерах вовчок і нака-
зував в'язням лягати спати, а за кільканадцять хвилин
виключалася електрична лампа на стовпі, що освітлюва-
ла подвір'я ГПУ; незабаром на подвір'я в'їжджало авто,
мотор не виключався й гуркотів весь час заки відбува-
ся розстріл, і засуджених в'язнів по одному водили з
машини до льоху.

Призначених до розстрілу частіше привозили ввечері,
години за дві до розстрілу, й замикали їх до смертниць-
ких камер тюрпозу; тоді мотор авта не гуркотів.

Розстріл провадився в кількох метрах від будинку
тюрпозу, в великому вхідному льоху (погребі) — такі
льохи часто можна бачити на Полтавщині. Якщо смерт-
ник перебував у камері тюрпозу, то його відти забира-
ли й приводили два стрілки. По коридору вони йшли
по обидва боки від смертника. Зворіт праворуч по схід-
цях коридору вів на перший поверх ГПУ, а двері прос-
то вели на подвір'я; отже, доходячи до дверей, стрілки
одною рукою брали жертву під пахву, а другою трима-
ли руку в'язня біля п'ястука, щоб жертва не могла ору-
дувати руками. Стрілки раменами відчиняли двері, хутко
підтюпцем проходили з жертвою кільканадцять кроків
від дверей і зникали у вхідному льоху.

Ззаду жертву ескортували з пістолями в руках комен-
дант Полтавського ГПУ Попов і комендант тюрпозу,
прізвище якого було засекречено, бо він був первім
екзекутором — він перший стріляв у потиличю в'язню:
коли ж його стріл був невдалим, то тоді другий стріл
робив Попов; через те що пістоль Попова був меншого
калібра, то стріли різнилися в силі.

Після закінчення розстрілів на подвір'я в'їдждала па-
рокінна фіра, запряжена дебелими кіньми, й трупи роз

стріляних кидалися в безтарку: я часто перераховував їх кількість. Зверху трупи прикривалися плахтою-брезентом, і фіра вийздила з подвір'я; часом, коли розстріляних було багато, всі трупи не могли вміститися в безтарці, й їх вивозили тягаровим автом.

Відповіdalьним за розстріли був москаль Попов, як комендант цілого Полтавського ГПУ; він був приблизно сорока років, русявий, з цибулькуватим носом, середнього росту — на невисоких ногах мав товстий тулуз з великом черевом і товстий карк. Прізвище й ім'я першого екзекутора було засекречено; звали його тільки комендант тюрпузу. Він був низького росту, років понад тридцяти, смолисто-чорнявий з маленькими чорними пронизливими очима, з височеньким широкуватим носом; за зовнішнім виглядом тяжко було відгадати, якої він був національності — не то мордвин, не то кавказець — але мова його була чисто московська. Він був жвавий прудкий і завжди напідпитку.

Ознайомившись досить досконало з процедурою розстрілів, я вирішив «озброїтися», щоб виявити спротив у тому випадку, якщо вестимуть на розстріл. Я не міг придбати сильнішої зброї за таку — з великими зусиллями витяг я цвяха в 10 сантиметрів завдовжки, яким був збитий дощаний настіл на вільному ліжку; кінець цвяха я вигострив об цементову лутку вікна, а головку обвив кусником шмати — щоб цвях, коли його міцно стиснути, тримався в п'ястку. Того цвяха я застремив у кутику кишени піджака. До того ще під час обіду ухитрявся залишити у пучці дрібку солі (сіль була в дрібках), а в камері горням тер її на цементовій лутці на порох; таким чином за кільканадцять днів я мав у кишенні з ложку меленої солі, перемішаної з порохами.

В камері смертників

В першій половині лютого (1932 р.), опівночі наглядач викликав мене «з речами»; в кінці коридору повернули мі ліворуч у закуток, і, відчинивши двері камери, наглядач сказав — Заходь!

Отак вступив я до камери смертників. Вона не мала вікна, а третина дверей від верху була з залізних прутів. Розмір камери був приблизно 2×2 метри; стояло в ній ліжко з брудним матрацом. Таких камер у тому закутку було дві.

Колись у банку в цих кладових переховувалась гроша готівка, а тому вони не мали вікон, а двері на тре-

тину були з грат, щоб охорона банку, не відчиняючи дверей, могла бачити, чи не добрались туди злодії цідконон: тепер же наглядач раз-у-раз наглядав крізь грати за смертниками.

Сильне електричне освітлення уможливлювало читати дріпанину на стінах, яку наглядачі не цілком стерли. Я прочитав там:

— Тут перебував останні години перед розстрілом ко-зак Шило з Драбинівського району.

— Паредайте моїй дружині й дітям, що мене розстріляно (написана дата, прізвище, та звідки походить).

— Я був тут не перший, але останніми будуть наші кати (підпис)

Прочитавши багато написів, я вибрав чисте місце й написав:

— Тут конав козак Суслик Зіньківського району.

— Сусідо! Сусідо! — почув я в цей час з сусідньої камери. Крізь грати я тихенько озвався. Через те що двері другої камери були від мене на віддалі метрів три, ми пошепки обмінялися інформаціями один за одного. Сусідом моїм був (я пізніше його побачив) дід з симпатичним обличчям і рухливими молодечими очима; арештували його кілька тижнів тому за участь у підпільній організації. Він сказав мені, що з тої камери, до якої мене тепер привели, за годину перед тим забрали в'язня на розстріл.

Наглядачі тюрпозу, щоб вони могли нечутно наблизитися до камер, були й узимку й улітку взуті в повстяники; але ми користувалися часом, коли наглядачі були в глибині коридору, й тоді розмовляли.

В камері смертників шість днів на тиждень я почував себе спокійним; лише в п'ятницю — в кривавий день — моя нервова система була напруженовою.

Другого дня спала можливість побачити Теслю (старшою), коли він повертається з обіду. Той факт, що мене перевели до камери смертників, тяжко вплинув на Теслю, бо й його доля була тісно пов'язана з моєю.

— То це ти вже там... — протяжно-безнадійним шепотом відповів він на мій оклик.

Я заспокоював Теслю, кажучи, що так близьке віднього перебування мене дуже тішить, бо тепер ми маємо змогу обмінюватись словами й дізнаватись про перебіг допитів слідчими. Тесля сказав мені, що його молодий брат Афанасій теж був у тюрпозі, але кілька днів тому його в тюрпозі не стало.

Наступної п'ятниці розстрілів не було. Другої п'ятни-

ці привезли автом дві особи й розстріляли їх під гуркіт мотору. Льюх, у якому розстрілювали, був метрах у чотирьох від моєї камери й мабуть однакової з нею глибини, бо детонація стрілів по ліжку чутно доходила до моого вуха — тому мені було легко дізнатись про кількість розстріляних.

Третя п'ятниця минула без розстрілів. Четвертої п'ятниці ще з вечора наглядач перевів мене в камеру поруч з виходом на подвір'я; Тесля перебував у такій же камері по другий бік виходу. Коли малося розстрілювати багато в'язнів, то всі камери, близчі до виходу, заповнювалися смертниками — через те й я насторожився.

Незабаром до тих двох камер, де перед тим перебували я й дід, привезли якихсь в'язнів. Я хутко написав віршик-заповіт для своїх маленьких синів та свої віршовані ляльочки й вкинув їх у дірку центрального опалення — щоб зберігався матеріял для вивчення життя політичних в'язнів тюрпозу.

Приклад вухо до вовчка. Кільканадцять хвилин була тишина, а потім почулася в коридорі тверда вояцька хода, а за хвильку тихий, але настирливий запит: «Так ти что євангеліст что лі?», скріплений матерчиною. На це тихим, спокійним голосом з мішаниною московських і українських слів відповідалося: «Нет, я не євангеліст, але я не можу». І далі щось говорилося, але так тихо, що я не міг розібрати.

Дід, мій сусід по камері смертників, що, як і я, на час розстрілів був переведений до іншої камери саме близької до стола наглядача, де відбувалась суперечка, — чув до подробиць перебіг розмов і пізніше розповів мені все. Суперечалися два стрілки військ ГПУ, яким на той день припала черга бути в тюрпозі; коли комендант тюрпозу, він же й екзекутор, подавав цим стрілкам інструктаж-розказ, як вони мають брати смертників під пахви й за руки вище п'ястука й вести до льоху, де розстрілюватимуть, то один з стрілків — українець — відмовлявся, а другий стрілок — москаль — тиснув на нього, називаючи його євангелістом і паплюжачи матерчиною.

Комендант тюрпозу не став силувати стрілка, й його було відіслано назад до касарні, іщо була поруч з будинком ГПУ. Той стрілок, що відмовився водити вязнів на розстріл, наступного дня був замкнений до тюрпозу, а незабаром його зовсім не стало — нам в'язням було невідомо, що з ним сталося.

Навіщо то було притягати до кривавої розправи стріл-

ків військ ГПУ? Можна ж було мати двох постійних во-діїв в'язнів на розстріл. Але Москва, що прагне стати катом людства всього світу, з покоління в покоління дбає про створення великої кількості катів, хоче, якнай-більше її підданців втягнути в криваві злочини бульшевицької диктатури.

Невдовзі після суперечки між стрілками на подвір'я в'їхало авто й зупинилося, не виключаючи мотора. Хвилин за п'ятнадцять закінчили розстріл тих, що були в азті, й почали брати з камер смертників тих, яких привезли години за дві перед тим.

Почали далі брати на розстріл в'язнів з камер того ряду, в якому перебував і я. Видалось мені, що вже забрали Теслю. Я був певен, що за дві-три хвилини прийдуть по мене, й приготувався. Я читав молитву й у ліву жменю зібрав терту в порох сіль, а в правій три-мав гострого цвяха; як тільки відчиниться камера, я мав поволі підійти до екзекуторів, сипнути стрілкам у очі соли, а Попову застромити цвяха в око -- взагалі учинити бійку, у висліді якої мене мусили б застрілити тут у коридорі і мали б зі мною багато клопоту, винесити трупа, змивати кров і т. п.

Ось почув я, що з подвір'я заходять по східцях у коридор, повернули в бік моєї камери, але... проминули її; зупинились біля стола наглядача й пошепки про щось розмовляли -- чи то вже складали акта по скінченню розстрілів, чи може перевіряли по списку, кого вже розстріляли, а кого ще мають стріляти...

Минула хвилина напруженого чекання... друга... п'ята. В коридорі стало тихо. Аж чую -- гун! гун! гун! -- в керунку камер смертників в'язень б'є ногою в двері камери й кричить несамовитим голосом. Кілька осіб побігли коридором до тієї камери, де чулося гупання; тільки-но відчинили двері камери, як на підлогу посипались черепки з битої глиняної посуди, а далі почувся крик: «Бандити! Защо ви мене б'єте?» -- аж тепер, коли камера того в'язня була відчинена, я пізнав голос Теслі. Йому дали стусанів, і він заспокоївся.

Черепки змели з підлоги, й знову настало тиша, яка тяглася хвилин десять; порушило її клацання замка й засувів сусідньої зі моєю камери і потім кроки в нарядку камери смертників: за дві хвилини клацнув замок моєї камери, й наглядач, відчинивши двері, сказав мені: «давай с вещамі» -- й я знову опинився в тій камері смертників, у якій був дві години тому.

Щойно відійшов від моєї камери наглядач, як з сусід'ю камери почувся виклик.

- То Ви, діду, кличете мене?
- Так я. Ти живий?
- Живий.

— Тож дякувати Богу! Так багато розстрілювали, ю я вже гадав, що й до тебе черга дійшла — заспокоюючим тоном відповів дідусь.

Став я викликати Теслю.

— Так ти живий! — почувши мій голос, радісно відізвався Тесля.

— А чому ти у двері бив та кричав? — запитав я його.

— Гадав, що тебе розстріляли, ю прийшла черга на мене.

З цієї відповіді я зрозумів, що при очікуванні з хвилини на хвилину розстрілу, його нервове напруження зросло до тої міри, що він мав приступ божевілля, який змінив і вираз його очей.

Били Теслю не дуже, і то за те, що, при відчиненні дверей камери, він череп'яною макітеркою вдарив у голову коменданта тюрпоза (екзекутора), на якого всі в'язні дивилися, як на свою ходячу смерть.

Отже з'ясувалося, що тоді, коли я гадав, що взяли на розстріл Теслю, в дійсності забрали в'язня з суміжної з Теслею камери — того, що раніше перебував у одній камері з Теслею.

Був то офіцер — комендант міста Ромни при Петлюрі. Ховаючись від більшевиків, він, вдаючи божевільного, потрапив до Полтавської лікарні нервово-хворих (на Шведській могилі), як ніби божевільний; мусив лишатися там і при владі Денікіна й потім дванадцять років удавав з себе божевільного, ю справді на такого вже був і схожий. Лише в 1931 році вирішив він зголоситися до ГПУ й сказати, хто він є.

Так розповів мені Тесля. Але він не міг з певністю твердити, чи того дня, коли забирали на розстріл, у суміжній камері був саме той офіцер, чи, може, в межі часів відбулася заміна на іншого в'язня, але Тесля цього не помітив.

Візита прокурора

Наступна п'ятниця минула без розстрілів. Колись серед тижня поїзд мою камеру пройшли дві особи й діякий час тихенько розмовляли з дідом. Потім наблизились до грат моєї камери. Один з них кивком пальця

покликав мене до грата — то був той слідчий, що в перший день моєго прибуття до Полтавського ГПУ мав перевести мені допит, але я попросив відкласти на другий день.

— Тихенько відповідайте на запити товариша прокурора — сказав мені слідчий.

Прокурор, з відразливим обличчям, запитав моє прізвище.

— То це Ви Суслик? — здивовано запитав слідчий. Він бачив мене зразу після заарештування в серпні 1931 року, а тепер у березні 1932 року мене не пізнав, бо я дуже схуд, обличча мое обросло, й тім'я стало лисим.

— Як довго перебуваєте під слідством? — запитав мене прокурор.

— Сьомий місяць.

Прокурор запитливо глянув на слідчого. Той взяв прокурора під пахву й, відйшовши від моєї камери, щось йому тихенько казав. Потім вони пішли до камери Теслі.

Очевидно прокурсра цікавило одне — як довго в'язні є під слідством? Бо ж, перебуваючи під слідством, в'язні не працювали, й, видаючи їм хоч ті мізерні 300 грамів, совдержава все таки даремно витрачала на них хліб.

Розстріл адвоката Виноградського

У п'ятницю в перших числах квітня о 9 год. вечора діда забрали з камери, а за кільканадцять хвилин на подвір'я заїхало авто, й у камеру, де був дід, завели в'язня.

Як тільки стрілки, що привезли в'язня, пішли геть, наглядач відімкнув камеру й покликав: «Пойдьомте обедати» і повів в'язня до їдалні. Коли поверталися, я став так, що побачив в'язня. На вигляд він був років понад сорок, низького росту; світлі вуса були (на зразок німців-prusаків) круто направлені вгору. Замкнувши в'язня до камери, наглядач крізь грата голосно сказав йому, що вже включив його на завтра на харчі, за що в'язень подякував.

Ця джентльменська ченість наглядача видалась мені підозрілою, й, як тільки наглядач відійшов у глибину головного коридору, я викликав новоприбулого в'язня на балочки, питуючи його, хто він є й звідки. Новий мій сусіда розповів, що він є адвокат Виноградський з Полтави, має власний будинок недалеко від помешкання ГПУ, що за Гетьмана був комендантом станції Константиноград (за большевиків — Конград), а після повален-

ня Гетьмана втік до міста Новоросійська й там змішкав до заарештування в 1931 році. Мав він дружину й донечку 12 років; дружина саме поїхала до Петровського прохати помилування, бо його за службу у Гетьмана засуджено на кару смерти. У в'язниці йому сказали, що везуть до ГПУ, щоб зачитати відповідь Петровського на прохання дружини.

Після цих інформацій мені було ясно, що години за дві Виноградського розстріляють; але я йому про це не говорив, щоб він спокійно перебув останні години життя.

О 10 год вечора до моєї камери замкнули «свіжого» в'язня, щойно з волі. Був то селянин років 35, що працював теслярем у радгоспі; речей при собі не мав жодних, бо його заарештували на праці.

Я мав підстави припускати, що тієї ночі розстріляють і мене. Тож я поінформував того свіжого в'язня, що цю ніч розстрілюватимуть сусіда й напевно мене, розповів, хто ми є й звідки, й просив, щоб він, як буде живий і вийде на волю, або буде переведений до в'язниці, пустив за нас розголос, коли саме нас розстріляно; показав ще камеру. Теслі й просив розповісти й про нього, якщо з тої камери візьмуть на розстріл. Ці мої прохання дуже налякали свіжого; лише мої запевнення, що йому нема чого боятися, бо його не будуть розстрілювати, заки не переведене слідство, ніби трохи заспокоїли його.

О 10 год. 30 хв. наглядач наказав нам лягати спати, а Виноградському не казав. Я дописав до раніш написаних мною на стіні слів дату моого розстрілу, й ми лягли спати вдвох на одному ліжкові; через те що воно було дуже вузеньке, розмістилися ми валетиком — головами ляли до бильців, а ноги одному сягали до потилиці, а другому до обличчя.

Свою подушку й рядно я подарував свіжому в'язніві, написавши розписку, що продав їх йому; поклав його на свою подушку, а сам мав перележати годину без подушки; поверх рядна ми вкрилися піджаками, й я попередив, що під час розстрілу ми чутимем стріли.

В ліжку я весь час молився Богу й чув, що Виноградський чистив щіткою своє вбрання. Отак — я свідомо, а Виноградський підсвідомо — готувалися ми в останню дорогу до вічності; я чистив душу, а він убрання.

З годину ми отак лежали в ліжку; аж ось коридором наблизилося кілька осіб; нашу камеру минули — клап-

нув замок у сусідній камері, й Виноградського повели.

Я щипнув товарища за літку, щоб він слухав стріли, але той не реагував. Подумав, що він мабуть заснув. — Чули? Вже забрали! — пошепки, з притиском казав я йому, але відповіді не було. Я ще дужче щипнув — жодного реагування; в цей мент почув стріл, а за ним другий, слабший з ляском — то був стріл коменданта Попова.

— Чуєте?! — настирливо казав я й одночасно щосили щипав за літку товариша по долі, але він так само не реагував — був мов задублій. В цей мент «кавалькада» екзекуторів східцями сходила донизу, але не повернула до моєї камери, а подалась до стола наглядача; за кілька хвилин наглядач зайшов до спорожнілої суміжної камери; зацокотіла покришка емальованого чайника — то він забирає речі розстріяного Виноградського. А ще за кілька хвилин до тої камери було замкнуто в'язня.

Я встав з ліжка, перш усього витер дату свого розстрілу, а потім викликав свого сусіда з суміжної камери. Там знову був дід.

— То тебе ще й сьогодні не розстріляли? — радісно-здивованим голосом озвався дідусь.

— Не розстріляли, як бачите — відповів я.

Я сказав дідові, що до моєї камери прибув один чоловік з волі, й дід попросив, щоб «свіжий» підійшов до дверей поговорити.

— Він спить — казав я.

— Збуди його. Матиме ще час виснатися.

Я кілька раз порухав за рамена «свіжого» в'язня — він кліпнув очима.

— Як Вам не соромно спати в той час, як у людей відбирають життя! — з докором казав я новоприбульому.

— Я не спав...

— Як не спав? Я ж говорив до Вас, щипав за літку й Ви не реагували, а спали сном праведника.

— Я не спав — знову твердив в'язень.

— А якщо не спали, то чому не відкликались, коли я Вас щипав?

— Не відчував цього — відповів в'язень.

— Дивіться! Ось маєте на літці три сині плями від моїх нігтів, а кажете, що не чули! — казав я з пересердям, розкриваючи його ноги й засукуючи штанину.

— Не відчував я... тоном хворої людини відповідав бідаха.

Тоді я зрозумів — жах так скував його, що він не відчував навіть болі; побачив я, яка го немічна, безпо-

радна й бездіяльна буває та людина, яка дається опанувати переляку. Переляк є близьким родичем смерті; та людина, що віддалася переляку, уподібнюється до тої, що віддала себе в костляві руки смерті. Коли над такою людиною нависає загроза, що вимагає рішучих і відважних дій чи то для захисту власного життя чи для добра загалу, то перелякані людина, в отупінні жаху, сліпо віддає себе в обійми смерті. Для мужньої людини такі положливі люди видаються жалюгідними й смішними.

Червоноармієць тікав до партизан

Другого дня в нашу камеру прибув ще один «свіжий» — низького росту селянський парубчик; був він у червоноармійській уніформі; на його обличчю не помітно було ні переляку, ні смутку — з байдужим виглядом увійшов він у нашу камеру й таким був весь час.

Розмовилися. Байдужим тоном, ніби про звичайні піарубоцькі гулянки, розповів він нам, що походить з Київщини, служив у червоній армії й що він разом з ще одним червоноармійцем вирішили тікати з армії до партизан. Забравши зброю й коней своїх командирів, іхали вони до Чорного Лісу, але потрапили на засідку ГПУ, бо товариш зрадив його, повідомивши ГПУ, коли й куди вони їхатимуть.

Я зрозумів, що за таке вояка чекала сурова кара, але його байдужість до своєї долі непокоїла мене — чи не є він «стукачем»? З обережності я попередив діда й Теслю, що ми припинили наші розмови.

З тим червоноармійцем я не нав'язував балачок, та й він не нариявся на розмови. Пізніше я довідався, що він не був стукачем, а дійсно тікав з червоної армії, й дуже жалкував, що близьче не познайомився з тим воєвідьом юнаком. В короткому часі його не стало в тюрпозі, й я не міг дізнатися, що з ним сталося.

Масові арешти підпільників

Скоро після того нас перевели з камери смертників. Дістались ми до просторії (приблизно 5 на 5 метрів) камери; в ній було чотири ліжка й два в'язні — отже й для нас були вільні ліжка.

Перш за все я своїм «ножем» (вигостреним боком дерев'ячка чайної ложечки) у верху дверей, на зшиві дощок, зробив маненьку шпарку, і, коли дивитися в ній одним оком, то можна було спостерігати рух по коридору близько камери. Так ми по кілька годин по черзі стежили за рухом, а особливо в п'ятницю — коли вдень

стрілки носили передачі, а ввечері водили в'язнів на розстріл.

За кілька днів у нашій камері стало багато людю; щодня з волі прибували свіжі. З наступом весни, в перших числах квітня 1932 року, запобігаючи стихійному повстанському зриву на Полтавщині, розпочали арештовувати як окремих підпільників, так і цілі підпільні організації, які ГПУ через свою шпигунську мережу виявило на протязі зими.

Від прибулих з волі я довідався, що збільшувалася викачка хліба, і все зростав тиск влади при переведенні колективізації; в свою чергу з боку селян загострювалася ненависть до большевиків і зросло бажання взятися за зброю; але бракувало зброї, її не було керівників для організації й ведення повстання. Один молодий селянин з Миргородщини хвалився, що в них з'явився організатор повстання з місцевих лідерів; незабаром той організатор прибув саме до нашої камери; він був непокірної натури, малописьменним дідом-селянином з гострою, трохи посивілою борідкою.

За молодих років він довгий час працював на золотодобуванню в Якутії і на Далекому Сході й, за тяжко запрацьований гріш, купив дві десятини землі, щоб йому з дружиною (дітей вони не мали) на старості не голодувати. Тепер цю земельку забрали до колгоспу, й це так вразило діда, що він ходив з села в село, з хутора в хутір і закликав селян до спротиву та повстання проти комуністичної влади, що поневолювала трудовий народ. Дідусь довго викручувався від агентів ГПУ але врешті авто ГПУ нагнало його, коли він удосвіта переходив степом.

Скоро у нашій камері було вже кільканадцять в'язнів, і стало веселіше. На запити слідчих, як в'язні почивають себе в камері, майже всі, заарештовані тоді в квітні 1932 року, відповідали, що чуються не дуже зле, бо такого кусника хліба, який вони щодня дістають у тюрпозі, на волі тепер тяжко здобути.

Певно через те хлібну пайку нам зменшили з 300 до 200 грамів, а фактично ми одержували 170-180 грамів, бо від наших пайок крали для себе наглядачі.

Одного разу наглядач оголосив, що нам дозволено купити медянників, не більше кіла по ціні 6 крб. за кіло. Ціна ця була дуже дорога, бо в ті часи держава виплачувала хліборобам 6 крб. за центнер (100 кг.) збіжжя.

На три крб. мені припало 12 малісних маненських медянників. Дванадцять днів я споживав щовечора по од-

ному медянику, зате пів пайки хліба їв у обід. Таке мое вольове поступовання викликало подив і повагу співкамерників, бо інші купили по 24 медяники й за одним разом пойли їх.

Я став голярем

Настало травневе тепло, й заросле обличчя стало свербіти; міркував я, як би то поголитись. Добув я у одного в'язня перо, розправив та вигострив його, але для голення воно не надавалось.

Звернув я увагу на пряжку моїх штанів; вона була тоненька й, коли я її вигострив об денце череп'яної посудини, то мав таку бритву, що поголив усіх в'язнів камери (понад десять осіб), а бажаючим поголив і голви.

Ми умовились казати, що голились шклом, яке йдучи до виходку, знайшли на подвір'ї, й що це скло після голення викинули в бур'ян перед вікном.

— О! Вас поголили! — сказав слідчий першому в'язніві, якого в той день викликали на допит.

— Ні, ми самі поголились кусником скла, коли Ви для нас бритви складали — спокійно відповів в'язень.

— Як Ви поголились кусником скла? — аж підсکочив у кріслі слідчий.

Той в'язень ще й не повернувся від слідчого, як двірі нашої камери відчинилися, й на порозі з'явився комендант тюрпозу (екзекутор) і оглядав нас своїми пронизливими очима. На його запит, чим ми голились, ми відповідали, як умовились.

Двері замкнули, а за хвилину ми побачили, як комендант і стрілок топтали ногами бур'ян проти нашого вікна, шукаючи скло. Хвилини за п'ять вони пішли й дали нам спокій.

«Переполох», який зчинився в ГПУ в зв'язку з голенням нашої камери, ми не злякалися й — поки я був у тій камері — далі регулярно через день голились.

Розстріляли жінку

Від малокров'я я мав часті головокружіння; так одного вечора, під кінець травня, не роздягаючись, я ліг на ліжко й у дрімоті-непритомності перебував з годину. Збудив мене в'язень Федорченко — старший брат відомого командира червоних партизанів на Полтавщині.

— Послухайте, що воно діється; якісь жіночі голоси, біганина по коридору — казав мені Федорченко.

Прикладвши вухо до вовчка дверей, почув я жіночий голос з протилежного боку коридору:

— Я не піду. Ви мене розстріляєте, а я не завинила.

— Ми її вночі не пустимо від себе — почувся інший жіночий голос.

— Не бойтесь, жінщини — ми же следователі. Єйо к нам перевели із тюрми, чтобы тут провести повторное следствие. Ми тоже відім, что она ніверно присуждена к висшій мере наказання. Пойдьомте ж с намі в кабінет следователя; вещі не надо брати.

Отак кільканадцять хвилин два слідчі в лагідно-переконливому тоні умовляли жінку вийти з камери та йти за ними.

Через шпарку в дверях око моє стежило за коридором; врешті жінка зважилася вийти з камери й з усім «почетом» рушила зоною обстеження мого зору. Попереду йшли два стрілки; за ними — жінка, молода, чорніва, середнього росту, одягнена в вишивану сорочку й темно-синю спідницю; ідучи коридором, вона тричі перехрестилася; коли жінка йшла східцями до виходу — спиною до мого зору — то я побачив дві товсті, довгі коси, які спадали на її рамена й спину. Слідом за жінкою йшли два слідчі.

Весь похід наблизився до дверей; стрілки розступилися, ніби з честності даючи жінці дорогу й, як тільки жінка зайшла межі їх, вони з спритністю пантер ухопили жінку під пахви, і вмить двері за ними зачинилися — нещасну жертву повели на подвір'я в льох. Слідчі повернули східцями праворуч до своїх кабінетів, за доволено всміхаючись, що врешті успішно довели до кінця клоштиливу справу. Екзекутори ж, підписавши акта, розійшлися відпочивати після «трудов праведників».

Певно щоби взяти речі розстріляної для потреб своєї жіночки, наглядач відімкнув камеру, де перебували інші три жінки. Й сказав віддати речі тої жінки, що її забрали з камери. Жінки речей не віддавали, кричали: «А! Так ви її таки розстріляли!», плакали й голосили.

Наглядач вичликав слідчих (слідчі ГПУ в основному працювали вночі). Ті намагалися вгамувати жінок, кажучи, що їхню приятельку не розстріляли, що вона перебуває на допиті... — Якщо вона у слідчого, то повертайте її до камери! — репетували жінки.

Слідчим так і не пощастило заспокоїти жінок, і вони решту ночі й ранок голосно плакали безперестану; о 9-ій годині ранку «чорний ворон» відвіз жінок до в'язниці.

Після того, як і перед тим, жінок у тюрпозі я не бачив.

Прибули нові в'язні

Через кілька днів після розстрілу жінки в нашу камери прибули чотири нові в'язні; всі вони були Зіньківського району, з Шилівської та Ступської сільрад. Одного з них занесли на руках, і я віддав для нього ліжко, бо знов його ще раніш (прізвище його забув, але знов, що в життю Шилівської громади він був стійким оборонцем прав народу).

Хворого поклали на ліжко горілиць; дуже худе його обличчя було жовте; він втратив мову й цілком був скожий на мерця. Прибулі в'язні сказали, що він хворий на криваву бігунку — ми зразу стали стукати в двері й заявили, що в камері є мрець; якби ми сказали, що є хворий, то справа була б безнадійною, а так за кілька хвилин прийшли з ношами. Коли хворий був уже на ношах, ми сказали, що він ще живий, але потребує негайної помочі лікаря; хворого винесли на подвір'я, й нам було невідомо, що з ним далі сталося.

Нові в'язні розповіли, що вони заарештовані в перших числах квітня й перебували в Харкові. Там харчували їх дуже зле; врешті деякі жінки розшукали своїх чоловіків і привезли їм передачі. Зголоднілі чоловіки, ті що були нестремані, зразу ж з'їли забагато й через те захворіли на криваву бігунку.

Довідався я також про арешти в Зінькові; серед арештованих були відомі мені прізвища — Олекса Вільховий, Ігнатовський та інші. Дізnavся теж, що викрито підпільну організацію на терені Ступської та Шилівської сільрад, й це мало наслідком арештування декількох десятків чоловіків, і що те підпілля виказав ГПУ Данило Литовка.

Цей Д. Литовка був прaporщиком у царській армії й служив у Денікіна. Був сином заможного господаря, що мав хутір за Шилівкою, й одружився з дочкою теж заможного господаря М. Сивокона. Одного разу в вузькому колі ми говорили про потребу в офіцерах для нашого підпілля. Тесля назавв був Д. Литовку, як особу, яка могла бути притягнена до нашого підпілля. Цю кандидатуру я відхилив саме тому, що в той час його два старші брати були вивезені на Сибір, а він безпечно перевував дома на хуторі — це видавалось мені непевним. Отже виходило, що моя тоді обачність була слушною.

В'язень з іншої камери

За кілька днів після того до нашої камери прибув

в'язень з іншої камери тюрпозу. Був він без одної руки, років сорока чоловік, середнього росту, чорнявий. Як завжди, почали його розпитувати, хто він такий, звідки, в чому обвинувачується і т. п. В'язень розповів нам таке:

Він є вдівець і має троє дітей. День-у-день працюючи в колгоспі однією рукою (другу, казав, проміняв на війні за Георгія) він заробив аж 150 кгр. жита — а в той же час багато колгоспників з двома руками заробили лише по 100 кгр.

По Різдві, в січні 1932 року, до нього прийшла комісія за хлібом. — Який же в мене хліб? Одною рукою я заробив 150 кгр. і то на чотири душі; ще залишилось з коробку, кілограмів з десять і все. Я журюся, чим маю прохарчувати дітей до нового врожаю, а ви прийшли до мене по хліб — казав він комісії. Голова хлібної комісії відповів на ці речеві доводи, що він, коли ще був господарем, не в колгоспі, то приховав від держави хліб — от вони й прийшли, щоб він той хліб здав державі. — Хто знає, як вас назвати. Дурні не дурні, але розумні такого ляпти не будуть. Коли не ймете віри, шукайте в мене хліба — усміхаючись казав колгоспник. В сінешній коморі, в діжці побачили декілька кілограмів жита; один з активістів узяв коробку, перехилився в діжку й згортає жито в коробку. Колгоспник просив, щоб іе брали, що в нього троє дітей без матері, щоб пожаліли хоч їх, якщо його, каліку не жаліють. Активіст продовжував до зернини збирати жито, кажучи — Чорт не візьме твоїх дітей; відкопаєш те, що закопав, а це для держави буде. — Ці слова так вразили колгоспника, що він зі словами: «То нехай же ліште тебе першого закопають, заки я відкопаю те, чого не маю» — взяв з полиці ножка-колія*) й загнав його в спину активіста. Всі члени хлібної комісії кинулися тікати, а підрізаний вибіг на вулицю й застогнавши сказав: «Боже мій! (аж коли згадав Бога), я вже виконав плян» і впав на сніг. Його відвезли до лікарні, і він там одубів.

Вислухавши оловідання колгоспника, ми зрозуміли що того в'язня неминуче чекає розстріл, і всі ми стались до нього особливо зичливо, а ті, що діставали передачі, все давали йому трохи хліба.

В'язень через місяць повернувся з допиту

Одного дня до нас завели в'язня, що від виснаження ледве тримався на ногах, який місяць тому перебував у

*)У нас на Полтавщині господарі завжди мали ножі-колії, себто ножі, спеціально виготовлені ковалями, якими кололи свинину та різали худобу; такі ножі господарі переховували в коморах.

нашій камері; був то селянин біля 30 років, нижче середнього росту, русявий. Ввечері його викликали були на допит, і він до нашої камери не повернувся; в цьому не було нічого дивного, бо його після допиту могли перевести до іншої камери; але речей його — з невідомої нам причини — з нашої камери не забирали.

Тож коли цей в'язень повернувся, то перш за все ми запитали його, де він був?

В'язень розповів нам таке:

— Вам відомо, що ввечері мене було покликано до слідчого, в кімнату на партері; під час допиту слідчий вийшов кудись, і я скористав ту хвилину. Відчинивши вікно, яке було метрів три від землі, руками тримаючись за лутку, я спустив тулуб по стіні вниз і випав на вулицю. Повільним кроком я минув вартового стрілка, що охороняв вхідні двері, пішов на залізничний двірець (Київський) і тієї ж ночі товаровим потягом прибув у рідне село. До хати своєї не заходив, зайшов лише на подвір'я, витяг з стріхи хліва п'ятизарядний бравнінг і пішов до родичів. Так минуло кілька днів; одного ранку вдосвіта я йшов сусідськими садками, як міліціонер нагло навів на мене цівку гвинтівки.

Так мене й бравнінга повернули до Полтавського ГПУ. Слідчі дуже втішилися, побачивши мене; зійшлося їх понад десять і ще якийсь їхній начальник. Всі сіли на кріслах, мене посадили на стілець, і начальник питав мене, як я втік, де був, чому тікав і т. п.

На питання, чому тікав, я відповідав так: Ввечері слідчий (жид) закликав мене на допит. Під час допиту слідчому принесли вечірню перекуску — шклянку вершкової сметани й булку — франзольку; слідчий вибрав білу, як сніг серединку і з вершками споживав, а шкірники зімняв у жмені й викинув до кошика для паперових покидьків. Дивився я на це, й заболіло в мене серце — Ви паразити! В селах селян за хліб мучать, останній мішок тяжко запрацьованого збіжжя забирають, залишаючи голодних дітей — а тут його нехтують, викидають і то в присутності голодної людини. Якби в той час біля слідчого був собака, то йому напевне віддав би шкоринки, а мені бач не дав і значить трактує мене гірше за собаку. Тому я і вирішив тікати від таких панів.

По вислуханню моїх свідчень мене замкнули до нољовки, де я й перебував три тижні.

Що таке „нољовка“?

Камера ця не має номера, а є під титулом зеро; в

ній нема вікна, тобто нема припливу свіжого й відпливу спожитого повітря. До неї замикалися в'язні, на яких накладалися додаткові репресії.

В'язням цієї камери, з-за браку припливу повітря, дихати ставало все тяжче й тяжче; іхні тіла вкривались струмками поту, від випарів по стінах текла роса; повітря ставало настільки вологим і парким, що одежда на людях і речі в'язнів покривались цвіллю; асфальтова підлога ставала остильки м'якою, що ніжки ліжок вгрузали в підлогу; ті, що одержували передачі, не могли тримати харчів кілька днів, бо другого дня вони вкривалися цвіллю.

В'язні весь час трималися біля дверей і по черзі притулювали рота до манесеньких шпарок вовчка, щоб дихнути повітрям з коридора; але були такі в'язні, що не витримували відсутності більш свіжого повітря й непритомніли — тоді стукали в двері ногами й казали про це наглядачеві. Непритомного виносили на кілька хвилин до коридору, але з цього «щасливого» випадку користалася й решта в'язнів нольовки, бо відмикалися двері, виносили непритомного, а потім він знову заходив до камери — при цьому до нольовки попадало трохи відносно свіжого повітря з коридору.

Знову в іншій камері

Одного дня нас кілька в'язнів викликали з речами; попрощавшись з рештою в'язнів, ми залишили камеру з надією, що нас відвезуть до в'язниці. Але ми пройшли тільки декілька кроків, і наглядач відімкнув камеру на протилежному боці коридору (ту, в якій, під час розстрілу жінки, перебували жінки) і нас туди запхав — в тій бо камері вже було кільканадцять в'язнів, а з нами стало вісімнадцять. Розмір камери був два на два з половиною метра; в ній не було ліжок, і всі в'язні спали на асфальтовій підлозі — з одного боку десять, а з другого боку (де стояла параша) вісім чоловік.

З-за тісноти ми всі могли спати лише лежучи на боці, а ноги ми простягали на другий бік поза крижі товариша; ноги в'язнів високого росту сягали аж до обличчя другого в'язня, й той мусив вдихати сморід по ту ніг. Вдень кожен сидів під стінкою на своїх речах і підгинав ноги; таким чином посередині камери утворювався прохід, по якому ми по кілька хвилин, за чергою, робили «прогулянки» (прогулянок на подвір'ю в тюрпозі не було).

В тій камері я теж зустрів кілька осіб з Зіньківсько-

го району, учителя (здається з хут. Зайці), реєнта автокофального церковного хору з с. Бобрівника та інших. Ті мої земляки не належали до підпільних відділів у нашому районі, які вже були викриті ГПУ. Але вже й у ті часи ГПУ практикувало заарештування людей з превенційних міркувань; арештовували людину не за те, що вона вже вчинила будь-який злочин проти Московської комуністичної влади, а за те, що та людина не вміла приховати й дуже випинала національну свідомість, не заламлювалась під пропагандивним тиском і мала де-що вищий від рядових громадян інтелектуальний рівень; тож така особа могла б — при сприятливій нагоді, або, коли вже увірветься терпець — активно виступити проти Московського панування на Україні.

З цією категорією в'язнів слідчим був не малий клопіт, бо вони не хотіли підписувати протоколу свідченъ, у якому писалося, що вони нібито вчинили державний злочин. Слідчі їм натякали або і просто казали, що їх заарештовано не за те, що вони щось злочинне вже вчинили, а за те, що вони могли б зробити в майбутньому. Щоб осягнути таки підписання тих протоколів, на них накладалися репресії, з яких мені були відомі такі: 1. Заборона одержувати передачі, 2. Вистійка до непрітомності обличчям до стіни, 3. Замкнення до нольовки, 4. Сильне електричне освітлення близько очей, що загрожувало осліпленням.

Але не від усіх людей, арештованих у ті часи з превенційних міркувань, слідчі ГПУ конче вимагали фіктивних свідченъ. Коли, після уважного дослідження, слідчий приходив до висновку, що в'язень є духовий і національний кастрат, за своєю психикою є схильний до покори й рабського послуху і цілком надається бути вислужником Москви, то такого в'язня звільняли. Але лиху було людям консервативного душевного укладу й світогляду, що стійко трималися національних традицій. Тих людей або позводили репресіями в могилу, або примиусили підписати на себе фіктивні свідчення (тим то їх тепер і мало на еміграції).

Золотарі

В тій камері я зустрів в'язня, який (очевидно, помилково) перебував кілька днів серед «золотарів». Нам, по-літв'язням було відомо, що Москва провадить кампанію відбирання золота від населення, й що «злочинцями» в цій справі напаковано в тюрпозі дві камери; але вони були суверо ізольовані від політв'язнів, і ми не мали з ними стику. Отже мені було дуже цікаво дещо довіда-

тися про цих людей і про умови їхнього ув'язнення.

В основному то були люди, які належали до категорії «бувших» тобто колишні крамарі, ремісники, урядовці тощо. Їх арештували й не обвинувачували в жодній контрреволюції, а в членій формі запрошували їх здати державі золото, бо держава потребує його для закупу закордоном у «хижаків капіталістів» різних складних машин та обладнання, конче потрібник совдержаві в зв'язку з «індустріалізацією» (а власне мілітаризацією) країни соціалізму,

Хто мав золото й хто не мав, заявляли, що вони золота й золотих речей не мають. Ім казали, що дають час для подумання, й замикали до камери, напаковані так тugo, що вони не мали місця всі разом спати — частина спала, а частина стояла на ногах. Від випарів тіла в камері була задуха, й люди весь час були спітнілими. Передачі для них були заборонені, а харчі давали таку ж норму, як і нам (180 гр. хліба, ложечку цукру, 300 гр. юшки). Юшку добре солили, а кип'ятку вранці давали лише пів шклянки; коли ув'язнені просили ще кип'ятку, то ім відповідали, що казани не розраховані на таких в'язнів, як вони, бо сподівалося, що вони, не вагаючись, зразу віддадуть золото державі й не перебуватимуть у камері; нещасні просили дати ім хоч сирої води, але ім заявляли, що в тюрпозі заборонено вживасти сиру воду, щоб не викликати захворювань черевним тифом. А «стукачі» ще весь час вигукували — «та віддайте ж золото державі, не мучте нас, що не маємо його, бо через вас, що любите цей гидотний метал, мучимося й ми» і т. п.

Після кількох тижнів перебування в таких умовах ті, що мали золото, віддавали його й підписували заяву, що вони добровільно віддають своє золото соціалістичній державі для допомоги індустріалізації країни. Таких в'язнів випускали, але, звичайно, за деякий час арештовували знову, казали, що вони ще не все своє золото здали, і знову замикали.

Ті, що справді не мали ніякого золота, врешті звільнілись з-під арешту, але тільки тоді, коли лише з близьким очієм можна було бачити, що вони ще живі.

Кривко обробляв в'язнів у камерах

Одного разу, повертаючись з оправки, я ще не встиг повернути за ріг коридору, як наглядач випустив на оправку в'язнів з камери поруч виходку. Другим в'язнем з тої камери вийшов Кривко, якого наглядач легенько вдарив ногою по крижах, кажучи «давай скоріше!». Наг-

лядач цим, очевидно, хотів одурити інших в'язнів, вдаючи, що Кривко є остильки важкий злочинець, що навіть наглядачеві є кілько його штовхати.

Я почав розпитувати в'язнів, чи не був хто з них у одній камері з Кривком. Один такий виявився; на мою цікавість він розповів, що за словами Кривка він належав до підпільної організації, викритої в Зіньківському районі в Шилівській сільраді. З цього мені стало зрозумілим, що ГПУ не довіряло цілком одному зрадникові Д. Литовці й направило до того підпілля ще й випробуваного шпигуна Кривка.

Пізніше, ні у в'язниці, ні в кацеті на півночі ми не зустрічали Кривка. Походив він не з нашого, а з Гадяцького району, а тому не можна було простежити його подальший агентурний маршрут.

У тій вкрай заповненій камері з-за невигод я дуже занепав на силі; кровоносні жили на руках стали рівчаками; почував я себе гірше ніж у попередніх камерах; крім усього вимотували мені душу благання в'язнів, які весь час чути було з недалекої нольовки:

«Льонька, Льонька! (ім'я одного з наглядачів), відчини вовчок, бо задихаємося», «Черговий! Будь добрий хоч на одну хвильку відчини вовчок, щоб ми ковтнули повітря, бо пропадаємо» і т. д.

Я „бунуєвав“ камеру

Одного дня наглядач — саме молодший і юдливіший у відношенні до в'язнів, ніж два інші наглядачі — прініс нам у відрі юшку, в якій жодної й картоплині не було, й став наливати її черпаком кожному в'язневі. На мій запит — нам суп, чи мутна вода належиться? — наглядач відповів: «Жріть, що дають, і за це дякуйте». Після такої відповіді я висипав «суп» із своєї посудини назад до відра, забрав і в решти в'язнів посуд з «супом» і теж висипав, кажучи, щоб забрали назад помій й принесли суп.

За кілька хвилин мене забрали з камери, й два слідчі й комендант тюрпазу в коридорі в присутності наглядача питали мене.

— Ви зачем камеру бунтуєте?

— Не я, а наглядач камеру бунтує, бо замість супу він нам сьогодні помий приніс. Нехай покаже той суп — чи є в ньому картопля, або капуста чи пшено? Чому решта наглядачів дають нам правдивий суп і горою повну чайну ложечку цукру, а цей струшує й дає нам тільки те, що в жолобку лишається?

Те, що я гудив тільки цього наглядача, а решту нагля-

дачів ставив за взірець, мабуть переконало слідчих, бо вони не захотіли й слухати наглядача, коли той почав виправдуватися, й наказали відвести мене до камери. А за кілька хвилин наглядач приніс нам іншого супу й, роздавши, сказав мені:

— Не забувай, що за це ти дістанеш на три роки більшу кару.

— Зачини двері! — з притиском сказав я наглядачеві, й він умить зачинив двері, бо не мав права вступати в суперечки й непотрібні балачки з в'язнями.

Ще в одній камері

Певно для того, щоб решта в'язнів камери гадала, що мене за «бунт» перевели до нольовки, й боялась наважитись на щось подібне, мене з тої камери забрали. Потрапив я тепер до досить просторої, приблизно чотири на п'ять метрів камери; в ній було чотири ліжка й було в ній десять в'язнів — один з них запросив мене, як старого в'язня, уміститися разом з ним на ліжку.

В тій камері було кілька осіб з Зіньківського району: кол. фінінспектор Ігнатовський, два селянина з Бобрівника, один з Удовиченкових хуторів. Всі ці мої земляки, як і в попередній камері, не належали до виразних підпільніх організацій. Розмовляли ми там на різні теми; в тюрпі не бувало одвертих антисоветських висловлень — хібащо друзі пошепки говорили між собою в цьому дусі.

В цій камері я почував себе значно краще; не така була тіснота, й камера була на сонячному боці. В коробі над вікном були дві відтулки, через які було видно двері, з яких виводили в'язнів на розстріл, і двері вхідного льоху, що в ньому розстрілювали. Тож коли наступної п'ятниці о 11 годині вечора наглядач загадав нам лягати спати, я не ліг, а дивився в відтулку*); коли в подвір'ї погасло світло на стовпі, й заїхало авто чорний ворон, то я запросив охочих простежити розстріл. В'язні вже досить довгий час сиділи в тій камері, але не знали, коли й де відбуваються розстріли, й тепер деякі з них з перестраху цокотіли зубами.

По закінченню розстрілу авто виїхало з подвір'я, а ми, мов закам'яні, стояли біля вікна, заки виносили трупи й кидали їх на фіру; після вкинення останнього трупа бричку накрили брезентом, і вона виїхала з подвір'я.

— Скільки нарахували трупів? — запитав я Ігнатовському

* В Полтавському тюрпі не було старост у камері, й не було кому стежити за виконанням наказів наглядача.

кого.

— Одинадцять — відповів він; таку ж кількість і я нарахував.

Всі ми лягали до «постелі», але довго не могли заснути; часто переверталися з боку на бік; кожен щось думав, за чимсь тужив, чогось шкодував, бажав відплати — лише перед ранком ми поснули.

В'язень без шапки

Завдяки тому, що в тюрпозі, з невідомих нам причин, нас часто переводили з камери в камеру, це уможливлювало нам знати багато новин тюрпозного життя.

Так, коли я запитав одного селянина з Диканського району, що був зодянений у теплій одяг, а не мав шапки — де його шапка? — то почув відповідь, що він мав гарну шапку сивого смушку, але в попередній камері Данило Литовка все добивався, щоб він продав ту шапку. Щоб позбутися ще якоїсь біди, селянин продав Д. Литовці свою гарну шапку й дістав за неї п'ятнадцять карбованців.

— Отже Литовка не журиться, що його чекає тяжка кара? — запитав я в'язня.

— А яка там буде йому кара! — сказав той і махнув рукою.

Пізніше наші друзі з волі подали нам вістку, що Д. Литовка одержав агентурну посаду в органах ГПУ на Одещині.

Привезли зв'язаних братів Теслі

Боже! Як тяжко перебути в тюрпозі лише один день! А вже ж — день за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем — минув майже рік, як ми голодні, не міті, не голені, завошивлені, без свіжого повітря, з турботою за Україну, за наше піднімля, за рідних, під постійною загрозою розстрілу, перебували в тих гніточих умовах. Туга за сонцем примутивала мене часто цілими годинами стояти близько вікна й у відгулину короба над ним споглядати мініятюрний простір Світу Божого.

І от одного дня побачив я, що на подвір'я заїхало авто-півторатонка, в якому на бортах сиділо кільканадцять міліціонерів з гвинтівками.

Два міліціонери відкрили задню ляду борта й витягли людські ноги, густо зв'язані в палець товстим мотузом. Розв'язавши ноги, міліціонери поставили на землю спину до моого зору чоловіка з зв'язаними назад руками, які, крім того, були прив'язані до тулуба густими разками мотузки.

Чорне довге, з скуйовдженими скрутками волосся того чоловіка було подібне до овечого руна. Коли ж заарештований повернувся, я побачив його обличчя, то мене всього стрясло, немовби потужний електричний струм пройшов по моєму тілу — я побачив свого зв'язкового Тесля Афанасія. По нім витягли з авта його меншого брата, шістнадцятилітнього юнака, у якого були зв'язані назад руки й перев'язані ноги. Обох їх повели в пивниці тюрпозу.

В цей мент дивився в шпарку ще один в'язень нашої камери й голосно запитував — що ж то вони вчинили, що їх так скрутили? На цей запит я нічого не відповідав; не подав і знаку, що привезені в'язні є мені знайомі; я зрозумів, що так довге мое перебування в тюрпозі, вже шість місяців без допитів, залежало від дій Афанасія на волі.

Я зінав відважність Афанасія, його закоханість у зброй, любов до України, пієтичне ставлення до Булави, ненависть до комунізму й поневолювача України москаля; я був певен, що шляхетність вдачі Афанасія його молодість неминуче штовхатимуть його на відважний чин. Але чому він дався живим до рук міліції? Він же зажидає твердив, що живим вороги його не візьмуть — про це я дозідався пізніше.

Середній з трьох братів, Тесля Афанасій мав 21 рік, був вище середнього росту, чорнавий і мав впрост неймовірну для його віку силу. Своєю вродливістю він разючо відзначався від усіх своїх братів і сестер; у його чорних, розумних очах світилася шляхетна глибінь; його голову прикрашувало довге чепурно зачісане з легкими скрутками волосся; видавалось, що він походив з аристократичної родини й був вихованцем привилійованих шкіл. Не вживав він ні тютюну, ні алкоголь, був релігійний, дисциплінований, і мав вольову вдачу.

Коли я вже був переведений до в'язниці, то там зустрів в'язнів, які в тюрпозі перебували в одній камері з Афанасієм. За їхніми словами, він був певен, що його розстріляють*), але тримав себе мужньо, на дусі не залямлювався, друзів не видавав, не вірив обіцянкам слідчих, що він дістане легшу кару, як видасть тих, хто йому допомагав; був гордий з того, що при його допиті крім слідчого були ще два вартоги з наганами в руках.

Про свої думки-мрії й терористичні дії Афанасій у

* В ті часи советсько-геноцидська практика була така: Якщо якась особа, маючи зброю, забила когось з советських апаратчиків, то неминучою була кара смерті.

камері розповідав відкрито з душевною насолodoю, дуже шкодуючи, що міліції пощастило входити його живим; казав, що, коли б крім обріза мав і наган, то багато міліціонерів лягли б трупами тоді, коли вони напали на нього на кладовищі.

Ці оповідання Афанасія й ті відомості, які я здобув після звільнення, кажуть нам таке:

Афанасій „на волі“

Теслю Афанасія арештували вперше лише взимку на початку 1932 року й посадили в тюрпозі одинаком через одну камеру від тої, в якій був я. За кілька днів Афанасій уважно вивчив рух стрілка, що вартував перед нашими вікнами, й, маючи геркулесову силу, вирвав грати, вмонтовані в стіну вікна, виліз вночі тоді, коли стрілок завернув за ріг тюрпозу, грати підігнув назад, щоб не дуже був помітний отвір, переліз через браму й пішов на рідні хутори.

Я пам'ятаю, що взимку був такий ранок, коли наглядачі трічі відчиняли вовчок, і той наглядач, що перебірав чергу, казав «один»; з цього я зрозумів, що наглядачі не можуть дорахуватися належної кількості в'язнів; потім я чув, що на коридорі так рано був рух багатьох осіб, а наступної ночі мене було переведено до камери смертників, мабуть з побоювання, щоб і я не зробив чогось подібного до Теслі.

Замість того, щоб вийхати до Донбасу, або куди інде, Афанасій взяв обріза й переховувався в рідних околицях. ГПУ зногоу зі свого боку пильнувало за всіма місцями можливого перебування Теслі. Через кілька тижнів після втечі Афанасій ніччу прийшов до родини старшого брата Дмитра, що був у тюрпозі й, скинувши лише теплий одяг, роззувшись і поклавши поруч заладованого обріза, ліг спати на печі.

Дружина брата, вставши вранці, хотіла вийти на подвір'я. Як тільки вона відчинила сінечні двері, перед нею з явилися три активісти, з них один озброєний, й запитували, чи нема в неї кого в хаті. Вона відповіла, що никого нема, але активісти почали оглядати всю хату. Оглянули кухню й подались до другої кімнати, саме до тої, де спав Афанасій. Господиня йшла за ними останньою й, заходячи до кімнати, зачиняючи двері, так гучно ними грюкнула, що Афанасій пробудився; кліпнувши очима, він побачив постать активіста, що стояв на полу й зазирає на піч. Миттю Афанасій стрілив у груди тому чоловікові, й активіст мертвий повалився на піл. Решта з переляку втекли з хати.

Афанасій, не взутий, не одягнений, тримаючи в руках обріза, так само вибіг з хати й побіг геть.

Ранок був туманний, і Афанасій скоро зник з людських очей; біг він по снігу кільканадцять кілометрів, доки добіг до знайомих на хуторі в сусідньому районі. Його морожені й порізані сніговою ожеледдю ноги потребували стаціонарного лікування, й добре люди повезли Афанасія до лікарні не нашого району.

Приховуючи обставини, при яких пошкодив ноги, Афанасій під вигаданим прізвищем пробув більше місяця в лікарні; добре люди заплатили й за лікування.

Вийшовши з лікарні на початку весни, Афанасій дістав адресу своїх земляків, що працювали теслярами на будівництві нового радгоспу, й поїхав до них.

Дали Афанасію сокиру, й він тесав дерево. Тесав і сумував — лицарське сумління не давало йому спокою й, мов обухом, било по його шляхетній душі:

— Так то ти, козацький нащадок, соціалізм будуєш, зміняв меч на сокиру. І не соромно тобі буде по смерті зустрітися на тім світі з своїм прадідом-козаком, що з шаблею в руках загинув під Полтавою, боронячи Рідний Край і Гетьмана Мазепу від Московської неволі. А ти бач його правнук поганий залхав обріза в корчі, й він там іржавіє; іржа єсть твій обріз, а Московська іржа-неволя — твою Україну.

Од таких докорів сумління одного травневого дня Афанасій плюнув з такою пресією, ніби собі в лиці, й сильним ударом загнав сокиру по обух у деревину.

— Дякую вам, шановні земляки, що уможливили мені перебути біля вас до тепла.

— А ти що? Куди? — питали земляки.

— Піду руйнувати соціалізм! — і Афанасій пішов. Пішов, не оглядаючись.

Ще не заходячи додому, дістав він з корча обріз і побачив на ньому місця легко вкриті іржею. Ніби в виправдання слушності свого вирішення лишити теслярівання й повернутися до обріза, Афанасій усміхненими очима дивився на обріза й думав — Бач, як саме на часі повернувся я; якби почекав ще кілька тижнів або місяців, то мав би тоді не обріза, а кусень іржавої залізяки.

Притискаючи обріз до грудей, близько до серця, витяг Афанасій затвір, глянув у цівку й, похитуючи головою, мовив — Бідна ти ружжинко, що маєш такого лайдачного господаря, який занедбав тебе й ледве на сокиру не заміняв.

Запхавши обріза за полу піджака, йшов Афанасій до матері, що мешкала з меншими дітьми на хуторах Човнової балки в чужкій, винаймленій хаті. Йдучи, Афанасій раз-у-раз доторкнався рукою обріза, ніби перевіряючи, чи не загубив часом свою дорогоцінність; або відвартав верх чіджа-кайда й дивився на обріз під пахвою — так ніби молода ласкова мати, несучи своє любе немовля-первенця, раз-у-раз відкриває хустинку, що нею прикрите личко дитятка, й милується ним.

Прийшовши додому, Афанасій довідався, що гостро-го нагляду за родиною немає, бо ГПУ впевнено, що він вийшов з рідних околиць.

Розпочав він знову підпільну діяльність; зібрав відомості за тих партійців і активістів, що чинять жорстокі кривди хліборобам, вигадують на них різні злочини, відправляють їх на заслання. Вирішив він перш огозабити партійця-москаля, голову сільради на віддалі 20 кілометрів від їхнього хутора, що особливо лютував у своєму селі. Вказати хату, де мешкав голова, погодився один юнак — небіж того господаря, що новопризначенному голові-москалеві подобалась його садиба, в якій він і оселився, заславши господаря з родиною на Сибір.

Розпитавши про зовнішні прикмети того голови, Афанасій узяв з собою харчів, обріза й пляшку води, й одругій годині ночі вони наблизились до села. Юнак показав обриси хати свого родича, в якій мешкав голова, й подався додому, а Афанасій, зайшовши в лан колгоспного жита, ліг спати. Прокинувся він опівдні від спеки й задухи й був дуже спітнілий, бо вітрець тільки зверху повівав, гойдаючи колосся. З'їв він харчі, випив воду, але вже за годину почував велику спрагу. Видавалось йому, що довго-довго тягнеться день до вечора.

Афанасій укладав у голові різні пляни, в який спосіб заскочити голову. Як тільки смерклось, він зайшов до села, підійшов до сусідньої з головиною садиби й, побачивши на подвір'ю хлопця, попросив напитися. Напившись, Афанасій казав, що хоче переночувати в цьому селі, й що мабуть треба звернутися за дозволом до голови сільради. Від хлопця дізвався він, що голова недавно прийшов додому певно вечеряті, бо знову маєйти до сільради на збори, які цього вечора мають відбутися.

Подякувавши хлопцеві, Афанасій зайшов у фіртку садиби, де мешкав голова. На щастя, там не було нікого на подвір'ю; він вийняв з-під пахви обріза й тихенько, мов лис, наблизився до освітлених вікон хати, що були

до половини заслонені квітчастими фіранками.

Через фіранки Афанасій побачив контур правого боку постаті чоловіка, що сидів за столом, і вже готувався дати стріл навкіс, аж постать підвелася від столу, й у вікні, вище фіранки, з'явилися голова й рамена чоловіка високого росту.

Афанасій миттю скористався цим, ще нижче вкліяк до землі й стрілив у середину спини межі рамена.

У вечірній імлі вибух стрілу дзвінким поцілунком похопився по селу. Афанасій хутко вибіг на вулицю, повернув у вуличку, за хвильку завернув за скрут садибі стежкою понад садибами вибіг у степ; аж тоді він почув крик у селі. Прострілений голова був ще деякий час живий; але лікар, що був викликаний з району, оглядав голову вже холодного.

Прокинувшись наступного ранку, Афанасій міркував над тим, як він має діяти далі. Вчора повелось щасливо, й він успішно виконав свій задум. Але при цьому він переконався, що діяти на кількадесяткілометровій віддалі від дому й стріляти впрост з кількох кроків у намічену особу є справа, що вимагає великої первової напруги. І він вирішив діяти інакше — обстрілювати з недалекої віддалі особові авта, що ними по сільських дорогах їздять голови й секретарі райвиконкомів, генеральні та інші московські відпоручники з партквітками в кишечнях для посилення по селах колективізації, для викачки хліба та інших акцій терору хліборобів.

Афанасію в подробицях розповідали, з яким радісним захопленням прийняли селяни вістку про вбивство голови сільради. Де тільки було зустрінутися два-три господарі чи господині, то тільки про це було й мови:

— Мов той «спібеник», щойно смеркалось, а він гейби з зірки впав, і вже голова лапті задрав.

— Тож і не побоявся, що голова й нагана мав.

— Та що такому наган? Він іде — або пан, або пропав!

— Видно, що ще не перевівся в нас козацький дух — озвався дід біля одного гурту чоловіків — За часів моого діда всі козаки були отакі очайдухи, й на ворога вони йшли з піснею: «Гей чи пан чи пропав, двічі не вмирати, гей но хлопці до зброй!». А тепер ходімо до колгоспу та послухаймо, як там наші колгоспники «думу думают большую на колхозном на дворе» — й дід вийняв з рота люльку, плюнув і сказав — згине Україна!

Такі розмови, як оливу в огонь, підливали запалу, завзяття й охоти до нових дій у щиру, відважну душу

Афанасія. І він розпочав виходити на сільські шляхи, що йшли на Ковалівку, Диканьку, Опішню; залягав у хлібах, недалеко дороги, й обстрілював особові авт, лінійки, фаєтони, що в них їхали заправили Московської влади на Україні.

В ті кілька тижнів, що Афанасій перебував на рідних хуторах, зупинився рух особових авт, і взагалі партійці не виїздили до сіл; а в кабінеті начальника Полтавського обласного ГПУ до тих кількох десятків жовтеньких напірців, що були вstromлені в велику стінну машину Полтавщини, добавились ще чотири під титулом: «Очагі вооруженних терористических проявленій».

Але... Господи! Вкороти язича нашим молодицям! На кожному хуторі вони гуторили, що Тесля Афанасій дома, що ходить він з куцаком (обрізом), що вчинив він те й оте... Ці пересуди привернули увагу розвідчого апарату ГПУ. Агенти ГПУ побували у всіх господарів, яких міг одвідувати Афанасій, і відібрали підписки про те що, в разі з'явлення А. Теслі, його треба заманути й замкнути в коморі й взагалі зголошувати в сільраді, якби хто його побачив; хто не виконає цього зарядження, буде вивезений з родиною до Сибіру. Крім того, з трьох районів був організований загін міліції з 18 осіб, з досвідченими детективами, який постійно полював на Теслю.

Господарі не дбали про виконання зарядження ГПУ, але переказали Афанасію, щоб він до них більше не заходив. Тим для Теслі склалися дуже тяжкі умовини, бо й хата, в якій мешкала його маті, перебувала під постійним наглядом міліції; серед рідних, знайомих і друзів Афанасій часом два дні не мав що їсти й мняв колоски та живав недостиглі зерна пшениці.

Треба було Афанасію хоч на деякий час знову вийхати геть з рідних околиць, та його відважна вдача зневажала рацію збереження власного життя; але й провадити терористичну діяльність він не міг, бо весь час мусив кlopotатися про те, щоб себе заховати й добути харчі.

Був чудовий вечір на початку липня (1932 р.); вітерець, відігнавши денну спеку, навівав прохолоду; тисячі цвіркунів монотонно цвірінькали між могилами серед пахощів чебрецю та різних зел. Вийшовши з гущавини кладовища, Афанасій підійшов на його край і ліг на горбку рову, пильно вдивляючись у далечінь дороги.

Вже третю ніч чекав Афанасій на брата, що мав винести йому їсти, а брат усе не ніс. Отак, серед рідних

і близьких, почував себе Афанасій зацькованим звірем. А винна в цьому Москва, допомагають якій українські комуністи, комсомольці та активісти. А кого треба в першу чергу бити — свою голоту, чи Москву? Безпекно Москву — відповідав собі на це питання Афанасій. Бо якби винищили хочби й усіх українських відпоручників Москви, а саму Москву лишити цілою, то вона знову знайде собі серед українців іншого гатунку запроданців. От якби мати таку силу, щоб у руїну обернути Москву, їй щоб країни Європи на те румовище звозили сміття, то замість Москви став би європейський смітник; фактично Москва є їй тепер духовим смітником Європи, та бал — цим не журиться вільна частина світу.

Думки Афанасія перервалися — він помітив на обрії темряви ніби краплинку, якої раніше не було; вона все наближалась і збільшувалась і врешті стала силиєтом невеликої людської постаті. Афанасій свистнув — постать теж відповіла свистом; був то молодший брат Афанасія.

— Чому ти лише третьої ночі спромігся принести мені істи? Я ж не верблюд, і щодня потребую їжі — з докором казав Афанасій братові.

— Невже ж ти гадаєш, що я з лінощів не приносив тобі істи? — ображеним тоном відповідав юнак і продовжував: — Подвір'я, де ми мешкаємо, обсаджене; цієї ночі я чекав до 12 години й не вийшов з хати крізь двері, а хутко вискочив у вікно з причілка, метрів двісті ліз на руках з глечиком, причепленим до ший, а потім взяв глечика до рук і весь час біг.

Брати зайшли до середини кладовища й сіли між могилами. Зголоднілий Афанасій, поклавши обріза, допався до їжі, а брат переказував йому раду матері — вийхати геть. Од вітру шелестіла перестаріла трава; голосно цвіріньяли безліч цвіркунів — і брати не почули, що ворог близько підліз до них.

Афанасій черпнув у ложку борщу, як на цього впала петля-аркан. Була фатальна секунда — рука з ложкою щойно відірвалась від глечика, і в цей мент упав аркан, піднесена рука не дала петлі впасти нижче, через що руки попали в петлю по лікті. Від такої несподіванки Афанасій розгубився; не вхопивши обріза, хутко, як пантера, з їжею в роті, скочив на ноги й став бігти в той бік, куди тягла петля. Він бачив заляглих за гробками міліціонерів і хотів перескочити через них, але один міліціонер вхопив його за ногу; Афанасій упав, і

на нього навалилося кілька міліціонерів. Але й кільком міліціонерам не легко було впоратися з Афанасієм; він скочив на ноги, вхопив міліціонера й вдарив ним об хрест; від удару старий дерев'яний хрест переломився при землі й разом з міліціонером упав на землю; той міліціонер зже не підвівся — його з кладовища забрали до лікарні. Вирвавшись від міліціонерів, Афанасій кинувся бігти, але знову упав, бо під час борсання петля впала нижче колін і стиснула ноги. Вмить на нього знову навалилося декілька міліціонерів; Афанасій дістав кілька вдарів у голову кольбою гвинтівки й знепритомнів.

Коли Афанасій прийшов до себе, то відчув, що він від горла до п'ят того скрученій мотузом і лежить при дорозі, оточений ланцюгом міліціонерів, а поруч його з повними сліз очима сидів, з зв'язаними руками й ногами його молодший, шістнадцятилітній брат.

На повні, сильні, молодечі груди потяг Афанасій повітря, й у ньому відчулася йому домішка могильного сопуху. — Могилою мені смердить — процідив він крізь зуби, випускаючи повітря.

Побачивши в руках у одного з міліціонерів свій обріз, Афанасій мовив до нього:

— Любий мій товариш! Не дали мені вороги вмерти, тримаючи тебе в руках.

Окинувши зором ланцюг міліціонерів навколо себе, мовив він:

— Кремлівське бидло! Петля врятувала вас, а то напевно б половина була закопана одночасно зі мною.

Міліціонери нічого не відповідали на слова Афанасія; мов мумій, стояли вони з гостро наладованими гвинтівками, заки на світанку під'їхала півторатонка, й Афанасія та його брата вкинули до авта. Міліціонери сіли на борти й поїхали по хуторах показувати, що Теслю впіймали живим.

Для міліції було б значно легше застрілити Афанасія в засідці, ніж зловити його живого; але тут йшлося вже про престиж, а Афанасій цього не врахував — він, навпаки, стергся засідок, а тому мало був у русі.

Лишілося нерозгаданим, як міліціонери потрапили на кладовище; припускалося, що вони назирі з хлібами бігли за братом Афанасієм.

Мене перевели до в'язниці

Десь тижнів чотири після заарештування Афанасія мене вдень викликали з камери з речами; я гадав, що пе-

реводять до іншої камери й уже тішив себе надією, що може налагоджувати зв'язок з Афанасієм, але мене повели з пивниці на партер — там чекали на мене два стрілки й ще один, незнайомий мені, з'язень.

Вивели нас на вулицю, й я — не добувши два тижні до року — залишив нарешті пивницю тюрпозу й на свою широчину зору побачив Світ Божий.

На тлі чистого, блакитного неба Полтава утопала в зелені дерев. На вулицях був жвавий рух людей; матері, діставши в крамниці кіло хліба, поспішалися додому, щоб погодувати дітей; інші з сумними обличчями стояли в довгих чергах, і ті, що стояли в хвості черги, раз-раз питали тих, що виходили з крамниці з кіловим кусником хліба — чи багато там ще є хліба?

— Ні, небагато; певно, закі дійде черга до Вас, хліба не буде.

— Ой лишенко! І вчора мої діти не їли хліба, та й сьогодні мабуть не дістану — казали зажурені жінки.

Такого змісту балашки, що я їх чув, ідучи мимо довгих черг біля хлібних крамниць, гадюкою звивались у моєму серці. Запитував я себе — Невже ж на Полтавщині з її так родючим чорноземом, що на протязі всієї історії в неї не бувало неврожаю, тепер для полтавчан бракує хліба. Але тоді саме завершувалось викінчення «куркуля, як кляси», й провадилася суцільна колективізація та викачка хліба — був серпень 1932-го, підготовчого до жахливого 1933-го голодового року.

У в'язниці на Кобеляцькій вулиці нас, як звичайно, обшукали й повели до карантину.

В карантині

Переступивши поріг, я зупинився, бо не було місця, куди далі ступити. Всі місця на нарах, під нарами й у проході були густо напаковані в'язнями.

— Оце він! Зробім місце — почув я. З нар зліз мій земляк Дейкальської волости, взяв з моїх рамен речі, й я, переступаючи через тіла, пішов за ним. Примістився я на нарах, на півметровому просторі, зняв з голови шапку й — щоб вона просохла від поту — поклав її денцем собі на коліна; зразу ж до моєї шапки потяглися з усіх боків руки, шапка моя горою виповнилась кусниками хліба з разового помолу та пампушками. Не зрозумів я, що це визначає, й глянув на земляка.

— Їжте на здоров'я. Ви дуже змарніли; знаємо ми, що там бідували й стійко себе тримали. В тому тюрпозі я не довго висидів і то загадуватиму його ціле життя — казав, усміхаючись, мій земляк.

Не одержуючи десять місяців передачі з дому, я не мав уже зміни близни. Розмовляючи на цю тему, я дівдався, що у в'язниці передачі приймають щоденно, й що можна листовно повідомити родину, де я перебуваю, й просити передачі — я так і зробив.

У звичайній камері

З карантину мене направили до великої не переповненої камери, в якій було понад 60 в'язнів; в ній було два земляки з Дейкалівки, що належали до очолюваного мною підпілля, та кілька земляків з Ступської сільради, що належали до підпілля, викритого в квітні 1932 року.

Земляки почали розпитувати мене про пережите в тюрпозі й звільнили мені місце на нарах. Хоч я й відмовлявся, мене обрали старостою, не знаючи, що, за в'язничними приписами, мені, як політв'язневі, не вільно було бути старостою камери.

Після жорстокого тюрпозівського режиму, у в'язниці я мав таке відчування, ніби дістався на волю. Тут було менше вошів; давали вдвічі більше хоч і глибкого хліба (до 400 гр.) і двічі на день баланду; крім того можна було дещо купити в ларьку й вільно було голитися, заплативши майстру 20 коп.; щодня були прогулянки по 15 хвилин; раз на два тижні можна було відвідувати лазню; крім того, як староста, я ходив за хлібом і баландою. Коли ж я ще одержав передачу з дому, то став почувати себе виразно краще, й не так часто були в мені головокружіння.

Коли я бував на прогулянках чи ходив за харчами, мене гратулювали з багатьох вікон в'язниці незнайомі люди. Згодом я довідався про причину цього. Мої піддільники й ті в'язні, що перебували зі мною в тюрпозі, а потім були переведені до в'язниці, дуже звеличували мене в своїх оповіданнях; навіть така мало значна річ, як повернення супу в тюрпозі, розцінювалась, як вияв неабиякого геройства й відваги; взагалі про мою поведінку в тюрпозі оповідали з захопленням, і тому серед в'язничної політичної громади мене трактували, як «лицаря».

Таке ставлення в'язнів до моєї особи мене не тішило, а скоріше засмучувало; розумів я з цього, що народ наш праугне мати свій рідний справжній авторитет, хоче бачити, що його провідники є носіями лицарськості-поярдності, є щирими захисниками свого народу (не гозлоти), й у боротьбі за його інтереси не шкодують ні власного доброчуту ні життя. Гяжким лихом, є, що Москва жо ріжко виплюндрює носіїв цих високих прикмет.

Проминув з тиждень моє старостування. Скоро після того, як я одержав передачу з дому, нашу камеру відвідав начальник в'язничного корпусу й оголосив при суд (позаочний) колегії ГПУ УССР для нашої групи. Мене, старшого Теслю й Хоменка було засуджено до даліких таборів на п'ять років, а решту наших підпільників на три роки; так само й у другому підпільному відділі нашого району — активніша й заможніша частина була засуджена на п'ять років, а решта на три. Обидва відділи трактувалися, як одна організація, хоч ми організаційно й не були пов'язані. Від цього терпів наш відділ, бо термін відбуття кари рахували від заарештування другого відділу, тобто від квітня 1932 року, а цим наш термін збільшувався на сім місяців; вже в концтаборі довелося клопотатися про полагодження цієї спроби.

З точки зоруsovets'koї карної практики пізніших часів ці терміни в п'ять і три роки можуть видаватися малими. Треба брати на увагу, що тоді були ще квіти, а ягідки наспіли пізніше. В ті роки Провід СВУ засудили на десять років, що було тоді максимальним терміном; ми, керівники низових клітин, «дістали» по п'ять років, а рядові члени організації по три роки — на ті часи це було нормальним.

Зачитавши вирок, корпусний сказав, що всі ми призначенні на етап у перших числах вересня, що до відправки лишилось мало днів, і що можна телеграмами викликати рідних для побачення й привезення необхідних для подорожі речей.

Злодії нашої камери почули, по яких статтях мене засуджено, й з місця заявили корпусному, що я не маю права бути старостою камери; він задовольнив їхні досягання, й злодії призначили старосту зного гурту; знову розпочалися крадіжки передач у хліборобів, але я сказав своїм побратимам, і Василь з Дейкалівки за хвильку поклав кулаками на підлогу кількох злодіїв, так що вони були змушені залишити нашу камеру.

Склад в'язнів у в'язниці був не той, що у тюрпозі. У в'язниці були підпільні, хлібороби, що не змогли виконати твердих хлібопоставок, чи непомірно високих грошових обкладань, втікачі з таборів і посьолків Московщини, колгоспники, що взяли з колгоспного току до кишень пів кіла зерна й були засуджені показовим судом і то переважно на п'ять років, «сцекулянти» міста й села — ті ризиковані люди, що везли два-три кіла сала та півсотні лець до міста, щоб там дістати дещо з одягу чи взуття, або везли з міста до села якийсь свій

лашок, щоб дістати своєму рідному, хворому на сухоти, жирів та яєць; була службова інтелігенція міст і сіл: священики, вчителі, інженери, лікарі — більшість в'язнів з інтелігенції обвинувачувалася в агітації проти совєтської влади. Врешті відсотків п'ятнадцять нашої камери були професіоналами злодійсько-босацького «фаху».

Побачення

Одного дня мене покликали на побачення. Маленька кімнатка була перегорожена двома парканами — за одним було нас кілька в'язнів, а за другим наші рідні. Посередині між парканами стояв наглядач, чув наші розмови й стежив, щоб наші рідні нічого нам не передавали. Побачення тривало лише 15 хвилин; розмови проводилися на близькій віддалі, але всі жінки й в'язні в нервовому піднесенні намагалися за так короткий час обговорити якнайбільше різних родинних справ і через це непомітно для себе говорили все голосніше та голосніше; долучався ще плач жінок, а тому тяжко було почути слова своєї рідні.

Дізnavся я, що в Зінькові дуже тяжко купити хліба, так що жені передали те кіло, що його купили, ставши в чергу, в Полтаві. Для харчування п'ятирічленої родини до врожаю 1933 року дружина моя придбала мішок (40 кгр.) жита й три мішки (120 кгр.) кукурудзи^{**}); купити зерна або борошна ніяк не можна, бо ніхто його не має; колгоспи з-під молотарки відвозять до Гадяча на елеватор все зерно, що намолочують; аналогічні вісті передали в'язням рідні з інших районів Полтавщини.

Побачившись з рідними, ми не так журилися власною долею, як долею рідних; ми за гратами щоденно стало мали кусник хліба, а наші діти — діти хліборобів «на волі» — цього не мали.

В етап

Нас вишикували на в'язничному подвір'ї по чотири й сказали -- Хто з строю ступить крок у бік, буде застрілений; якщо хто впаде знепритомлений — не зуміє вставитись, а переступити через нього й іти далі; хто не зможе донести речей, залишай їх на дорозі та йди далі. Тоді, за нарадою начальника конвоя, стрілки подали патрони в цівки гвинтівок, і валіа в кількасот в'язнів з клунками на ременах, оточена собаками та стрілками військ ГПУ, потожого вересневого дня 1932 року кроку-

^{**} В січні 1933 р. до моєї родини приїхали санкми хлібна комісія з комсомольцями, щоб забрати реєту харчів, але її не підступило виконання цю кайному роботу, бо добродій Григоренко попередив мою дружину.

вала брукованими вулицями Полтави на південний за-
лізничний двірець.

За нами йшов гурт у кількадесят жінок і матерів, що
того дня прибули на побачення; обливаючись слозами,
проводжали вони своїх рідних у далеку непривітну Мос-
ковщину.

Прохожі полтавчани пильно вдвівлялися, зором шука-
ючи серед нас знайомих, тих, що возили на базар до
Полтави молоко, сметану, сир, масло, яйця, городину,
садовину та інше, й журливим поглядом провожали
нас; вони не тільки співчували нам, як землякам, а й
журилися за власний добробут — бо чим більше таких
валок хліборобів вибувало з Полтави, тим бідніше й
бідніше виглядали колись переповнені продуктами ба-
зари Полтави.

Наблизились ми до школи; дітвора, що мала перерву,
вибігла з подвір'я школи й геть заповнила пішоходи.
Діти з страхом уп'яли в нас очі, й не одно з них з
турботою в душі думкою питало — а може й моєго та-
туся так само поженуть до Московщини копати канави,
будувати фабрики, ліс рубати. Дивлячись на наші
змарнілі, виснажені обличчя, деякі з дівчаток втирали
очі хустинками — може й тих діток батьки були заа-
рештовані, а ми, як живі свідки, нагадували їм долю
іхніх батьків.

Проходили ми вулицею Панаса Мирного, потім йшли
повз будинок В. Короленка: спало мені на думку, що
ці письменники, що мешкали в Полтаві — замість того,
щоб плакати й звеличувати братню любов поміж українцями й ненависть до москаля — в своїх творах с со-
ціально-клясовими настановленнями затроювали душі українців братоненависництвом. А тепер жнемо загибел-
не для українського народу житво — без гризот сум-
ління українці допомагають ворогові нищити українців.

На двірці нас, по 30 осіб, розмістили в товарових вагонах з загратованими колючим дротом люками, двері зачинили на засувки, й через кілька годин ми залишили Полтаву й у ній ув'язненого Афанасія Теслю, опікува-
тися над яким старший брат Дмитро доручив своїй дру-
жині.

В пересильній в'язниці Харкова

На ранок ми зупинилися на запасових коліях у Харкові; на команду ми стали по чотири, й нас погнали до пересильної в'язниці. Мене одвели до великої, переповненої камери, до якої не потрапив ніхто з моїх земляків. Третина в'язнів були уркачі — отже крадіжки

були явищем звичайним і не караним. Моя спроба організувати відплату не повелася; ми, селяни, не виховані в дусі хоч би професійної солідарності — сусіда обікрали, байдуже, аби не мене. Через те третина камери верховодила над двома третинами — така наша селянська байдужість дуже шкодила й шкодитиме.

Примістився я під нарами поруч двох студентів з Одеси. Один з них Дібек, здібний, енергійний, був засуджений на три роки за нелегальне розповсюдження власних антисовєтських націоналістичних віршів; Дібек читав мені свої вірші, а я йому свої — отже мав товариство до душі.

З в'язниці написав я листівку на ім'я родички П. Ф., що в той час мешкала в Харкові. Скоро дістав від неї передачу: садовину, кіло чорного хліба (стільки можна було дістати в тодішній столиці України, простоявши кілька годин у черзі) та книжку чистого паперу втвердій обкладці. Гу книжку я зберіг і тепер маю замітки понад двадцятирічної давності.

У Харківській пересильній в'язниці була гірша ніж у Полтавській баланда, більше було вошей та блощиць, більшим було переповнення камер та більша була сваволя злодійсько-босяцького елементу.

Ватажок босячні нашої камери Ращевський був колишній студент; цікаво, що в рисах обличчя він мав щось спільне з тим Ращевським, що в Полтавському тюрпозі був камернимекскотом. Одного разу його «брата» через пильне береження не змогла вкрасти у нас харчів: від зголодніння Ращевський «розпсихувався», почав ганьбити советську владу й врешті вигукнув: «Через того сифілітика Леніна маємо ми такі нестерпні умови життя!».

Чи був Ленін сифілітиком, чи ні? — це не є істотно важливим. Все однаково, мисляча частина людей трактує Леніна гірше ніж босяка. Босяки ж крали у людей тільки майно; люди на них плювали, й за це не було кари. А Ленін, проводир революції, винищив квіт людства на просторах колишньої Російської Імперії й утворив там такі тяжкі політичні й соціальні умови, що від важніша та морально стійкіша частина населення бралася за зброю, творила осередки спротиву, а менш стійка частина людей, що все таки не могла стерпіти тяжкого уярмлення й працювати напівдурно, йшла в босяки. За вчинені гетакомби злодійств бридке мертвє тіло Леніна виставлене, ак святоші, й плюнути на нього не вільно, бо за цим слідуватиме тяжка кара.

Той прилюдний плювок босяка Рашевського на особу Леніна був — заsovєтських умов — відважною дією, й тому це заохотило мене «поритися» в босяцьких душах. Раніше я, як і всі інші, гидував цієї категорією людей, але в кацеті я вже провадив розмови з босяками, цікавився їхньою автобіографією.

Серед босяків було багато виходців з колишніх стачечних родин; дівчата-повії, коли я торкався моральної сторони їхнього життя, не хотіли слухати й відходили від мене — лише одна з моїх співбесідниць стала гірко плакати й сказала: «А все таки я пропаща!». З української частини босяків більшість потрапила в те середовище не від лихої від природи вдачі, а через тяжкі обставини — батьків розкуркулено, вивезено на Сибір, розстріляно, вивезено батьків до кацету, або вони померли з голоду і т. п.

На загал босяки були енергійними, рішучими й часто талановитими на дотепи й антисовєтські пісні. Вони не годилися з тим, щоб людина тяжко працювала й за це мала напівголодне існування; через те босяки ненавиділи Леніна, бо були свідомі того, що стали жертвами його побудови «справжнього соціалістичного раю» на землі.

Безпритульна дітвора, з якої витворюються соціально-шкідливі елементи, поставала в наслідок тяжких соціальніх умов — жахливої павперизації трудівників міста й села вsovєтсько-московському царстві. В цьому переконує нас такий факт. В Англії мешкає в тому ж місті що й я, українець В. О-ко, що під Советами був караний по ст. 35-й (соціально-шкідливий елемент), прибув до кацету, до Сосновця тим же потягом, що й я, і перебував на 1-му таборовому пункті. В Англії він живе вже сім років, весь час працює й добре працює, купив собі «будинок», має дружину-англійку; від праці своїх рук він ситий, зодягнений, має за що купити квитка до кіна й випити гальбу пива; поліція з ним не має клопоту. Отже наш земляк В. О-ко, що під Советами був соціально-шкідливим елементом — в англійській соціальній системі, де людська праця належно ціниться, є корисним елементом. А якби робітники англійці за ті сім фунтів, що вони одержують тижнево, могли купувати харчів, взуття, одягу тощо тільки стільки, скільки вони тепер купують на один фунт, то ще невідомо, чи досконала англійська поліція могла б дати раду дерти-боярам.

На північ...

21-го вересня 1932 року нас кілька десятків в'язнів

викликали з камери з речами й повели до лазні, а одяг забрали до дезінфекції. Після санобробки нас примістили в залі клюбу, а наступного ранку дали нам баланди й хліба й почали викликати партіями осіб по двісті.

Годині об одинадцятій викликали й мене, конвоїри зробили обшук, і ми, з речами в руках, оточені конвоєм, рушили в одчинену браму. Зразу ж після виходу на вулицю я побачив свою родичку в черзі до вікна, де приймали передачі; вона теж побачила мене, вийшла з черги та йшла пішоходами близько мене, витираючи хустинкою слізози.

Прогнали нас вулицями Харкова, й, не доходячи до залізничного двірця, вийшли ми на запасову колію, на якій стояв довгий потяг з столицьких вагонів *), і нас почали розміщувати по обох боках переділів вагонів. Моя родичка простежила, до якого переділу вагона я потрапив, і попросила стрілка передати мені передачу, в якій було більше кіла хліба та інші харчі.

Щоб якнайскоріше вивезти з України національно свідомий елемент, активно діючий у обороні України та її народу, в наш етап включили в першу чергу політичних в'язнів, організованих тоді в основному в СВУ. Криміналісти ж переважно не вивозились, а лишались у в'язницях; наприклад, наш земляк Фесенко, молодий чоловік, засуджений на десять років за вбивство, зовсім не був відправлений на північ, а через два роки був випущений на волю; а в той же час політичні в'язні, літні чоловіки навіть тільки з трирічним присудом, всі були відправлені на північ,

Надвечір, коли вже всі вагони були заповнені в'язнями, потяг рушив. На скруті колій вікна нашого переділу були звернені до заходу, й через гратеги сонечко своїм вечірнім промінням на мить заглянуло в наш переділ, ніби прощаючись з нами на Українській Землі.

Потяг рушив — і припинились балачки; в'язні замислились; кожний замкнувся в собі; ритмічне вистукування вагонових коліс наганяло тугу-біль на душі. — Нас везуть у неволю до Московщини! — молотом било по свідомості в'язнів.

В дорозі давали нам грамів 300 хліба, біля 100 грамів соленої риби; один раз на день ми одержували грамів 300 сирої води й дуже терпіли від спраги.

Безли нас з довгими зупинками на станціях. В Орлі стояли майже цілий день. Лежачи на полу, спостері-

*) Вагони, спеціально виготовлені для транспортування в'язнів в наказу царського прем'єра Столпіна.

тав я через вікно частий відхід потягів-порожняку на Україну (в тому числі й столицінських вагонів) і прибуття з України навантажених потягів — короби з вугіллям; невідомо чим навантажені криті вагони. Прибув потяг з худобою; і провідники худоби в полотняних вишитих сорочках з відложними комірцями (на зразок, як у наших Диканців) в жилетках поверх сорочок, повискаювали з вагонів, і кожен двома відрами носили до вагонів воду й напували худобу. Скінчили напувати, й за кільканадцять хвилин потяг відійшов. Отже в царстві соціалізму людей трактували гірше ніж худобу, бо худобі при транспортуванні давали доскочку води, сіна й не затримували потягів на станціях.

Шостого дня їзди наш потяг пірнув у море вагонів на одній з станцій Москви; кожен в'язень хотів хоч крізь граничну на зненавиджену Москву, що трає й поневолює нашу любу Україну; то ж її невільниками є ми українці, й още нас везуть розбудовувати Москвщину. Та хіба тільки нас — он недалеко стоїть ще потяг з столицінських вагонів, а далі товарняк з люками, затратованими колючим дротом, за яким виглядають виснажені змарнілі чоловічі постаті у вишитих сорочках. А ген на віддалі ряд крантів з довгими шиями, мов лелеки на болоті жаб, клюють своїми ненажерливими ковшами з коробів-вагонів вугілля нашого Донбасу. Поруч нас у вагонах щітуть півні, реве худоба, верещать свині — Москва ж потребує свіжого м'яса, вугілля, рабів тощо.

За кілька годин наш потяг поїхав колією Москва-обходна, а на ранік, коли потяг зупинився на якісь станції, ми дізналися, що прямуємо на Вологду.

Від Москви до Вологди ми їхали кілька днів смugoю непривітних лісів, серед яких зустрічалися такі ж на вигляд непривітні дерев'яні темно-сірі хати, господарські будівлі та церковці російських деревень.

Після зупинки в Вологді ми поїхали залізничною колією, що веде до Мурманської магістралі. Точилися здогади, куди ж то нас везуть — у Мурманські або Волховські тaborи, чи в Анатити, чи в Кемь, чи на Білморканал. На одній з станцій тої колії, після роздачі хліба та риби, стрілок подав мені відро з водою.

— Нарешті чай! — з радістю сказав я, на що в'язні, що дивилися в вікно, вибухнули реготом. Я побачив перед нами вільховий луг, а близько біля колії рівчак з водою; стрілки відрами черпали з нього «чай», що від ко-

ріння вільх був темно-жовтий. Спрага змушувала нас пiti й таку бурду.

Мали ми довші зупинки в Петрозаводську та Медвежій Горі*); там з вагонів взяли кільканадцять в'язнів різних фахів. Нарешті, на 12-й день подорожі, 4-го жовтня 1932 року на роз'їзді Сосновець стрілок, відчинивши двері вагона, крикнув: «Свєщамі виході!».

Ми вийшли з вагонів. Нас згрупували в три колони по кількасот людей у кожній і оголосили, що ми прибули до розпорядимості Сосновецького відділу тaborів Біломор-Балтійського канала; кожна колона під окремою охороною стрілків ВОХР і з окремими урядовцями УРЧ рушила до тaborових пунктів.

Б. Б. Л. -- Беломорско-Балтійскіє Лагеря

Занотовую московською мовою прізвища шефів і назви окремих частин системи Б. Б. Л.

Начальник Главного Управління Лагерей ОГПУ тов. Берман з осідком у Москві. Він, як ідеолог і організатор системи тaborів, беззмінно посідав цю посаду. Шефи ГПУ-НКВД зникали, а Берман усе лишався. Прикрасений орденами, зірками та медалями, в салон-вагоні особистого потяга курсує він зі своєю жінкою та чисельною охороною по «необ'ятній» родині. Напередодні приїзду Бермана до Сосновецького відділу по бараках у в'язнів робили ретельний обшук, забирали бритви, ножі, виделки тощо — відібраних речей потім не повертали.

З осідком у Медвежій Горі перебували:

Начальник Бел.-Балт. Лагерей тов. Фірін.

Начальник работ Бел.-Балт. Канала тов. Френкель
Зам. начальника Белморстроя тов. Рапопорт.

Всі вони були жиди (на жидівському питанні коротенько зупинюсь пізніше.)

Організаційна будова відділу (отделенія) Б. Б. Л.:

УРЧ (учетно распределительная часть) є одною з найважливіших. УРЧ приймала й формувала для відправлення етапи, вела облік проданих в'язнів фахівців, досконало упорядковувала кожноденні зміни спискового складу в'язнів; якщо хто вмирав, то вже на завтра УРЧ переносила особисту картку померлого з відміткою, коли помер, до картотеки вибувших: нотувала тих, хто потрапляв до шпиталю.

В УРЧ було відомо, відки в'язень походив, коли, ким, по яких статтях кодексу й на кілька років був за-

*) В Медвежій Горі був осідок управління Біломорсько-Балтійських тaborів.

суджений, в якому баракі мешкав, у якій колоні працював, яку виконував роботу, на скільки відсотків виконував норму та який фах мав в'язень. Згідно з таблем УРЧ госпчастина відпускала продукти для кухні; УРЧ стежила за терміном кари кожного в'язня й звільнюла тих, хто відбув свій термін, та переводила поквартальне зарахування (зачот) робочих днів. Коротко — УРЧ була тaborовим радаром, що зразу ж зафіксував найдрібніші зміни в положенні в'язня. Апарат УРЧ у великий мірі складався з в'язнів політичних з високою освітою — юристів, статистиків, офіцерів та інших.

Третя Часть була прямим спадкоємцем «третього от-дела» жандармерії царської Росії, який відав політичними в'язнями, засланими тощо. Третя частина створила серед в'язнів широку мережу сексотів, переводила слідства в різних справах — виробничих, побутових, політичних та інших, давала чи не давала дозвіл на побачення з родичами, стежила, щоб політв'язні не працювали на адміністративних та господарських посадах у таборах, цензурувала листи до в'язнів і від в'язнів. Для тaborян Третя Часть була чимсь подібним до ГПУ на волі.

ВОхр (воєнізированная охрана) несла охорону тaborивих пунктів — на вишках, проходних брамах, біля тaborивих склепів, та бараків РУР-а, біля рурівців під час праці й взагалі була подібна до міліції. ВОхр була на сто відсотків укомплектована з в'язнів «битовиків» (злодіїв, вбивників тощо), а командири були вільно наймані. Видавалось, що всі вохровці були москалі, але я бачив між ними й білоруса та українця — цигана з моого міста Зінькова з Бейвської вулиці Івана Калниша. Він уже кілька разів відбував кару; цей раз перебував на Біломорканалі за кобилу чи за коня — він був стрілком ВОхра на другому тaborовому пункті Сосновецького відділу.

П. Т. Ч. (Производственно-техническая часть) — керувала будівництвом об'єктів — шлюзів, водозливів, гребель, водосковиць, трас каналі, рубкою й спуском на дно ряжів, перенесенням з зони затоплення колії і т. п. В ПТЧ працювали в'язні інженери, майже всі політичні.

Фінчасть (финансовая часть) — вела облік затрат будівництва каналі по об'єктах, переводила виплату заробітньої платні вільнонайманим і преміальної винагороди в'язням. Апарат фінчасті складався переважно з політичних в'язнів.

Хозчасть (хозяйственная часть) — годувала, одягалася,

взувала в'язнів, за крилатим висловом, до смерти. Хозяйчасть відала скелами з продуктами, одягом, взуттям, інвентарем, фуражем, матеріалами та іншим. Мала у себе відділи: постачання, ларьковий, кухні-пекарні, лазні-прачальні, транспорту, сільського господарства та інші. В хозяйстві працювали переважно битовики.

К. В. Ч. (Культурно-воспівательная часть) — завідувала клубами, бібліотеками, фаховими вечірніми курсами, аматорськими гуртками, сприяла розповсюдженню держпозиції та квитків Осоавіахіма, видавала ударницькі книжки, брала участь у щоквартальному заражуванню (зачоті) робочих днів в'язням і т. п. Працювали в ній тільки битовики.

Норміровщиці (нормувальники) — не були окремою частиною відділу табору. Досить скромне бюро нормувальників було зненавиджене всіма в'язнями, бо від нього залежали наші пайки хліба; воно встановляло норми виробітку на кожну працю до бригади, що закупувала трупи в'язнів, включно. Політичні в'язні ухилялися працювати нормувальниками.

Заввага

Мое перебування в'язнем у таборі невільничої праці було в роки найлагіднішого режиму й найліпших побутових умов — читаць це має взяти до уваги. Такий період почався в 1930 році й припускаю, що тягнеться до 1937 року — до ежовщини.

До 1930 року в невільничих таборах в основному були такі засуджені: заможні елементи міста та села, панотці УАПЦ, вчителі, офіцери й взагалі патріотична інтелігенція України та інших поневолених Москвою земель та так звані «бувші» люди різних ранів, чинів і станів; серед останньої категорії був помітний і руський елемент. Всі ці в'язні офіційно позначалися «к-р» (від слова контрреволюціонери).

З другого боку були в'язні криміналісти — злодії, босяки, вбивники, розтратники. Криміналісти мали офіційну назву «битовики», або соціально близькі (до партії) уряду елементи.

Весь час — до і після 1930 року — таборова адміністрація, ВОхр, обслуга, до кухонь включно, згідно з розпорядженням влади, складалася з битовиків. Але до 1930 битовики мали право необмеженої сваволі над політичними в'язнями.

Те, що я чув від в'язнів, що перебували в таборах до 1930 року було таким жахливим, що немовби й не випадає про таке згадувати в теперішній культурний відріз-

зок часу, коли так багато пишуть і виголошують про свободу, поступ, добробут, гуманність, демократію тощо. «Старі» в'язні, порівнюючи тогочасні умови з попередніми, казали:

— Тепер є «благодать». Не виконав норму — маєш менше хліба й гірші баланду, а тоді за невиконання норми б'ють було дрючками до смерті. Коли було не поздорвиш злодія, то роздягнуть, зв'яжуть — хай дві години комарі кусають. От ти, чоловіче, маєш золоті зуби, й до цього часу голова твоя на карку, а тоді її одрізали б і золоті зуби повитягали. Тепер, коли під час праці в'язень від виснаження знепритомлює, то його відводять до шпиталю, переводять до команди слабосилих і по 400 грамів хліба денно дають, а раніш такої «ласки» не було; не мав хто сили дійти з праці до табору — вохровці кидали його в огонь *) живого й так позбувались клопоту.

За годину бувало не переслухаєш такого змісту оповідань.

«Старі» в'язні казали, що зміни на краще стали ось чому — В 1930 році до Архангельського порту прибув англійський пароплав за пилолісоматеріалом. Його вантажили в ручну в'язні. Один в'язень — українець-учитель — скористав нагоду й власною кров'ю написав на сосновім брусі про те, що ліс, який купує Англія та інші країни Заходу, заготовляється працею в'язнів — кращих людей країни — й написав, у яких жахливих умовах сваволі й знущання перебувають в'язні. Написане він накрив брусом, і ті бруси були повантажені на пароплав.

При розвантаженні лісу напис було викрито, й він був розголошений вільною пресою. Після того Англія відмовилася від «дешевого» російського лісу, а в ЗДА нібито була утворена комісія, яка мала на меті відвідати Росію й на місті перевірити, чи дійсно в такий спосіб і такими людьми, як було написано, виготовляється ліс.

Москва добре розуміла, що вона чинить такі жорстокості над політв'язнями, які в наші висококультурні християнські часи є не до подумання; через те вона готова була йти на поступки, щоб не скомпромітувати себе перед культурним робітництвом вільного світу, до якого Москва тоді підлещувалась.

Певно що в той час Кремль таки боявся Америки та Англії, бо тоді в'язні, які були в тaborах, розташованих

*) Під час праці при морозі 30-50 ступнів Цельсія палили великі вогни, біля яких грілись вохровці й в'язні, коли вже починали замерзати.

близько Мурманської залізниці, на протязі однієї доби були виведені з тaborів. Від того часу й режим у тaborах по відношенню політв'язнів злагіднішав.

Це зм'якшення режиму в тaborах політв'язні відносили на кonto Америки та Англії, й можна було чути багато вдячних висловів на їхню адресу. В ті часи (до 1934 р.) політв'язні Московських кацетів були найцирішими приятелями англосакського світу. Ми жили надію, що ось-ось Англія й Америка «стукнутъ кулаком», і буде ліквідована система невільничих тaborів на Москвщині. Але ці надії нас підвели — ба гірше, пізніше настало огорчення й розчарування.

Ми йшли тереном Сосновецького відділу

Йдуши від станції, ми минули метрів на 25 довгий новий з соснових кругляків будинок, у якому містилися частини відділу. Близько того будинку було велике брезентове шатро, в якому мешкали кільканадцять в'язнів — бухгалтери фінчасті. А в кілька десятих метрах були три нові дерев'яні, криті дранкою, будинки-особняки, кімнат на 5-6 кожний. Як я пізніше довідався, в них мешкали начальник Сосновецького відділу Прохоровський, його заступник та начальник ВОхри.

Ще за кілька сот метрів ми наблизились до річки Виг, а на протилежному правому низькому березі було кілька десятків меншого й більшого розміру бараків. Перед бараками був виритий у скелі канал, і коли ми зайдли на міст упоперек канала, що був близько шлюзів, то видно було в довжину дно канала і на ньому людський муравлинник; різноманітний одяг свідчив за багатонаціональний склад в'язнів. Там були бухарці з зачиненими, як у бедуїнів, головами; казахи й узбеки в шапках і квітчастих, довгих, просторих мантіях; українці в свитах, кожушинках, смушевих шапках; білоруси в довгих свитах-кобеняках; кубанці в низьких з кольоровими деніцями смушевих шапках; донці у високих з деніцями смушевих шапках; грузини в каштанового руна шапках; кавказькі горці в чорних бурках; якути в шапках з у метр довгими проти вух хутряними пасками; жовтолиці китайці та корейці в брудному подертому військовому одязі.

І спало тоді мені на думку — аж ось де можна сказати: «В інтернаціонале воспрянет род людской!».

Лагпункт №3

Перейшовши міст*), ми вступили в браму тaborу.

*) До прибуття нашого етапу канал будувався вже два роки.

який містився на низькому болотяному ґрунті. Тому головна дорога в ньому була вимощена не товстими кругляками сосни. Тією дорогою нас завели до просторого бараку, в якому була улаштована сечча. Приміщення те використовувалось для санітарної обробки етапів та для театральних вистав. Тут ми дізналися, що прибули на третій таборовий пункт.

За кільканадцять хвилин нас, чоловік по тридцять, почали водити до лазні. В лазні на нашому тілі постригли все волосся й видали звичайного для прання мила по такому куснику, як четверта частина сірникової коробки — такий був сталий приділ мила при відвідуванні лазні.

Сама лазня була обладнана примітивно. В ній були два великі дерев'яні чани, в які були вмонтовані скрутки рур, що нагрівали воду. В'язні з тих чанів набирали гарячу воду дерев'яними посудинами, ставили її на полицю, що була під стіною лазні, й пригорщами обливали своє виснажене тіло. Після купелю ми одержали по парі старої білизни, старі, брудні, латані, ватяні військові штани й фуфайки *) Свій одяг ми здали на дезинфекцию.

Одночасно з санобрбокою писарі УРЧ, виповнюючи особисті картки на кожного в'язня, записували прізвище, дату і місце народження, родинний стан, професію і т. п. В 1928 році я скінчив приватні річні курси бухгалтерії, але не мав бухгалтерської практики, а тому на питання про професію відповів «счетовод» (рахівник). Тут же скарбник таборового пункту обмінював гроші на лагерні бони, але тільки на 5 карб. Решту грошей треба було здавати скарбникові на особистий рахунок у ощадкасі.

Коли закінчилася санобрбока всього етапу, викликали тих, що записалися теслярами (таких була більшість), і їх повели до бараків теслярів.

Решту, чоловік сто, повели до крайнього від лісу, щойно збудованого бараку. Барак той був метрів двадцять довгий; лісову метрів на три, була відгороджена кімната для баракового начальства, а з обох боків стін були суцільні двоярусні нари, на яких мало вміститися в'язнів двісті.

Посередині був прохід, метрів два широкий; там стояли, віддалені одна від одної, дві невеликі печі з тонкої бляхи та дві лавки-столи. Барак був збудований з си-

*) Був то пошкоджений військовий одяг, який уже не надавався для червоноармійців; в його одягали в'язнів таборів.

рої шалівки, а порожнеча стін була засипана тирсою. Стелі не було. Дах у поперек кроков був критий шалівкою, а зверху брезентом. Підлога була послана з не товстих дощок і трималася на стоянах сантиметрів тридцять від болотяного ґрунту. Двір були з обох боців, і біля них по одному вікну.

В бараці нам видали по коцу й талони для одержання харчів з кухні та оголосили, що наступного дня ми призначенні на працю в бригаду ручного буріння, ї що бригадиром є Ращевський (уже відомий нам уркач). Я мав подушку, рядно й теплий піджак, та ще й місце мені припало біля печі, а тому мені не було холодно спати; але багато було в'язнів таких, що мали лише таборовий коц та одіж на собі — на нарах з сиріх дощок вони ніяк не могли угрітися.

О пів на шосту наступного ранку на таборовому невеликому тартаку загудів гудок. Дід, що був придільний до нашого бараку топити вночі печі й рубати дрова, будив нас — «заключоні піднімайтесь!.. Заключоні піднімайтесь!..». Після гудка минуло хвилин десять, ще не всі й зодяглись, як у барак вскочив таборовий прикурок *) і крикнув: «бистро виході на повірку!». Ми стали близько бараку по два в ряд, і бараковий доповів черговому, що цієї ночі один тікав і тепер перебуває в рурі (рота усіленного режіма); то був жид Уманський, студент з Одеси.

Нас порахували й подали команду: «на кухню за сумом!». Я мав посуд і в числі перших став у чергу до вікна кухні; коли в мою посудину кухар черпачком влив грамів 150 супу з одним кусничком картоплі, а решта, як казали туркмени, «одін сухой вода», то я здивовано запитав — оце й усе?

— А ти что, галушек єшо хочеш? — глузливим тоном відповів мені кухар.

По «сніданку» на команду «виході на роботу!» ми пішли на трасу канала.

На праці

Десятник призначив нам площу для бурування й скав зав ставати по два, хто з ким хоче працювати. З інструменталки ми на двійку одержали восьмикілограмовий молот, два крицеві ломи-бурави — в пів метра й півтора метри довгі — та дротяний черпачок. Напарником хоїм був земляць, теж підпільник, з хут. Пилипенко Ступської сільради, років на 20 старший за мене.

*) Так звали адміністративну таборову обслугу, що комплектувалася з кримінальних елементів.

Бурили ми підошву канала на покладах гранітової скелі; один сідав і тримав спершу коротшого лома (бурава) і після кілька десяти вдарів молотом черпачком вигрібав з дірки пилок. Так ми чергувалися — то один бив молотом, то другий. Норма на пару була — 2 метри 40 см. (три дірки глибиною по 80 см., або дві глибиною по 120 см.). Але нам новакам перші два тижні не обов'язково було виконувати норму, й в цей час ми одержували по 600 гр. хліба.

В обідню перерву загадали всім зійти з траси, бо маєла бути підривка підошви канала, яка була розбита на ділянки, й на них чергувалися: а) бурення, б) підривка й в) виборка каміння на береги.

Я любив спостерігати експлозію в каналі. Від сильного вибуху відчувався такий струс, що в бараках з половицю падали миски, ложки та інше, а в каналі в кілька десятків метрів у довжину піднімався стовп злива менших і більших кусків каміння. Досягнувши граничної висоти, камінна злива розверталась, утворюючи на кілька секунд головку, й тоді стовп ставав подібний на величезний гриб. У мене було бажання, щоб ті вибухи були пересторогою для вільної частини світу про загрозу надходження страшної доби рабського поневолення Москвою.

Зайшовши до бараку, ми побачили, що наш бригадир Ращевський єсть рибу кур'онку; він дав і нам по маленькій рибинці, кажучи, що він випросив у начальства, щоб нас відживити, бо в обідню перерву одержували по півлітра баланди тільки ті в'язні, що виконували норму на 100 %. За десять годин праці, що було обов'язковим мінімумом для в'язнів таборів, першого дня ми вдвічі вибили 80 сант. дірку — себто виконали лише третину норми.

Харчові норми в'язнів

Денний харчовий раціон в'язня був такий: м'яса 10 гр., олії 8 гр., риби либонь 25 гр., хліба мінімум 300 гр., а більше діставали в залежності від відсотка виконання норми виробітку. За цими нормами двічі на тиждень була баланда з м'ясом, з розрахунку 35 гр. м'яса на в'язня, а п'ять днів з рибою, теж 35 гр. на в'язня; частіше замість риби з таборового пункту, що провадив лов риби, привозили голови великої риби, а часом хребти тюленів. Для тих, хто виробляв норму від 50 % і вище, варилась однакова баланда з м'ясом або рибою, тільки ті, що давали від 95 % виробітку, діставали з першого вікна літр баланди, а ті, що виробляли від 50 до 95 %,

одержували з другого вікна три чверти літра баланди.

Крім баланди, в м'ясний день з першого вікна давали кусничок м'яса грамів 50, а в рибний день грамів сто смаженої або вареної риби; коли замість риби були риб'ячі голови, то давали пиріжок з капустою з житнього борошна. Дехто одержував рибу і м'ясо й з другого вікна; мабуть то була та категорія, яка виконувала норму від 75 до 95 % — їй теж дещо перепадало, бо і я одного дня заробив кусник м'яса завбільшки як пучка пальця, мабуть аж грамів 15 вагою.

З третього вікна одержували ті, що виконували норму менше ніж на 50 відс. та ті, що відмовлялися працювати; вони одержували швлітра баланди без навара риби або м'яса — квашена капуста й «сухой вода» були складниками баланди з третього вікна. Отже тих зязнів, що не мали сили виробити 50 відс. норми й тих уркачів, що не хотіли працювати, позбавляли належних їм, як в'язням, 10 гр. м'яса, 8 гр. олії та 25 гр. риби і ці продукти передавались до казану першого вікна — для тих, що виробляли норму на 95 відс. і вище.

Крім цього раціону, в'язні одержували на руки місячні картки, по яких ті, що одержували харчі з першого вікна, могли купити в таборовому ларьку на протязі місяця: три осьмушки махорки, 300 гр. кускового цукру, 300 гр. кексів, або цукерок та більше півкіла оселедців. Ті, що одержували з другого вікна, могли купити дві осьмушки махорки, по 250 гр. цукру й кексів і півкіла оселедців. Ті, що одержували харчі з третього вікна були позбавлені карток і не могли нічого купувати.

Дещо про життя на 3-му таборовому пункті

На третій день у обідню перерву бригадир продав нашу рибу, а нам сказав, що не одержав. Ми поскаржились тому десятникові, що за його клопотанням нам виписували три дні по рибинці, й, коли ми ввечері повернулися з праці, то в бараці вже не було Рашевського, його звільнили з бригадирства й перевели до ліпшого бараку та дали працю в КВЧ, а нам призначили іншого бригадира.

Ввечері, повертаючись з праці до бараку, ми дихали тяжким повітрям, бо від нагріву печей випарювались сирі соснові дошки, що з них було побудовано барак а сушіння на дротах біля печей мокрого одягу, онуч, повстяників утворювало сморід.

Лягали спати, й у голові тінкали вдари об бурави соєнь молотів, яких ми наслухались протягом десяти годин праці.

На третій день у нашім баракі оселили чоловік п'ятдесяти слабосилих, для яких норма виробітку теж не була обов'язковою — щоб ми всі були разом і в одній колоні.

Минули два цільгові тижні, що не зобов'язували нас до норми, але в'язні нашого бараку не досягли норм виробітку; ми з земляком вибивали І метр 60 см. — дві дірки, а третя кожного дня залишалась за нами «боргом».

Я прикладав старань підживити себе; на вимінняні бояни купив у ларку кілограм яблук та у в'язнів хліба по дуже дорогій ціні — 800-грамова пайка коштувала один карбованець. Продавали хліб ті в'язні, що працювали в пекарні, кухні, хліборізці, й ті, що мали стало таку працю, яка давала змогу виробити норму на сто й більше відсотків.

За 10 крб. я продав смущеву щапку в'язневі, що звільнявся на «волю», й за них купив хліба; але й від прикупки хліба сили мої не кріпали — занадто висناжив мене тюрпоз. Земляки дбали, щоб мені допомогти, й дехто з них іноді купував для мене пайку хліба.

В першій половині жовтня (1932 р.) випав сніг і стали морози; через те що праця бурильщиків була стоячою, нам видали мабуть уже кільканадцятьма особами ношені повстяники з коротенькими халявками, брудні й тяжкі для ніг, та нові шапки треухи з чорного шинельного сукна.

Початок зими приніс у наш барак першу смерть — умер священик з числа слабосилих.

В листопаді морози сягали вже 20 ступнів Цельсія, й часто був вітер. Не вживаючи м'яса, жирів і недостатньо цукру, в'язні дуже перемерзали й ще більше спадали на силі. Отже одної ночі я мав вийти з бараку й, ставши на підлогу, зазнав головокружіння. Падаючи, я правою рукою вхопився за гарячу бляшану руру печі, й на моїй долоні й пальцях набігли великі пухирі; вранці фельдшер розрізав їх, забинтував долоні й написав довідку, що на протязі тижня я мушу виконувати легку працю.

Десятник призначив мені «легку» працю — залізним таком допомагати в'язням витягати на підйом по помосту тачки з камінням, і я однією рукою тягнув.

Після тижня такої «легкої» праці я повернувся до бригади буровицьків. Але зимові холоди брали своє — не тільки у мене з моїм напарником, а й у переважаючої більшості в'язнів виробіток норм став спадати, а

цим зменишувались і грами одержуваного хліба. З напруженням решти сил ми з напарником кілька тижнів тримали виробіток на рівні 50% норми: коли б виробіток спустився ще нижче, то ми позбулися б зарахування робочих днів (на квартал 45 днів), не одержували б преміальних грошей та ларькової картки. І я попросив десятника призначити мене в бригаду «очістка щеб'онік» — возити тачкою дрібне каміння.

Тачки були зроблені з сиріх соснових обапілок; «кохлеса» — це був відрізок сирого кругляку сосни. Така тачки були тяжкими навіть і для не знесилених людей. Накидав я дрібного каміння до половини тачки й включався в ланцюг тачок, що «немазаними мелодіями» нестерпно пищали та скрипіли. Знесилені в'язні з тачками, ніби п'яні, спотикалися по трапу.

Наблизившись до відмітчика, я сказав йому свій робочий номер.

— Дві з половиною сотих — почув я відповідь. В умовираховую — на кубометр треба 40 таких тачок, а на цілу норму (5 кубометрів^{*)}) треба двісті тачок. Я міг вивозити лише понад сто тачок денно, але все таки виробіток тримав понад 50%, і це було дуже важливо.

Отак ми в'язні щодня працювали за кусник житнього глиняного хліба — з'єднували для Москви Балтицькé Й Біле моря.

Щоб запобігти захворюванню цингою, на яку багато в'язнів хворіло (і переважно дуже тяжко), я в листі, який нам було дозволено посыпати один на місяць, просив дружину вислати мені башлик, цибулі, часнику та сушених вишень — все це, з додатком двох пар теплої білизни, я одержав у листопаді.

Направду, тяжко підібрати слова, щоб докладно описати, що то визначає для в'язня московських кацетів одержання пакунку. Ввечері після праці мені оголосили, щоб я пішов до таборової пошти (вірніше цензури) за пакунком. З приливом хвилювання й радости зайшов я до помешкання цензури. Цензори — два москалі битовики — відкрили пакунок і переглянули його, чи нема в ньому недозволених речей: книжок, алкоголю, ножа тощо.

З пакунком під пахвою йшов я до свого місця в баракі повз усміхнені обличчя в'язнів, які тішилися моїм «щастям». А коли я сів на нари й викладав з скриньки, звільнюючи від вати, кілька цибулин, часничин, з кілог-

^{*)} Норми могли бути більшими й меншими, в залежності від віддалі, на яку треба було вивозити, крутилості підйому тощо

рам вишень у торбинці та білизну, то за моєю працею стежило багато десятків людських очей. Ось підійшов до мене з слабосилої команди в'язень середніх літ, відкрив вуста, пальцем порухав довгі, внизу зчорнілі у виїдених цингою яснах зуби й просив — дэбродю, дай мені зубочок часнику, може мені поможе. Я дав йому пів головки часнику. За хвильку підійшов молодик, засучив до колін холощі — ноги його були в темно-синіх плямах та виразках, і в роті не було вже зубів. Від його ран неприємно пахло. Дав і тому бідасі половину головки. Ця моя «щедрість» заохотила й інших, і до мене потяглося кількаандцять рук. Спочатку давав по три зубки, потім по два, по одному. Коли ж у моїй жмenni залишилась лише одна головка, я перепросив і останню залишив для себе — всіх не обділив.

Тижнів через два я одержав ще один, останній пакунчик, у якому були фунт масла, цибуля та часник. В ті роки в'язні -українці майже не одержували пакунків: часто одержували москвічі й ленінградці.

Зима з 1932 на 1933 рік була в Карелії лютовою. Снігові та морози, що сягали до 50 ступнів Цельсія, часто чергувалися, і роботи на будівництві каналу відставали від плянових передбачень. Отже не рожевими були вигляди на те, що основні роботи будуть закінчені до першого травня, ще поки не розтане сніг та лід. Тому Френкель, Рапопорт та Фірін «тиснули» на Прохоровського, а той на керівництво тaborових пунктів.

Через те взимку загострився нагляд за виконанням норм виробітку; зовсім скасовані були дні відпочинку; лікарські звільнення від праці обмежені були тільки випадками тяжких поранень та тяжких хвороб; слабосилі були проголошені сильними: праця на трасі канала провадилась на дві зміни цілу добу; бухгалтери, писарі та інші канцелярійні працівники в час своєї обідньої перерви, від $\frac{1}{2}$ годин по обіді до 8 годин вечора, мусили працювати на трасі канала, а потім від 8 до 11 годин: вечора в канцеляріях.

Після праці в'язнів зганяли до клубу, їх там працівники КВЧ наказували в'язням виконувати й перевиконувати норми, обіцяючи після скінчення будівництва каналу різні пільги — скорочення терміну карі, дотермінове звільнення, повернення горожанських прав і т. п. Замість зе-ка (заключоний) нас стали звати канало-армейцями.

Невихід на працю або відмова від праці стали тяжко караним злочином. Отже їх ті уркачі, що ухилялись від

праці й сиділи в бараках, крали речі у політичних та співали:

Нехай на трасі працюють колгоспники дураки,
А ми хлопці не такі.

Нехай там рветься динаміт і аманал.
На чорта нужен нам ваш канал...*)

тепер змушені були працювати, утворивши бригади тридцятип'ятників.**)

Упертих уркачів, що ніяк не хотіли працювати, виносили за браму й кидали в сніг — хоч іди на працю, хоч замерзай.

Серед уркачів були й такі, щоб позбутися праці, перерізали собі жили на руках, чи шкіру на животі, або де інде. Але це не виливало на суворість трудового режиму. Попри всі труднощі, канал мусив бути закінчений у призначений термін, бо його будував Г. У. Л. А. Г.; як би то виглядало, коли б то ГПУ не вклалося в пляном визначений час — це дало б поганий приклад для наслідування.

Якби відставання від проектових передбачень трапилось у демократичній країні, то для підсилення будівництва збільшенні були б засоби механізації. На будівництво прибули б потяги з машинами — апаратами для бурення скелі, спеціальні енскаватори для виборки, самоскидні автомашини для вивозки каміння тощо. Але в Московській країні квітучого соціалізму, прямуючого до комунізму, машини є дорогоцінною річчю, а люди є цілком не вартісним бидлом, особливо ж такі, які українці, білоруси, кубанці, донці, туркмени, узбекі та інші.

Тож замість машинових засобів механізації запретовано було зволі додаткові контингенти людей. Потяги з в'язнями з поневоленіх Москвою країн стали прибувати частіше; й не тільки з чоловіками а й з жінками, переважно з селянками, засудженими за «расхідні соціалістическої собственості» по закону від 2. 8. 1932. року

«До кума прибула» й кума моя Ганна. Коли ми з нею вперше зустрілися, ще й не розговорилися, а кума витягає з кишені п'ять карбованців і дає мені. Я огинаюсь, не беру. — Візьми но, куме, бо ти дуже марним виглядаєш. — Взяв, подякував; було за що купити п'ять пайок хліба.

Тим то серед 14-15 тисячної чоловічої громади Сос-

*) Пісня була довга й дотепно складена, але з бігом часу я її забув.

**) Ця нацва походить від 35 статті карного кодексу, по якій засуджували соціально неблагіві елементи.

новецького відділу жіночі колони були дуже помітні. Жіночі бригади працювали на трасі канала на ручній виносці каміння. На ручні ноші дві жінки клали й виносили каміння на визначене місце. Не можу пригадати, яка була норма для жінок. Крім траси, жінки працювали на кухнях, у пральніх, прибиральницями в канцеляріях, латали одяг вязнів у «кравецьких» майстернях, були писарями в канцеляріях. Таборове генеушне начальство брало жінок для домашньої обслуги. Дві українки працювали на молочній фармі та теплицях; підібрав їх агроном одна в одну, років по 30 віком — високі, струники, вродливі, хороші як пави; і досі їх добре пам'ятаю.

Термін ув'язнення жінки мали переважно 5-10 років, а засуджені були звичайно за дрібниці. Я зустрічав жінку, що була засуджена на 8 років за те, що восени, повертаючись з копки та чистки цукрових буряків на колгоспній плянтації, вона взяла вісім цукрових буряків. Ці буряки вона взяла, щоб дома спекти й дати їсти своїм голодним чотирьом дітям, бо ж відомо, що восени 1932 року в колгоспах не дали на трудодні якісного зерна для прожиття-харчування колгоспників.

Отже тим чоловікам, що мали по 5 років ув'язнення за спротив владі, треба було «соромитись» перед жінками; виглядало так, що чоловіки, порівняно до жінок, користувалися особливими привileями у Кремля. В дійсності ж ми були свідомі того, що Москва, приборкавши підпілля СВУ, тепер послідовно й беззглядно плюндувала український народ.

Брак механізації

Весь Біломорканал збудовано вручну. Засоби механізації були відсутні. Гіантська бетонова гребля на кілька десятків метрів вишиною й у кілька сот метрів довжиною, що перетинала річку Віг на терені першого таборового пункту (а таких канал мав кілька), була збудована без засобів механізації.

Ланцюг тачок з бетоновою рідиною рухався правою стороною широких крутих риштовань. Кожну тачку тягло дотори три вязні — один тримав за ручки, а два тягли, зачепившись гаками за перед. Лівою стороною спускався донизу ланцюг порожняку.

Більше того — на ділянці таборового пункту ч. 3, на лівому березі каналу, таки «працював» крант, хоч його конструкція не відповідала вимогам виборки каміння. Проте на крант дали норму виробітку, й він працював для ока третьої частини, а виробіток кранту списували

за рахунок зменшення на один сотик виробітку кожного робітника, що працював на очистці підошви каналів від каміння.

Смертність збільшувалась

Підсилення виснажувальної праці мало той вислід, що смертність в'язнів різко збільшилась. Коли в жовтні в таборовому пункті № 3 щодоби вмирало до десяти чоловік (одна фіра), то в лютому наступного року мерців було щодня на двоє-троє саней. Мерців відвозили на гробовище — спільні могили, що були близько від шинялу та таборового пункту № 2.

В ті часи найбільше мерло туркменів, узбеків і взагалі так званих нацменів. Їм — пастухам, не звиклим до тяжкої праці, синам субтропічного підсоння — надто тяжко було привычайтись до тяжкої праці й підполярного клімату. Коли під час праці шаліла пурга при 30-40 ступенях морозу, то на трасі канала їх найбільше замерзало, часом по кілька чоловік разом. Під час пурги, щукаючи затишку, по кілька узбеків, підгорнувши під себе ноги, щільно притиснувшись один до одного, сідали за штабелями грубого каміння, призначеного для вивозки кінним транспортом; їх замітало снігом, і, коли вщухала пурга, з-під снігу витягали трупи.

З боку туркмено-узбецьких народів були органіовані акції протесту, одної з яких я був свідком. Під кінець лютого 1933 року я захворів на бронхіт, і мене направили в шпиталь до лікаря. Йдуши туди, я побачив, що, починаючи від брами 2 го таборового пункту, з правої боку шляху сиділи, підгінувши під себе ноги, пірнувши по пояс у сніг, кілька сот нацменів; згорнувши руки, вони хиталися-кланялися й голосно молилися Богу. Повз нацменів у сірих бушлатах ішли на працю на трасу каналу колони українців, донців, кубанців, білорусів, сибіряків — їхні похилі постаті за кілька десятків кроків зникали з очей у хуртовині пурги.

Того дня була пурга й 40 ступнів морозу. Туркmeno-узбеки відмовились іти на працю на трасу каналів, і таборове начальство вигнало їх за браму; актувати*) робочого дня воно не мало права, бо мороз не сягав 45 ступнів Цельсія.

В шпиталі мене оглянув лікар Іскандер Іскандерович (ми його звали Александр Александрович) Чапчакчі — татарин, колишній комісар народного здоров'я Крим.

*) Тобто складати акта, що не було праці з-за холоду.

АССР, засуджений на десять років за націоналізм. Коли я вийшов з шпиталю, то нацменів на снігу вже не було. Не знаю, які були наслідки їхнього протесту, але вони таки добились того, що не працювали при 40 ступнях мороза, а ми звільнялися від праці тільки при 45 ступнях мороза.

Всі нацмени були приміщені в таборі ч. I і там мали для себе окрему кухню з своїми кухарами. Всякі зміни на краще в умовах ув'язнення були заслугою їхніх священиків-муллів. Священики туркmeno-узбеків були вірними слугами своїх народів. У в'язнів жодної нації на Біломорканалі я не спостерігав так великої поваги до своїх священиків, як у тих народів. Працювали на трасі панотці, батюшки, ксьондзи, пастори, а мулли не працювали — може й тому, що в очах муллів не світилась смиреність і добродушність, як у християнських отців. Мулли звільнялися від праці тому, що нацменські бригади подавали виробіток і за муллів, а вони залишалися в бараках, нібито щоб берегти речі в'язнів, бо уркучі дійсно їх викрадали.

З свого боку мулли обслуговували своїх вірних не тільки в переведенні практик своєї церкви, але й підгодовували в канцеляріях різні справи своїх вірних. Серед тих народів запевне не було сексотів, а тому мулли мали успіх у своїх, часом і ризикованих, задумах, а вірні без вагань їх виконували. Так замість осіб, що відбули термін ув'язнення по побутових статтях, з'являлися й звільнялися басмачі (повстанці-підпільні) з 10-річним терміном, а потім, за кілька місяців, УВЧ звільняло й тих, що на їхнє ім'я звільнилися басмачі. Після кількох таких випадків муллів забрали з таборів, єс 3-я частина була певна, що так тонко обйті УРЧ могли тільки мулли.

Тяжко, як згадаю

Без днів відпочинку після тяжкої виснажувальної десятиденної праці на лютім холоді, при пісних і недостатніх харцах, в'язні не могли добре обігрітися й у бараках, бо взимку, коли віяли сильні вітри, в бараках, а особливо в брезентових шатрах, було дуже холодно. Не маючи матраців і теплих вкривал, уже на віддалі трьох метрів від печі не могли в'язні переспати ночі, не могли вони міцно заснути і часто вставали обігріватись біля пічок. Тільки цинготники спали міцно, але їх будили сусіди, а то вони могли до ранку замерзнути. Тим, що спали біля пічок, було тепліше спати, але їх дошкульно

кусали блощиці, яких близько пічок було безліч.

Сидячи навколо печей у такі безсонні ночі, в'язні тихими-молитовними голосами згадували, як то було добре дома, на Україні, коли вони були господарями; в холодні зимові дні й вечори перебували вони в теплих хатах, і було їм байдуже, що на дворі, як казали, й світу Божого не видно. Тоді, бувало, лише худобу доглянеш, а їсти було досить, і одяг теплий мали — а тепер маємо таке тяжке життя й мерзнемо, а все тому, що в неволі перебуваємо, власної держави не маємо.

— Цар Петро козацькими руками Ладозьке й Онезьке озера з'єднав; після царів большевики з'єднують Балтицьке та Біле моря, після большевиків демократи «Нової Росії», чого доброго, захочутъ і океани з'єднувати — хай «сахли» все копають по болотах та каміння довгають. Ех доле ти наша, доле! Ні! З москалями треба покінчити раз на все! — Такі розмови провадили між собою в'язні.

Через загострення нагляду й пильнішу контролю, в тaborах зникли філони*). Прораби й десятники скоротили до мінімума туфту (фіктивне підвищення виробітку норми), бо за це стали тяжко карати. Так десятник по заготівлі каміння для обкладки з середини водосхронища (біля 1-табору) подавав фіктивно збільшені показники виробітку норми, й через те в'язні, що працювали в кар'єрі, діставали більше хліба. Але згодом з Медгори приїхали топографи, вимірювали бусоллю вибрану площину, підрахували, скільки кубометрів скелі вибрано, й 3-а частина виявила, що на розробку того кар'єру було перевитрачено більше тонни хліба.

Той десятник був розкуркулений з Херсонщини, роців п'ятидесяти, що приймав активну участь у боротьбі проти большевизму — отже знов він, що на нього, як на непоправного ворога советської влади й «народу», чекала сувора кара, але він не заломлювався й не надав на дусі. — Хоч я і згину, зате я врятував життя кільком десяткам наших людей — казав він. Коли одного вечора його покликали з речами для відправки в Медгору **), то він бадьорим голосом сказав нам — Оставай-

* Скорочення — «фіктивний інвалід лагерей особого назначення»

**) Коли в'язні за якусь провину діграва кару, таку, як перебування кількох місяців у рурі, поїздання заліку робочих днів, заборона листуватися в рідними тощо, то такий вирок в'язнів оголосували. Й він відбував кару при таборі. Коли ж для оголошення вироку викликали до Медгори (в управління), то це визначало, що тогові звязя розтріляють, бо в'язнам було відомо що розвідники відбуваються в Медгорі

тесь здорові, товариство!

Мене перевели до слабосилої команди

Вкрай виснажені в'язні, надриваючись, помітно наближали до закінчення основні роботи каналізації. З одного боку поглиблювалося дно каналізації, а з другого — збільшувались кагати-могили з в'язнями.

В мене пухли руки; коли я вже не міг згинати пальців, мене перевели до слабосилої команди, на легшу працю; і аж тоді мені усміхнулася доля — мене, як рабівника за фахом, направили в фінчастину відділу.

УРЧ виготовила документи, й я оселився тепер у дерев'яному, сухому баракі-будинку. Головним бухгалтером фінчастини був лагідний, освічений дід-грузин, що володів кількома чужоземними мовами. Вільних посад не було, і він призначив мене учнем розрахункового відділу, до розпорядимости старшого бухгалтера Петросяна, теж грузина. Грузини-в'язні працювали також і в канцелярії постачання — отже цей малочисельний народ мав у таборі помітну кількість інтелігенції.

В фінчастині з понад двадцяти п'яти осіб найбільше було українців, а решта були москалі та грузини. Українці та грузини за карністю були к-р. (контрреволюціонери), а майже всі москалі були битовиками.* Проте й серед них були контрреволюціонери, як наприклад диякон Яковлев з Воронізької області, засуджений за агітацію проти соввлади; від тяжкої праці він дістав грижу, й його перевели на легшу працю, на посаду архіваріюса — пізніше він таки помер від грижі. Був ще колишній офіцер царської армії полковник Вільямінов, що працював фінансовим ревізором. Він теж вважався к-р, але з цим не погоджувався й подавав кілька прохань до Ворошилова, зазначаючи, що його невірно засуджено, й прохочучи заступництва. Під час т. зв. горожанської війни Вільямінов був близьким до Ворошилова, працюючи в його штабі, але все ж таки на прохання полковника Ворошилов не відповідав.

Петросян поставив мене не на сухо бухгалтерську працю, а доручив мені розчистити списки біля тисячі в'язнів, яким не була виплачена преміяльна винагорода. Я мусив у УРЧ усталити, в якому таборі перебувають

* Як правило, в кожному етапі поміж політичними було її трохи криміналістів, бо таборове начальство конче потребувало їх для замінення адміністративних постів у таборі, для обслуги кухонь, КВЧ, ВОХР тощо. Тож при формуванні етапів у кожному переделі вагонів поміж політичних саджали 2-3 криміналісти.

ті в'язні, щоб їм переслати гроші. Як виявилось, більшість в'язнів, позначеніх у тих списках, померли.

Користуючись цією нагодою, я перевірив у картотеках УРЧ наявність усіх колишніх членів обох підпільніх організацій нашого району — виявилось, що всі були живі. Потім перевірив усіх знаних мені земляків, що прибули разом з нами — тут ми мали втрату. Господар Сивокінь, здається Ігор, з села Шилівки (в його будинку примістилася сільрада) помер 1 травня 1933 року. Смерть Сивокінія вказувала, як недобром було те, що ми, підпільнники, опікувалися тільки своїм гуртом. Я передав своїм підпільнникам, щоб вони не забували й за наших земляків, ѿ, якщо хто потребуватиме конечної допомоги, щоб сповіщали мене, бо течер я мав можливість допомогти.

Справді — в списках невиплаченої преміяльної винагороди, більшість належала померлим; отже, замість відмітки, що помер, я міг виписати гроші своєму підпільннику й записати, що гроці виплачені.

Для першого разу я вибрав одне прізвище померлого, пішов на 3-ій таборовий пункт до Василя, розповів йому, в чому справа, й подав вказівки, як треба зробити, щоб одержати гроші й за них купити хліба й дати землякам. Наступного дня, під час вечірньої праці, Василь з'явився до фінчастини за одержанням «невиплаченої преміяльної винагороди» — його скерували до мене. На перевірочні питання Василь відповів точно, згідно з даними мною йому вказівками; ніби перевіривши по списку, я виписав касовий ордер на 9 крб., і Василь одержав гроші.

Так я допомагав живим грішмі померлих в'язнів; якби це було викрито 3-ю частиною, то я загинув би в РУР-і. З цих грошей я нічого не користав для себе, щоб Богу було відомо, що я ризикував своїм життям тільки для допомоги біжнім.

„Сексоти“ — секретніє сотруднікі

В таборі ми пробули вже місяців два, як мене вперше відвідав побратим Хоменко й розповів, що має приятеля, який його часто відвідує й намовляє тікати до Фінляндії та прохає Хоменка, щоб він заохотив до втечі й своїх земляків. На таку пропозицію Хоменко пообіцяв приятелеві запитати мене, як зверхника; при цьому приятель виявив велике бажання зі мною познайомитися.

Я розпитав Хоменка, який є зовнішній вигляд того приятеля, й довідався, що він працює завмедпунктом

табору ч. 3. Я вже знова від старих в'язнів, що то був сексот 3-ої частини, й що він уже вислужився, бо йому дозволили мешкати разом з дружиною поза табором у приватному будинку. В 3-му таборі він уже був відомий, як сексот, а тому він відвідував 1 і 2 табори й там «винюхував» людей.

Побр. Хоменку я сказав, що з сексотом треба й надалі «приятелювати», але той скоро й сам відійде, коли йому сказати, що зверхник, почувши про пляни втечі до Фінляндії, дуже сварився за такі непотрібні балачки, казав, що треба краще дбати про виконання норм, щоб тим полегшити свою долю.

Я пояснив Хоменку, що про справу втечі я думав і розпитував людей; для нас ця справа є безнадійною, бо Фінляндія повертає Москві втікачів з таборів і приділяє азиль тільки тим, хто має в Фінляндії родичів або знайомих.

Коли Хоменко відповів «приятелеві» так, як я йому радив, то їхнє приятелювання зразу ж дуже прохолосло, й відпalo бажання знайомитися зі мною. Був він дуже обережний і мало бував там, де його знали — він же знов, що моральні засади в'язнів дозволяють їм знищувати сексотів.

Голод гнав дітей з України до батьків у кацети

В березні 1933 року почали прибувати в табори до батьків перші «ластівки» з України — діти віком 9-12 років, переважно хлопці. Прибували до таборів діти й меншого віку, але таких привозили дорослі. Наприклад до одної жінки-в'язня її родичка привезла двох хлопчиків 4 і 6 років, — Бери дітей і що хочеш з ними роби, бо в мене вони з голоду помрутъ, а ти потім напікатимеш на мене — казала вона.

Таборове начальство спочатку не противилось цьому й дозволяло дітям жити при батьках у бараках — нехай мовляв з дитинства призвичаються до кацетного життя. Тим дітям, що їхні батьки виробляли норму, видавали дитячий місячний приділ харчів, у якому навіть був кусничок масла — такий, як сірникована коробочка.

Пригадую таке — о 3 годині експедитор з станції Сосновець привів до нашого бараку дівчинку й питав діда, що топив печі, чи мешкає в нашему баракі в'язень, назвавши його прізвище. Почувши це, я поворушив сонного сусіда, що спав на верхнім пілку поруч мене (ми тоді мешкали в баракі вагонної системи). Сусід розплю-

щив очі й, побачивши свою дитину, не скочив, а впав на підлогу, скопившись взяв дитину в обійми й цілуючи промовляв — Моя ти донечко! Як же ти добралась у таку далечінь? Тобі ж тільки дев'ять років.

То приїхала дитина до хлібороба з Старобільщини, з яким я приятелював. Він, як і я, за кількістю землі належав до середняків, так само не вживав алкоголь й не курив, був душевною, релігійною людиною й свідомим українцем, вів зразково господарство, мав невелику пасіку й хату з двома кімнатами й кухнею. Під час колективізації начальство надумало в його хаті помістити канцелярію колгоспу; але, за кількістю землі, він не підходив до категорії куркулів, і йому закинули агітацію проти колгоспної системи, засудили на три роки, дружину з трьома малими дітьми вигнали з хати й у ній таки помістили канцелярію колгоспу.

Винайнявши в місті Старобільську маленьку кімнатку, мати добувала засоби напівголодного існування тим, що прала білизну жінкам партійної верхівки, мила підлоги, носила воду та виконувала іншу подінну працю. Надійшла лютя зима 1932-33 року, а палива купити не було за що; отже знедолена жінка, в числі інших бідуючих жінок, ходила між залізничними коліями й то там то там находила кусник вугілля, А часом дехто з кочегарів — «вредітелей і врагов народу» — побачивши знедолених жінок, ніби ненароком штовхав з тендера й більшу грудку вугілля.

Ми втрьох сиділи на моєму нижчому пілку, й батько запитав:

— Може, не дай Боже, щось трапилося, що ти ризикнула їхати до мене?

Дівчатко оновіло таке:

— Одного туманного ранку мама пішла на станцію збирати вугілля, бо в кімнаті, де ми мешкали, було дуже холодно. Ідучи між коліями, мама простягла руку за рейку й взяла кусник вугілля; в цей мент їхав маєвровий паротяг і передавив об рейку долоню. Мама знепритомніла, й її одвезли до лікарні. Не дочекавшись матері, ми, голодні, в нетонленій хаті, плакали. На другий день сусідка сказала нам, що наша мама в лікарні, й я пішла її відвідати. Мамі вже відрізали долоню, обличчя її було жовте, говорила вона тихенько й сказала мені, щоб я братиків по одному відвелала до сусід і просила, щоб вони побули в них кілька годин, поки я відвідаю в лікарні маму, а сама щоб узяла Вашу адресу й у столику всі кілька карбованців грошей, купила за

них залізничного квитка й їхала до Вас, бо ми діти все одно мали б умерти з голоду й холоду.

Я так і зробила, як сказала мені мама. У вагоні люди питали, чому я така мала йду сама, й я розповідала людям, що трапилося з мамою, й що я їду до тата, що є в'язнем на Біломорканалі. А один чоловік сказав (дівчинка, переказуючи це, нахмурила бровенятка) «Не слушайте ейо, она врьот, ето безпрізорная воровка». Я стала плакати, а жінки почали ганьбити того чоловіка і давали мені їсти та грошей (і дівчинка вибрала з кишени дрібні гроші і висипала на коц). Ось оскільки мені давали — заберіть, тату.

Люди мені казали, де треба робити пересадку, й показували, в який саме потяг я мала сідати. В Москві одна тітка-українка купила мені квитка аж до Сосновця, бо тих грошей, що я взяла дома, вистачило тільки, щоб купити квитка до Москви,

Діти в таборах дожили при батьках до червня 1933 року, а тоді тaborове начальство припинило видачу харчів дітям і зарядило відправити дітей додому, або віддати до діточих притулків ГПУ (для виховання яничар). Причиною такого зарядження може було й те, що основні роботи канала були вже закінчені, й в'язнів мали відправляти на інші «важливі стройкі комунізма». Тож незручно було перевозити дітей разом з іхніми батьками — може ще якась «капіталістическая гідра» побачить і розголосить у вільній пресі світу.

Мій старобільський «колега» не наважувався відправити дочку додому, бо його дружина-інвалід не прогодувала б трьох дітей; але в діточий заклад ГПУ теж не хотів віддавати, тим більше, що за кілька місяців він мав звільнитися. Дівчинка переховувалась у таборі, майже весь час у жіночих бараках. Харчів на неї не давали, але, в широ християнському посиві, наші молодиці, відриваючи останнє від себе, годували й доглядали дитину, аж поки батькові скінчився термін ув'язнення.

Ми знали про голод на Україні

Ще в кінці 1932 року в листах з дому рідні наші в різний спосіб натякали, що соввлада забрала збіжжя врожаю 1932 року, й що на селях з місяця на місяць стає тяжче з харчуванням.

По Різдвяних Святах нам писали, що багато людей пухне, а в березні вже писали, що багато померло. Та кі жахливі вісті додавали до тяжкої долі в'язнів ще журбу за долю України, наших дітей і рідних. Прибу-

ті в табори дітей спонукало й мене написати додому про те, що малі діти приїздять на відвідини батьків і тут залишаються, й що я був би радий, якби дев'ятирічний синок приїхав до мене.

В ті місяці, під час праці й відпочинку, постійною темою розмов в'язнів був перебіг штучно організованого Москвою голоду на Україні і Кубані. Ми свідомі були того, що Україна була духовим муром, що прикривав решту Європи від азійського духу Москви. Отже, на нашу думку, Захід мав би бути зацікавлений, щоб ця заслона для нього існуvalа, й ми сподівались, що Англія, Америка й інші держави Заходу, як тільки вони дізнаються про жахливий голод на Україні, своєю твердою й різкою поставою примусять Москву припинити незнаний за християнських часів злочин — масове виморювання голодом мільйонів ні в чому не винних людей — і тим допоможуть Україні полегшити її стан тяжкого рабського поневолення Москвою, як перед тим дочомогли (своїм бойкотом лісу) полегшити режим і умови праці в невільничих таборах.

В оцінці штучно організованого Москвою голоду на Україні та Кубані в'язні-москалі к-р не монархічного напряму вину за цей злочин спихали на Західний Світ; вони твердили, що ідея соціалізму занесена до Росії з Заходу спеціально для того, щоб розкласти добробут і могутність імперії, що англо-сакський світ взагалі упереджено ставиться до слов'ян і тепер руками жидів винищує слов'ян, почавши від старої слов'янської культури Києва і т. д.

За деякий час, коли ще й не зітліли трупи мільйонів українців, що вмерли від організованого Москвою голоду, Америка встановила дипломатичні зносини з Москвою, яких до того часу не мала, й сприяла входженню московських садистів до Ліги Націй — тоді москалі ще упевненіше обстоювали ті свої твердження.

Коли наступив зворот у політиці Америки по відношенню до Москви, то ми українці виразно впали на дусі. Відчували ми, що є осамітнені, й Західний Світ і Америка не тільки що належно не оцінили нашу жертвенну боротьбу, але навіть і не підтримали нас на дусі. Навпаки, саме тоді Москву було прийнято в коло культурних народів світу — до Ліги Націй — і цим нібито Москві дано було вільну руку для нащення українців.

Таке поступовання Америки щодо Кремля негативно відбилося в душах в'язнів -українців. Раніш так багато

пошани, прихильності й любови виказували в'язні на адресу Англії й Америки, бо завдяки ним неймовірно тяжкі умови праці в кацетах дещо зм'якли — тепер це зникло. Деякі навіть заламались і почали висловлювати думки, чи не краще й нам впрягтися до московсько-большевицького імперіалістичного воза й допомагати котити його з туркотом по Європі, Азії, Африці, Америці — при цьому хочби крихти все таки перепадуть і нам. Бо ж все однаково вільний світ не є розумний, коли допомагає большевикам скріплюватись — сам допомагає Москві себе завоювати.

Такі поодинчі прояви ми засуджували й доводили слабодухим, що вільний світ не можна розглядати, виходячи тільки з сьогочасних заложень. Там бо панує демо-кратія-свобода. Тепер до державного керма обрано там нерозумних політиків, а за кілька років, може будуть обрані мудріші, які не вестимуть свої народи в московську петлю, а, навпаки, зліквідують кремлівську загрозу для вільного світу, а цією нагодою скористується й Україна і звільниться від Московського поневолення.

Російські монархісти

Я мав розмови й з російськими монархістами, але вони не висловлювали свого погляду щодо голоду на Україні й Кубані.

Після скінчення праці мені часто доводилось ще затримуватись на кільканадцять хвилин, і коли я заходив до кухні-їdalyni*), то обід уже кінчався, і натовпу людей не було. Але завжди навмисне припізнювались бібліотекар відділу Яковлев, колишній редактор колчаківської газети, та три робітники УРЧ — колишній правник одного з царських міністерств, офіцер денікінської армії та єпископ Мітроцький. Ця чвірка творила ядро російських монархістів у таборі. З'ївиши по тарелі баланди, вони звичайно ще з півгодини розмовляли, а найчастіше слухали вірші Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, які мистецьки декламував Яковлев.

Так одного разу, поївши баланди, єпископ звернувся до Григорія Яковлевіча (Яковlevа), прохаючи його «замість десерта» прочитати будь що з Пушкіна. Яковлев глянув поверх окулярів на стелю (ніби там було написано, що саме читати) й розпочав:

* При Сосновецькому яїдлі були кухні-їdalyni для ITP (інженерно-техніческих работників): там давали лецио поліпшенні страви з двох днів; часом давали навіть по маленькій котлеті з хліба, катоплі та м'яса.

Друга кухня-їdalyni була для службовців; в ній давали вагальну баланду, але в тарілках

«Багат і славен Кочубей. . . .»

Скінчивши декламувати, Яковлев сказав, що цей твір, як художня річ, є гарний, але історичні події Пушкін трактує й наслідують невірно.

Котрийсь з слухачів не погоджувався, кажучи, що це є шедевр у всіх відношеннях. Яковлев заперечував цюм, кажучи, що можна по різному розцінювати історичні події, й що він, наприклад, не засуджує й царя Бориса Годунова, який згинув від рук бояр за те, що хотів полегшити тяжку долю свого простого люду.

Я не витримав і теж встрав у розмову, кажучи, що поема «Полтава» навіть у дрібницях є викривленою. Мабуть для кращого римування ім'я Кочубеївни подано в ній невірно. Грунтовною ж хибою твору є те, що Гетьман Мазепа трактується в ньому як «злодій» за те, що він повстав проти тиранії царя Петра в обороні покривдженых прав свого народу. Історично правдивим було б, якби Пушкін написав, що Гетьман Мазепа боронився проти царя Петра-злодія.

От під цю пору — казав я — мільйони моїх земляків-українців перебувають у таборах примусової праці за те, що вони ставали в обороні прав Українського Народу проти цьогочасної большевицької тиранії, й значить ми теж є злодії, а ті, що в цю пору винищують голодом мільйони наших батьків, дітей, жінок, братів та сестер, то не є злодії. Цьогочасні віршомази пишуть про них хвалильні поеми, й на такій брехливій літературі виховуватимуться теперішні й наступні покоління росіян. При такому наслідственні історичних подій росіянин ніколи не був, не є й не може бути братом українців.

Говорив я піднесеним голосом, мабуть з помітним хвилюванням, а коли скінчив, то хотів вийти з харчівні. Коли при цьому я мінав «стіл» чвірки, то Мітрацький чесно запитав мене, звідки я є, й за що мене засуджено. На останнє питання я не сказав, що за СВУ, бо знов, що для москаля почуті про СВУ це ніби міцної табаки понюхати: я просто вказав статті, по яких мене засуджено. Почувши це, Мітрацький запросив мене сісти до їхнього столу, й я прилучився до їхньої розмови. Ставив мені запитання Мітрацький, а решта слухали й тільки з рідка подавали реplіку.

Єпископ запитав, що мені пишуть з дому про голод. Я відповів, що з листів до мене видно, як шаліє на Україні організований Москвою голод, який набрав жахливих розмірів. В моєму хуторі було зі мною 25 душ населення — з них тепер двоє арештовано, а одинадцять померло з голоду. Подібні вістки одержують

в'язні-українці з усіх закутин України й Кубані. З голову мруті бідні, середняки, колишні заможні й інтелігенція; отже ці заходи Кремля треба розцінювати не як вияв клясової боротьби — винищення лише заможних — а як геноцид, як винищення взагалі українців, які все не піддаються асиміляції.

На мої слова ні підтвердженень, ні заперечень не було.

З жалем запитав мене Мітроцький, чому на Україні не втримався Гетьман Скоропадський. Я відповів, що мабуть через те, що Гетьман дещо зволікав з земельною реформою. До мого такого поверхового твердження офіцер додав, що Гетьман не міг закріпитись ще й тому, що проти нього була спрямована диверсійно-розкладницька мілітарна й дипломатична акція большевиків, українських соціялістів і денікінців.

Мітроцький виявляв зацікавлення Гетьманом певно тому, що сам був українцем з Закарпаття. Російський царат, готовуючись до подальших завоювань, заздалегідь угворював вірні кадри для просторів австрійського цісаря. Мітроцький був плеканий у Петербурзі саме для тієї мети. Був він науковець-філолог і до революції викладав у високих школах. Як переконаний монархіст, він після революції не захотів навчати комсомольців та комуністів і став працювати на Божій ниві. Як ревний слуга Церкви, він дістав від патріярха Тихона іменний срібний наперсний хрест, який тоді переходувався в каці таборового відділу.

Після того мого різкого реагування на пушкінську «Полтаву», чвірка монархістів віталася зі мною, а єпископ Мітроцький при кожній зустрічі в харчівні питав мене, які я маю відомості про голод.

Земляк -- Панотець Іван

До арешту він мав автокефальну парафію в Миргородському повіті на Полтавщині. Під час НЕП-у він дістав з Канади запрошення обняти там парафію й уже мав на руках потрібні документи й візу, але передумав — не захотів залишати Україну в тяжку годину.

Я докоряв панотеців, що він зрікся нагоди вийхати до Канади, а тепер, пожовклив, виснажений, конає при тяжкій праці на каналі. На той мій докір панотець відповів, що й тепер не шкодує за тим, що не вийхав до Канади. Він казав, що з того часу таємно охрестив понад 50 комсомольських дітей, а вже для цього одного варто було відмовитись від війзду.

Розповів я панотеців, як зареагував я на «Полтаву».

й сказав, що після того чвірка монархістів стала до мене привітною. На це панотець сказав, що я став у обороні історичної правди, й москалі зрозуміли, що зневаження цієї правди при замілуванні фальшиво наслітеними історичними подіями щодо стосунків України й Московщини не є байдужим для українців; тому я змусив москалів поважати себе, як українця, що є чулий до заподіяних Москвою Україні кривд.

Прибув етап з півдня України

Завдяки крайньому напруженню решток сил в'язнів, яке в останній місяці привело до смерті десятків тисяч їх, основні роботи каналу таки були викінчені до початку весни — до перших чисел травня 1933 року. Від того часу відпала потреба в збільшенні людського складу таборів. Але, на попереднє запотребування ГУЛАГом додаткових контингентів робочої людської сили для Біломорканала, низові й обласні ГПУ прикладали всіх старань і «вишукували» на місцях різних гатунків контрреволюціонерів, куркулів, шкідників і т. п. й відправляли їх і далі до розпорядимости Б. Б. Л.

Мабуть у кінці травня (1933 р.) в обідню перерву я пішов на 3-й лагпункт, щоб відвідати побратима Теслю, який, в наслідок виснаження, теж уже був переведений до слабосилої команди й дістав «легку» працю санітара при медпункті табору.

Коли я відчинив двері медпункту, то впрост оторопів від того, що побачив. Через весь коридор лежали трупи, й їх оглядала кількачленна комісія. В одному місці кілька трупів були поставлені до стіни, й на них було спрямовано фотографічний апарат.

Побачивши мене, Тесля махнув рукою — Вийди геть! Я вийшов і чекав на Теслю. Коли він вийшов, я запитав його, що трапилося, чому так багато трупів? Тесля розповів мені, що дві кімнати заповнені тільки тими мерцями, що померли минулої ночі, а вмирають ще й тепер. Мерців, яких звезли з бараків, санітарі виносили з кімнат до коридору. Після того, як їх оглянути земляки й пізнають, хто помер, а службовці УРЧ занотують прізвища, трупи з коридору виносять і приносять інші для розпізнавання. Ті ж трупи, які земляки не розпізнають, фотографували.

Мерці були з етапу, що напередодні ранком прибув до табору з Мелітополя. Ті люди були настільки виснажені, що вони заздрили нам худякам. Побачивши так виснажених людей, кухарі захотіли їх добре нагодувати,

добавили в казани води й потім досжочу давали баланди. Через те новоприбулі вночі почали масово мерти — при життю лишилась тільки четверта частина всього етапу*). Етап цей був свіжий і ще не мав на руках жодних таборових документів, а тому начальство не могло зразу розпізнати померлих.

Розпочав читати

Мабуть, що від матері я унаслідувавтягу до книжок. Переїзнюючи рік у тюрпазі (де не дозволялося читати), потім у в'язницях, і прибувши до табору, пів року не брався за книжку.

Щоб хоч на кілька годин відірватися від жахливої таборової дійсності й перенестись у інший світ, я розпочав читати.

В бібліотеці я попросив книжок українських письменників і українською мовою. Бібліотекар Яковлев відповів, що книжки маються лише російською мовою. Як то! Українців у тaborах є відсотків шістдесят від загальної кількості в'язнів, а книжок українською мовою немає. На мій докір Яковлев сказав, що це від нього не залежить — книги присилає КВЧ управління,

Якщо читати російських письменників, розпочну з творів Л. Толстого — таке бажання в мене з'явилось тому, що покійна мати читала його твори, а мені не дозволяла.

В моїй нотатці записано, що в таборі я прочитав п'ятнадцять творів Л. Толстого. По творах Л. Толстого я ще ліпше пізнав поневолювача моєї Батьківщини-України. Від пана і то військовика починаючи («После бала»), батюшкою («Отец Сергій»), до мужика («Власть тьми») кінчаючи, християнської душі немає; жорстокість, підлість, несправедливість, низькість — від гори до низу просякла московський народ. Із тugoю душі ставив собі питання, що ж у наступних десятиріччях дасть людству московський мужик, бо ж він прагне стати володарем всього Світу — «Матушка да Расяє всему свету галава»(солдатська пісня).

Етапи--пільги--ордени--звільнення

Весняна повідь припинила дещо не цілком викінчені основні роботи канала, й Москва урядово оголосила, що Біломорсько-Балтицький канал закінчено, й йому дано ім'я «великого» Сталіна.

Ця вістка дещо звеселила в'язнів, бо наближалася їх до обіцянних пільг. Отже в бараці, де я мешкав, серед фа-

*) В етапі бувало в'язнів від 1000 до 2000 душ

хового персоналу, українці-в'язні інколи співали тепер після праці українські пісні. Лише той, хто ворожою брутальною силою був відірваний від рідної землі й перевував у тяжких умовах, що межували з смертю, може розуміти, яку в таких умовах високу насолоду для душі дає рідна пісня.

Наша пісня була там остильки гіпнотизуючою, що всі в'язні віддавались її чарам; в'язні не українці дуже скоро вивчали й співали наші пісні, а особливо білоруси — тільки у них не виходило так чарівно-мелодійно: «і бледной месіц на тууу пару то вірінал, то шатопал».

Ті українці, яким до кінця терміну залишились місяці, їх які сподівалися що обіцяні пільги принесуть їм звільнення, знаючи, що на Україні шаліє організований Москвою голод, за останні гроші купували пайки хліба й сушили сухарі, щоб ними гостити своїх рідних, якщо застануть їх ще живими.

Але ще до оголошення пільг почали викликати на етап для відправки на будівництво каналу Москва-Волга та Байкало-Амурської магістралі (БАМ). Тим, яких відправляли, обіцялося, що пільги вони дістануть уже на новому місці. Отже оголошення пільг відбувалося в часі відправки етапів.

Скорочення термінів ув'язнення було від 3-х місяців до 2-х років. На два роки скорочувався термін для в'язнів на керівних посадах з десятирічним терміном, як от для лікаря Чайчакчі та інших. Для мене та інших п'ятирічників з нашого підпілля термін скорочувався на 6 місяців, а для п'ятирічників-битовиків термін ув'язнення скорочувався на рік. Правда і наш Хоменко умудрився дістати скорочення на рік, але це він завдячував своєму купецькому хисту та допомозі дружини, яка, поховавши одну дитину, щоб запобігти смерті від голоду, втекла з рештою трьома дітьми до Карелії й оселилася в кілька-надцятьох кілометрах від нашого табору. Вона була висока й міцного здоров'я; на ремонті колії працювала вона з заступом нарівні з чоловіками, час від часу відвідувала свого чоловіка-в'язня й приносила йому дешо ну виробничу характеристику від КВЧ.

Орденами Леніна нагороджували тільки в'язнів-битовиків. Так у Сосновецькому відділі цим орденом нагородили бригадира тридцятитрійників ватажка босяків москаля Бізе(псевдо). Його, «орденоносця», звільнили до терміново, й коли Бізе розписувався в мене за одержання літери на проїзд до одного з міст Сибіру, то я, див-

лячись на орден, що висів на лівому боці грудей, усміхнувся — насправді бо цей орден Леніна так чудово пасував до злодійського обличчя Бізе.

Проминуло кілька місяців з того часу, як звільнili Бізе. Один москаль, співробітник фінчастини, одержав листа від свого приятеля, що звільнився й виїхав до того ж міста, що й Бізе. Той приятель писав між іншим, що Бізе, як орденоносець, дістав високу посаду й, при нагоді, взяв з каси дванадцять тисяч карбованців (на ті часи вартість двох тисяч центнерів пшениці) й — з грішми й орденом Леніна — втік геть з того міста.

Каналом пливли перші катери

Під кінець травня, одного погожого дня, вийшовши в обідню перерву з Ідаліні, я не пішов до бараку, а повернув ліворуч, сів серед невеликих кущів недалеко від каналу й спостерігав, як пропливали шлюзами 12 військових одиниць. Палуби й борти були вкриті брезентами, так що назв і озброєння не було видно, але опуклості на брезентах видавали, чи то одна чи дві гармати були вмонтовані на палубі. То були однотрубні і двотрубні невеликі низькі судна. Обізнані в'язні твердили, що то були військові катери.

Отож чи варто було для такого незначного військового пересування загнати тяжкою працею до смерті десять дивізій «каналоармейців» (так нас звали)? Канал не вправдував себе й з економічного боку, бо поруч каналу є залізнична колія, по якій за добу проїздило кілька надцять товарових потягів.

Попри це основна й головна ціль будівництва Біломорсько-Балтицького канала була осягнута — на весь світ було розголошено, що Москва з'єднала моря. На протязі всієї своєї історії Москва завжди прикладала зусиль, щоб робити про себе розголос і дивувати світ — для цього не шкодувала вона й не шкодує ні грошей, ні людей поневолених нею народів.

Небратим Тесля вибув у етап

З Сосновецького відділу відправляли в етап так званий повноцінний людський матеріял. Для закінчення каналу залишали колони слабосилих, більшу частину уркачів-тридцятин'ятників та необхідну кількість кваліфікованих в'язнів — незалежно від того, належали вони до категорії повноцінних чи «актованих». Залишились і ті, яким до звільнення лишилось пів року.

Я і Тесля сподівалися, що ми, як актовані, залишимося, а решта наших підпільників мала від'їхати. Прикро

складалося для Хоменка — його мали відправити, а родина лишалась тут. Але Хоменко й на цей раз дав собі раду. Він поробив у УРЧ заходи, які врятували його від етапу, хоч це й коштувало йому золотої обручки, яку передала дружина. Отже виглядало так, що залишиться нас троє, а решта поїдуть з етапом.

На початку липня я пішов на третій таборовий пункт відвідати побратима Теслю. Наближаючись до річки Виг, я побачив таке — за два кінці мотуз, що був прив'язаний до дишка передка шестисильного паровика, такого яким у нас колись господарі молотили збіжжя (а тут він рухав невелику лісопильну рамку), тягло за кожен кінець по двадцять в'язнів. По піскуватій (під горку) дорозі, що ропочалась від берега річки, було тяжко тягти, й бригадир, що йшов позаду паровика, раз-у-раз викрикував «давай нажімай!».

Коли я минав цих бурлаків двадцятого віку, то запістав:

— «Зіньківських серед Вас немає?»

На мій оклик, усі, немов за командою, стали — ставія.

— З Опішнього Карташевський є — озвався виснажений в'язень, вище середнього росту років п'ятидесяти.

— Ви є дуже подібний на Карташевського, що прошує в Зінькові землеміром — сказав я.

— То мій рідний брат.

— Куди тягнете паровика? — запитав я.

— На станцію для вантаження.

— Слабосільна команда — давай нажіма-ай! — крикнув бригадир, і виснажені в'язні потягли за мотузи; паровик рушив далі.

У Теслі я мав сумні вістки. Його, як фахового робітника-санітара, таки було визначено на етап. Одержав він листа з дому, в якому дружина сповіщала, що в червні (1933 р.) не прийняли передачі для його брата Афанасія; на запит дружини, де його шукати, вона дісталася відповідь, щоб чекала, заки Афанасій сам обізветься. Було зрозумілим, що його розстріляли. По арешті цілий рік тримали Афанасія — свідчило це за те, що він не заламувався, не виказував тих, хто допомагав йому, коли він був озброєним підпільником.

Тесля показував мені хворих у шпиталі й сказав, що в таборі серед актованих розпочалась хвороба, на яку хворіє все більше в'язнів. Тесля називав і латинську назву тої хвороби, але з бігом часу я ту назву забув, бо на волі ніде не чув про таку хворобу. З'являлася вона

від тяжкої праці, виснаження та довготривалого, систематичного недоживлення. У людей відставала шкіра від м'язів — вірніше від кісток, бо ті в'язні м'язів уже не мали; од тої хвороби люди вмирали.

Після скінчення основних робіт харчування ще погіршало; коней було відправлено на будівництво Москана, а запас фуражу-вівса залишився; тож той овес перепускали на просорушку, при чому лише половина вівса звільнялася від міхури — ото з того вівса й варили нам іжу.

Баланда теж погіршала; про картоплю в ній шкода було й мови. Пекарі дістали наказ, щоб з житнього борошна вони добували «прільоку» 50 відс. (з кіла борошна щоб виходило півтора кіла хліба), а тому хліб став дуже гливкий.

Обмін бон на гроши та ромбів на шпали

За свою побудовою, невільничі тaborи були нібито державою в державі — мали окремі грошові знаки, закони, військові ранги і т. п. Згодом цю окремішність було дещо урізано.

Одного разу в'язням об'явили, що тaborові гроши касуються, що їх треба обміняти в касах пунктів на звичайні советські гроши. При обміні в'язням на руки видавались гроши лише в розмірі місячної преміальної винагороди (3 — 10 крб.); решта записувалася на рахунок в'язня до ощадкаси. При цьому варто зазначити, що на рахунках Сорокської та інших ощадкас залишились невиплаченими сотні тисяч карбованців в'язнівських грошей*), бо після смерти десятків тисяч вкладників їхні гроши ставали прибутком советської скарбниці.

Після обміну бон на гроши відбулася — як глузливо казали в'язні — підрізка ромбів. До того часу начальник відділу мав на комірі три ромби (генерал); слідчи мали по дві-три шпали (полковники), й тільки командири ВОхр-и мали квадратики. Тож виглядало так, що в ГПУ все генерали, а в армії лейтенанти. Тепер, без широкого розголосу, у генеушників ромби були замінені на шпали, а шпали на квадратики.

*Громі, які присилили в'язням родичі, потяглили до ощадкаси. Й тільки ті в'язні, що виробили норму, мали право раз на місяць одержувати суму, що дорівнює місячній премії-вінагороді (до 10 крб.). Довід на видачу грошей з ощадкаси давав начальник фінансівого відділу; в тих тaborових пунктів підходили сотні ваяв з проханнями про видачу грошей з ощадкаси. Й треба було чекати багато тижнів, аби начальник розглянув прохання. Багато в'язнів (особливо з слабосильних команд) умирали, так і не дочекавшися дозволу на одержання грошей з ощадкаси.

Клюб

Якось я зустрів нашого колишнього бригадира Рашевського, який, іа мое запитання, відповів, що працює в КВЧ. Внутрішньо мене смішило те, що уркач-злодій працює на культурно-виховавчій ділянці, й я запитав, що він там робить? — Заходьте до клубу, й побачите — відповів Рашевський.

До того часу я ніколи не заходив до клубу, але тепер мене зацікавило, як же то виглядає «культурна діяльність» Рашевського, й я пішов туди. «Заля» була на чверть виповнена відвідувачами битовиками. Першою точкою, літній артист-бас проспівав пісню дореволюційних часів «Бродяга к Байкалу подходить». Другою точкою були оголошені «Частушки на битові теми лагеря» — на сцену вийшов уркач, одягнений у довгу білу сорочку, підперезану мотузком з лика, взутий у лапті, в яких він витанцювував «чичотку» й приспівував: «Каліна-калінушка моя, чай не тиква на плечах, а галава — знаєм ми про ваші тьомніє дела, На лагнункті номер два в кухнє работает ка-ер-ка...» Отже в советському кацеті сцена мала таке ж завдання, як і на волі — викривати, картати «ворогів народу» та антикомуністів.

Лісова пожежа

Влітку, коли днів десять зряду бувала тепла, соняшна година, маківки сосен карельських лісів укривалися густим плетивом павутиння, й через те ліси виглядали половілими; коли до цього павутиння залітала іскра з труби паротяга, то це вже могло бути причиною виникнення лісової пожежі.

Була неділя. Щоб відзначити день, призначений Богові, я, ідучи на працю, одягнув вишивану верхню сорочку.

— Всі на пожежу! — крикнув комендант відділу, відчинивши двері фінчастини. Миттю ми залишили столи, вибігли з будинку й побачили, що недалеко від таборового пункту ч. 2 на сосновому лісі горить павутиння.

Взявши розгону з ганку, ми хутко бігли до місця пожежі, але я скоро задихався й мусив іти поволі, а тим часом мене минали інші. Коли я оглянувся, то побачив, що лишився ззаду, і лише в'язень-грек біг підтюпцем за мною, а за ним дуже скоро біг Фірін, що саме в той час був у Сосновецькому відділі; побачивши таку напасть, я напружив решту сил і став бігти.

Одноразово ми наблизились до гурту в'язнів, що стояли з гіллям у руках, бо пожежа вже була льокалізо-

вана. Фірін злісно глянув на мою вишивану сорочку, але причепився не до мене, а до в'язня-грека, який, бачучи, що пожежу погашено, не біг, а йшов. Фірін записав прізвище в'язня та запитав, чому він не біг на пожежу, на що той відповів, що не мав сили.

Наступного дня тому в'язні оголосили, що, за задіжненням начальника Бєл. Балт, таборів тов. Фіріна, за ухилення від гашення пожежі, він відправляється на острівний ізолятор (на пустельний острівець на Білому морі).

Ми вже не раз бачили, що в'язнів відправляли на острівні ізолятори, але не бачили й не чули, щоб хто повертається з таких ізоляторів. Тому з тим греком ми прощаємося із таким відчуванням на душі, ніби ми дивилися на те, що живу людину опускають у могилу.

Той в'язень-грек, син колишнього купця, що мав власний пароплав і провадив експортно-імпортну торгівлю, походив (якщо пам'ять мені не зраджує) з Маріуполя, був років сорока й мав високу освіту.

Канал оглядали Сталін та Ягода

Одного літнього вечора, після праці, ВОхр. за допомогою таборових «придурків», перевела обшуки в бараках і перевірила особисті речі в'язнів. Були відібрані ножі, виделки, бритви та взагалі речі, які, на погляд придурків, були власністю табору; в мене забрали мої власні чоботи.

Після обшуків було оголошено, що наступного ранку працюватимуть лише канцеляристи, конюхи, кухарі, пекарі, робітники майстерень та обслуга шлюзів; решта в'язнів має перебувати в бараках, виходити з яких можна буде тільки до виходку; порушників цього розпорядження буде замкнено до РУР-у.

Бачучи такі превенційні заходи, ми були певні, що приде високе начальство, але не звали, хто саме. Лише через кілька днів ми дізналися, що канал оглядали Сталін та Ягода; але могил-кагатів з трупами померлих в'язнів-каналоармійців вони не оглядали...

Дотермінове часткове звільнення жінок

Після того як мільйони трудівників українського села умерли від організованого Москвою голоду, на селах відчувалась гостра нестача робочих рук. Кінчалось літо, і наближалась пора копки цукрових буряків. В вимерлі села України навезли москалів, але ті любили тільки чай з цукром пити, а копати та чистити цукрові буряки — така праця була їм не до душі.

Отже, щоб на полях України не залишились невикорінені буряки та кукурудза в качанах, Москва змушені була випустити з таборів примусової праці сотні тисяч українських жінок; Кремль видав зарядження про дотермінове звільнення всіх жінок, засуджених до п'яти років за законом від 2. 8. 1932 року про охорону соціалістичної власності.

Назву ГПУ змінили на НКВД

Насіла потреба так-сяк замаскувати поліційний характер внутрішньої побудови советської держави. Не пам'ятаю, коли саме, але невдовзі перед прийняттям ССР до Ліги Націй, очевидно, за порадою великих потуг, що поділились бути «кумами» кривавого Кремля при прийнятті його до Ліги Націй — «Государственное Політическое Управление» було переіменоване в «Народный Комісariat Внутренних Дел». І цього вистачило для того, щоб держави Заходу повірили тому, що в політиці Москви сталися істотні зміни, які уможливлюють прилучення Сов. Союзу до культурних народів світу й прийняття його до Ліги Націй.

Нема чого дивуватися легковірності політиків Вільного Світу, коли навіть і серед політичних в'язнів українців були такі, які покладали тепер надії на дотермінове звільнення з таборів, вважаючи, що, коли зникло ГПУ, то мусить зникнути й система кацетів. Вони припускали, що культурний християнський світ, довідавшись про жахливий голод на Україні, організований за зарядженням Москви, поставив через Лігу Націй ультимативну вимогу комуністичному Кремлю ліквідувати поліційну систему й взагалі демократизувати внутрішнє життя, а тому в заміні назви ГПУ на НКВД вбачали початок цього.

Яким гірким було розчарування тих українців, коли замість очікування грунтовних реформ, Кремль незабаром оголосив, що з ЗДА встановлені дипломатичні зносини, яких до того часу не було, ї що ССР прийнято до Ліги Націй. А таборові начальники, що лишилися ті самі, й тільки звалися тепер не органами ГПУ, а органами НКВД, ще з більшою впевненістю продовжували свої криваві діла, ще з більшою бундючністю й погордою ставились до нас, в'язнів — борців проти комунізму. Бо ж виходило так, що культурний світ вважав нас за покид'яків, а в комуністах бачив справжніх представників народів ССР.

Ми переїхали до м. Сорока

За майже цілковитим викінченням робіт по прокладці канала, відпала потреба утримувати окремий відділ на

дільниці Сосновця. Отже пізньої осені 1933 року Сосновецький відділ з усіма частинами апарату й в'язнями переїхав до міста Сорока, що було на березі Біломорської затоки. На терені Сосновецького відділу залишена була тільки деяка кількість в'язнів, яка була потрібна для обслуги шлюзів, будови будинків тощо.

6-й Сорокський відділ мав перевести будівництво порту. Канцелярії відділу примістили в двох дерев'яних будинках колишньої царської митниці.

До нашого приїзду там працювали бригади теслярів, що рубали «ряжі» (зруби) для будови порту, та бригади, що закінчували насичати «волнолом» (мол). Вони мешкали в тaborовім пункті, недалеко від будинків відділу — нас теж помістили там; через те що в тих бараках в'язні мешкали вже кілька років, там було багато блошиць.

При відділі був ще Шижненський тaborовий пункт на віддалі шести кілометрів — з іншого боку міста.

В 15 кілометрах був ще тaborовий пункт — рибна командирівка. Там в'язні ловили рибу, солили та в інший спосіб обробляли її й відправляли на склепи ГПУ (чи то пак НКВД) до Москви та інших міст. Була бригада в'язнів-мисливців, що полювала в лісах на птахів — тетер, глухарів, рябчиків. Забита дичина солилася в бочках і відправлялася на склепи НКВД.

Начальником 6-го Сорокського відділу було призначено тов. Рубцова, а начальником 3-ї частини тов. Смірнова; були то жорстокі москалі, від примх яких залежало життя тисяч в'язнів поневолених Москвою народів.

Пожежа в Кемі

Не можу твердити, чи Кемський відділ належав да ББЛ, чи може до Мурманських тaborів, але то була стала виробнича точка системи ГУЛАГ, яка виконувала замовлення для війська. Кемський відділ мав великі краївецькі майстерні, в яких круглу добу на дві зміни працювало понад десять тисяч в'язнів — кравців та крачинь. Шили вони білизну, штани, гімнастъорки, фуфайки та інший одяг для червоної армії.

Не можу пригадати, коли саме, але в котрогось з в'язнів унірвався терпець, і огонь злизав там усі майстерні, й склепи. Ті в'язні, які бували в Кемі й бачили майстерні твердили, що при цьому згоріла копиця мільйонів. Нам не було відомо, які, після пожежі, були репресії щодо в'язнів, але при згадці про ту пожежу страдницькі душі в'язнів відчували насолоду.

Великодня ніч 1934 року Божого

Наближався світливий день Христова Воскресіння. Ми, українці-політв'язні московських кацетів, ділилися в такі святочні дні спогадами, відсвіжуючи в своїй пам'яті традиційність і урочистість Великого Свята.

Як то було радісно перебувати цілу ніч у перкві, слухати Діяння Апостолів, а потім величаву Великодню Службу Божу; почути Христос Воскрес!, цілуватись з родичами, знайомими — а для хлощів це була нагода цілуватись з дівчатами. . . Під час освячення часок, брати участь у великодньому обході навколо церкви, який прикрашували вибухи фоєрверків, що бавилися в темряві ноchi своїми кольоровими іскрами.

Паски освятили. . . Сотні кольорових паперових ліхтариків — мов вода прорвалась крізь греблю — пливуть з церковної брами, і їхнє мерехтіння розливається в усі боки, заповнюючи вулиці, вулички й зникає в фіртках.

Дома розговлялись свяченім — паскою, крашанками, салом, ковбасою з хріном. Розговівшись, чекали заки сходитиме сонце, щоб побачити мерехтіння його проміння — як ознаку радости Великоднього ранку.

Зустріли сонечко й пішли спати. Після кількагодинного міцного сну пишний великодній обід з багатьох страв.

А далі гулянки. Всі у святочному одязі. Хлопці й дівчата гойдаються на гойдалках, б'ються навбитки крашанками. Молоді чоловіки з жінками, що в білих хустинках несли в руках паску, пироги, крашанки — кому близько, йшли пішки, а на віддалі їхали бричками до тещ на гостину. Від старого до малого всі віталися — Христос Воскрес! А церковні дзвони ще звеселяли святочний настрій.

Як же та гарно було колись! . . .

У нас, чоловіків, такі згадки відбивалися тільки тugoю на серці, а жінки не могли втримати потягу душевного, коли, до того, ѹ церковка була за пів кілометра від табору. Жінки завчасно умовились і в Великодню Суботу, яким спала можливість, увечері зовсім не повернувшись з праці до табору, а інші теж якось вислизнули за браму.

Як і кожного вечора, черговий табору ще до півночі перевіряв, чи в бараках є всі в'язні. Зайшовши до жіночого бараку, він побачив багато місць вільних. На запит, куди поділися жінки, одна повія сказала, що пішли до церкви. На алярм чергового, кільканадцять вохрівців, на чолі з слідчим третьої частини, зайшли до середини цер-

кви, пізнавали жінок-в'язнів й під пахви виводили їх з церкви.

Вже було по першій годині ночі, як ми, чоловіки, скінчили розмови-спогадки за Великодні Свята й неголосно проспівали Христос Воскрес. Перед сном я вийшов з бараку й побачив, як заходив у браму оточений вохрівцями гурт у кілька десятків жінок. Почув дзвінкий голос полтавчанки «Трясять їх матері! (Це щодо начальства) що буде, те й буде, але ми відговілися й достояли в церкві, поки почули Христос Воскрес».

За втечу до церкви жінки дістали різні кари. Наприклад дві українки — чорноока дівчина Галина, засуджена на десять років, за співучасть у вбивстві партійця, що лютував на селі, й одна молодиця, які працювали прибиральніцями канцелярій частин відділу — були зняті з тієї праці: їх призначили на тяжку роботу за дротами. Двом черницям, що категорично відмовилися працювати на антихриста, закинули, що то нібито вони намовили «темних жінок» на злочин — втечу до церкви; тих черниць забрали з табору, й ми не знали, що з ними сталося.

„Волнолом“

Зима з 1933 на 1934 рік була не такою лютовою, як попередня. Весна надійшла рантово: за останні дні квітня розтанув сніг і лід, і 1-го травня була тепла сонячна година. День був неробочий —sovets'ke свято; того дня в'язням давали половину пайки звичайного в'язницького хліба, а про другу половину пайки казали, що то є «бєлий» хліб — був то сірий хліб з разового пшеничного борошна. Таку ласку ми мали двічі на рік — ще й у річницю жовтневої революції.

Я використав той день і оглянув «волнолом»(мол) — насипану з каміння греблю, довжиною в кілька кілометрів, що виoperськ перетинала затоку; посередині був отвір — нібито брама. «Волнолом» мав захищати порт від морських хвиль; в залежності від глибини затоки він місцями сягав кільканадцяти метрів висоти. Хотілося вгадати, скільки сотень тисяч кубометрів каміння втратили на ту гіантську греблю, й скільки тисяч в'язнів з поневоленіх Москвою народів умерло, будуючи ту греблю.

В системі таборів були (після праці) різні вишколи — трактористів, шоферів та інші. Ще в Сосновці одного разу я зайдов на курси трактористів і побачив, що

дід, колишній професор університету, тепер денний стояж на брамі, викладав латинську мову для майбутніх трактористів.

В мене з'явилося тоді бажання прослухати курс його викладів. Під час перерви завідувач курсів — вихователь КВЧ — звернувся до мене, кажучи, що я для нього нова особа. Я сказав, що хочу, як вільний слухач, відвідувати години латинської мови, й — на запитання — називав статті, по яких я був засуджений. — Вийдіть геть! Ке-ар-ка я не можу допустити: вишкіл мають право проходити лише битовики — відповів мені «культурний» вихователь.

Тепер у Сорокському відділі я якось побачив, що біля медпункту на траві сидять кільканадцять хлощів, а фельдшер, стоячи, ім щось розповідає — то він готовив кадри санітарів. Тож, знаючи вже, що нам заборонено слухати фахові виклади, я став поодаль і слухав, як фельдшер, водячи пальцем по власному чолі, пояснював назви кісток людської голови. Потім, догадавшись, що так трудно зрозуміти, він сказав одному з учнів принести череп. Юнак побіг до лісу й за п'ять хвилин повернувся з черепом людини.

В тому напрямові пройшов і я кількасот метрів і побачив двох-трьохрічні кагати-могили, а в кінці однорічні та свіжі. Змишаючи з могил пісок, дощі в багатьох місцях оголили кістки — то там, то там виглядав череп з вишкіреними щелепами, або кістки руки, суглоби коліна, ребра. Кістки було видно тому, що взимку, коли смерть нещадно косила в'язнів, земля-пісок від сильних морозів так замерзала, що з-під кірок іскри вилітали, похоронна бригада, щоб виповнити на сто відсотків свої високі норми виробітку, практикувала закопувати трупи, накладаючи їх поверх ями з метр від рівня землі загортала їх піском товщиною на пів метра.

Літо там було коротке й не жарке, а тому від могил не несло смороду — може ще й тому, що на мерцях поверх кісток була лише шкіра.

Оглядаючи ті кагати-могили, я в думці казав собі, що якби їх розтягти вздовж «волнолому», мало що не вистачало б, щоб досягти другого берега, Ні! — ту споруду не слід звати волноломом. Після повалення Московської імперії Біломорканал можливо буде переданий Фінляндії або якісь міжнародній організації, як експонат-показник невільничої праці, для екскурсійних відвідин. Тоді волнолом Сорокського порту треба буде називати труполомом.

Історія України Аркаса

Літньої пори я проходив повз барачок пошти-цензури й крізь відчинені двері побачив на полиці понад сотню переважно тоєстих книжок — були то ті книжки, що їх цензори конфіскували в пакунках, надісланих в'язням.

В помешканні пошти цензорів-москалів у той час не було, а був там лише українець-перекладач, який усно перекладав цензорам на московську мову листи, писані українською мовою. Я зайшов до середини й, повітавшись, взяв з полиці книгу, яка була Історією України Аркаса. На моє прохання, перекладач дозволив мені взяти ту книжку почитати.

Мені подобався уклад матеріалу з підзаголовками на маргінесі. Пригадавши, що ГПУ забрало в мене Історію України Грушевського, використовуючи обідні перерви й ранки перед початком праці, я став з захопленням си-сувати в стислій формі історію України, щоб мати хоч конспект. Той конспект я зумів зберегти, так що маю його при собі й тепер.

Почуття огиди й жалю

Щойно затока звільнилася від криги, як розпочалися підготовчі роботи до будівництва Сорокського порту. З Архангельська припливли дві землечерпалки — «Чернішевській», а назву другої забув. Одна чистила-поглиблювала фарватер (прохід для пароплавів), починаючи від брами «волнолому». У звільнену від намулу смугу в'язні забивали з обох боків густо одна попри другу ялинові палі, й таким чином у воді поставили дерев'яні паркані, що захищали очищене місце від поновного на-несення намулу. Друга землечерпалка очищала від намулу площу, визначену для будови порту.

На звільнену від намулу площу буксири довозили берлини, навантажені розібраними ряжками; водолази в'язні уstawляли ряжі на дно затоки — вони виступали поверх води метрів на півтора. Піднятій черпаками з дна затоки намул відвоздився шаландами поодаль, і в'язні викидали його в воду.“

Роботи по будівництву порту були тяжкі й вимагали від в'язнів особливої напруги ще й тому, що праця відбувалася на воді, й усе треба було бути обачним. В'язні поверталися з праці стомлені. мокрі й забруднені намулом.

Влітку океанські велетні західних країн ставали на рейді кілометрів за сім від Сорокського тартаку, й бер-

линами до них довозили пилований ліс. Вантаження на пароплав провадили тоді вже не в'язні, а вільнонаймані робітники. Щоб афішувати перед чужинцями «добрі-бут» робітничої кляси в СССР, робітникам на час вантаження видавали шкіряні чоботи з довгими халявами й комбінезони та гарні харчі — білий хліб, ковбасу, шинку, масло, консерви, горілку й вино.

Коли ми, в'язні-українці, бачили пароплав, на який вантажили ліс, то відчували отиду до тих, хто купував той ліс, і жаль за братами та сестрами, що від виснаження передчасно померли при заготівлі того лісу. Ще й тепер, коли бачу в Англії потяг з пиломатеріялом, я хвілююся — в моїй уяві постають жахливі, бачені двадцять років тому образи. Так узимку 1935 року, коли я йшов під конвоєм повз Сорокський тартак, то бачив, як вітер завів дрантя спідниць, і на голі, сині від ходу літки прилипав сніг — бригади виснажених жінок укладали в штабеля довгі товсті дерева. Козачки з Кубані та Дону, що після заарештування чоловіків були зіслані на північ, заробляли так для себе пайку хліба.

Алярм

Одного разу влітку вся охорона тaborів була алярмована; більшість вохрівців 3-ої частини, по кілька чоловік разом, вибували з терену тaborу. В 3-ій частині безперервно чергували слідчі, що весь час тримали телефонну слухавку біля вуха. Напруження й метушня тривали декілька діб.

Ми дізналися, що з Соловецького політізолятора втекло кілька важливих політичних в'язнів. Вони організували втечу в такий спосіб. На березі острова лежали перерізи старих човнів. На протязі деякого часу змовники дістали з тaborових майстерень цвяхи, струменти та дошки, туманної ночі збрали до кули човни, нап'яли з коців вітрила й залишили острів.

Нам не було відомо, чи добрались втікачі до материка, чи загинули в морських хвилях — але розшуки НКВД були безвіснідними.

Капеля бандуристів

Будинки, в яких містилися частини відділу, не були огороженні. Близько будинків була комора-ларьок для вільнонайманіх — отже не тільки в'язні, а й вільні люди вешталися біля будинків відділу. Одного разу біля ларька я спіткав чоловіка років сорока в старенькому вбранні. Незнайомий звернувся до мене з проханням купити для нього в ларьку рибних консервів (у той час

харчі й одяг продавалися на картки). На мій запит, хто ж він такий, я дізнатися, що то був артист Київської капелі бандуристів, що, проїздом до Мурманську, зупинилась у Сороці, щоб дати тут концерт, що мене дуже врадувало.

Зайшовши до ларька, я купив за три карбованці бляшанку рибних консервів (продавець, жид був мені знайомий) й передав, її артистові який за це широко подякував. Запитав я, чи вони не мають чого їсти, що купують рибні консерви; артист відповів, що тут вони мають що їсти, але він хоче кілька бляшанок привезти додому, бо в Києві з харчами тяжко.

Я пообіцяв попри всі перешкоди прийти на концерт і принести ще бляшанку консервів, яку сподіався дістати через іншу особу.

В канцелярії я сказав усім українцям, що в неділю в Сороці відбудеться концерт бандуристів — кожен став обмірювати, як дістати перепустку. Я надумав дістати перепустку за допомогою Сучкової. Та дівчина була засуджена по 35-ій статті й працювала писарем. Вона казала, що її батьків і старших братів — родовитих шляхтичів — большевики забили, а її, чотирьохлітню, залишили й віддали до дитячого притулку ну; й — як це часто-густо буває в висліді комуністичного «виховання» — вона стала блатною.

Приязні взаємини з Сучковою у мене утворилися так. Мій місячний раціон — 250 грамів кускового цукру — я розподіляв на два тижні й під час праці споживав 150 грамів хліба, кухлик кип'ятку й кусничок цукру, що було «люксусом» моого другого сніданку. Одного разу Сучкова зайшла до нашої канцелярії, саме коли я сидав, і, побачивши, що я маю ще кілька кусничків цукру, притулила своє гарне личко до моєї щоки. — Що Сучкова хоче? — запитав я. — Кусничок цукру — Я дав. І так разів три вона винирощувала в мене по кусничку цукру.

Тож я сказав Сучковій, що в місті відбудеться концерт бандуристів, але мені, як ке-ар-ка, перепустки не дадуть, й попросив її взяти перепустку на двох, не зазначаючи прізвища другого.

Сучкова погодилася й свою обіцянку виконала. В коридорі театру я побачив артиста, з яким познайомився, віддав йому другу бляшанку консервів й, щоб не наразитися на начальство, скоріше подався на гальорку; там скучилося кілька десятків в'язнів. Так, віддалені від Батьківщини, ми відчули велику моральну й естетичну

наслоду, слухаючи рідні пісні й думи в виконанні Київської капелі бандуристів.

В'язні з чужини

На півночі я зустрічав декількох німців, що прибули до СССР, як фахівці, за писаною умовою, з дуже високою платнею. Пізніше ж, щоб позбутися цих витрат, іх обвинувачували в шпигунстві, засуджували на п'ять років до кацетів, і вони працювали далі за мізерну пайку хліба.

Пам'ятаю інженера Вайде, що під його керівництвом кількаадесят кілометрів Мурманської залізничної магістралі було перенесено з зони затоплення. Вайде так добре уклав нову колію на болотистому ґрунті, що викликав подив тих фахівців наркомату шляхів, які приймали від нього залізницю. За це він дістав дотермінове звільнення й останній час працював на будівництві Сорокського порту, одержуючи місячно 500 крб. платні. Восени (1934 р.) Вайде одержав, за лікарською посвідочкою, двомісячну відпустку до Відня для лікування — й тільки його й бачили.

Тих людей, що комуністичний світогляд спонукував їх залишити свою капіталістичну батьківщину й переступити поріг царства комунізму, приділяли в табори для «перебежчиков» — у північному краю, в місті Тотьма, на березі річки Сухоні, на віддалі 350 кілометрів від залізниці. Ті табори не мали охорони, але кожен «перебежчик» мусів з'являтися щопонеділка до ГПУ—НКВД для відмітки.

«Перебежчикам» вільно було вибирати собі працю — чи ліс рубати, чи вантажити, чи на сплави ладувати. Були там поляки, румуни, чехи, естонці, латиші, литовці й був навіть один турок. В 1935 році були там волиняни з-під польської окупації — Руденський Яків, Лисиця Микола.

ЕТАП «ВІЛЬНИХ ПОСЕЛЕНЦІВ»

Одного морозного листопадового ранку я йшов за «сніданком» до кухні й бачив, що по залізничній колії, проведений до площини вивантаження лісоматеріалів, паротяг поволі пхав довгий потяг товарівих вагонів. Повертаючись, я побачив, що з того потягу вивантажуються люди. Серед плачу дітей та голосіння жінок над мертвими чулася українська мова.

Схвилюваний баченям, я наблизився до вагонів і, не звертаючи уваги на охорону, повів розмову. Дізнався,

що то були українці, вивезені з у п'ятнадцять кілометрів глибокої смуги вздовж польського кордону, бо воєни для сов влади видалися неблагонадійними, оскільки мали родичів у окупованому поляками терені України.

Поселенців примістили в старих, заповнених блощицями бараках. Наступного дня всіх чоловіків погнали рубати ліс, нібито для будови хат для себе. Невдовзі прибув ще один потяг з «вільними» поселенцями — сибиряками. Ми не знали, як багато прибуло потягів з поселенцями на терен усього канала.

Після викінчення всіх робіт по будові каналу, Сорокського порту та інших менших портів, управління ББК мало припинити господарське обслуговування каналу. Отже пізніше обслуга шлюзів, ремонти та інші роботи, пов'язані з експлуатацією каналу, мали бути обсаджені поселенцями — так ім про це й казали.

Справа полягала в тому, що Біломорканал при лише п'яти-шести на рік навігаційних місяцях міг би бути рентабельним хіба тільки тоді, коли б він мав міжнародне торговельне значення; він же був побудований з дріб'язкових мілітарних розрахунків та для пропагандивного звеличення Московського советського царства. Отже він неминуче мав приносити щорічний великий дефіцит, для покриття якого державна скарбниця мала видати грубі мільйони. Щоб запобігти цьому, на терен каналу й була привезена майже даремна робоча сила — українські та сибірські селяни, як «вільні» поселенці.

Несчастні поселенці були відірвані від рідних земель, од своїх бідних, але теплих хат і оселені в брудних, дощаних бараках, що не захищали від суворих зимових холодів. Це скоро дало наслідки — тижнів через два по прибутті почали масово вмирати діти поселенців, так що до березня 1935 року з кількасот дітей віком до 12 років залишилось живих тільки декілька (трое чи четверо).

ВБІВСТВО КІРОВА

Одного грудневого ранку, ще до розводу на працю, в таборі відбувся нібито летячий мітінг. Начальник табору сповістив в'язнів, що в Ленінграді ворожкою рукою забито тов. Кірова, соратника Сталіна. Казав, щоб ця сумна вістка не тішила нас, радив не провадити балачок і дискусій на цю тему, а прикладати всіх зусиль до виконання й перевиконання норм.

Але й без балачок, з виразу обличь можна було бачити, що ця вістка була втішною для в'язнів — хоч од-

ним катом менше стало. А як «зажурились» з приводу цієї події наші земляки на Україні, видно з такої поширеної тоді приповідки, коментарі до якої є «зайвими»:

Як Кірова забили — хлібні картки відмінни *)
А як Сталіна уб'ють — по пуду сала всім дадуть.

Надійшов січень 1935 року; ми вже й забули були за Кірова. Аж ось одного вечора, під час обідньої перерви, прибіг до фінчастини таборовий придуурок й звернувся до мене: «Суслик, скоро з речами до етапного барака; вже всі на Вас одного чекають».

Упаковуючи речі, безпечну бритву я поклав до кишені, а книгу з різними записами та конспектом історії запахав за поли фуфайки, сподіваючись, що може пощастити зберегти.

Наближаючись до етапного барака, що був за табором, я побачив там Нелідову. Вона зустріла мене й схвильовано казала, що всіх ке-ар-ка з «тяжкими» пунктами (статей кодексу) кудись відправляють.

— Поки мене обшукають, візьміть, будь ласка, бритву й книжку; якщо не буде можливості забрати назад, перешлете мені, а ні, то нехай буде у Вас — звернувся я до Нелідової.

НАДЕЖДА НЕЛИДОВА

Була вона мешканкою Ленінграду, походила, здається, з аристократичного роду, мала високу освіту й володіла кількома чужеземними мовами. Батько її під час Першої Світової Війни був цензором.

В дореволюційні часи Нелідова була членом «Общества трезвості», організовувала в робітничих районах веочірні школи для неписьменних і взагалі провадила гуманітарну роботу. Їй, що користалась авторитетом серед робітників і могла його використати для успішного ведення протикомуністичної пропаганди — з превенційних міркувань, «пришили» агітацію проти соввлади й засудили на три роки ув'язнення. Вона, понад сорокалітня панна, відбувалася цю кару в Сорокському відділі, працюючи писарем у канцелярії й викладачем на вечірніх курсах.

У таборі вона вперше в житті зіткнулась з українцями, побачила багато гарних — відмінних від москалів — прикмет в українській натурі, й душа її тяглась до нас. Нелідова завжди трималася товариства українців.

Одного разу Нелідова в розмові зі мною сказала, що українці прекрасний народ, всі ніби виховані в спеціальні.

*) Невдовзі після вбивства Кірова в СССР скасували хлібні картки.

ній школі, їй що вона їх уявляла зовсім не такими. На це я зазначив, що вона знала нас лише з книжок, в яких українців виставляли, як п'яниць, розбишак, бруднословів, некультурних, нерадивих, недотепів — одним словом хахол-мазниця; наділяли українцям ті прикмети, які властиві саме москалям.

В етапі

Я зайшов до середини етапного бараку й побачив там переважно українців, серед яких багато мені знайомих, старш. бухгалтерів та інших. Ті в'язні були контрреволюційною сметанкою табору. Всередині була наша ескорта — два слідчі третьої частини та кільканадцять вохрівців.

Мені зробили особистий обшуки, перетрусили мої речі й забрали 20 аркушів паперу й таборовий коц; але за хвильку коц мені повернули, бо відібрані раніше коци вже були відправлені до госпчастини.

На команду: «Виході і стройся по четирє!» я чим скоріше вийшов з дверей, наблизивсь до Нелідою й у мене забрав у неї бритву й книжку. Нас, оточених вохрівцями, в супроводі слідчих, які їхали на санях, потягали в місто Сорока. Поки ми не відійшли далеко, Нелідою проводжала нас.

По засніжений пухкій дорозі, що її завівав поземний сніговій, перейшли ми місто Сороку, прямуючи до брами Шижненського таборового пункту, що містився на правому березі річки Виг. Там нас завели до клубу. Була тиша. Слідчі й начальник таборового пункту, розглядаючи папери, що їх було принесено разом з нами, тихенько між собою розмовляли. В'язні розмістилися на лавках і сиділи зажурені — кожен розумів, що він не для ліпшого визначений у етапі.

Спостерігаючи цю невідрядну картину, я відчував, що наша журба є втіхою для наших ворогів, й, підійшовши до старшого бухгалтера Чуйка — високого 22-річного красуня парубка, сказав йому — бачиш, Семене, як зажурені в'язні. Треба плюнути на ворога; поклич кількох наших парубків, нехай підійдуть до мене, будемо оповідати байки та сміятись.

Отже до мене (я сидів посередині) підійшли старший бухгалтер Іван Білик — 28-річний, але від пережитого посиливий, парубок, Чуйко та ще один. Ми вчетириох стали колом; Білик оповідав дотепи, а ми сміхом заповнювали залю. Начальство, почувши сміх, кинуло на нас суворі погляди, але ми ніби не помічали цього й раз-раз вибухали сміхом.

Перебувши з годину в клубі, ми, на команду, вийшли, й нас погнали до двох бараків, густо обсаджених колючим дротом, де біля брами вартував вохрівець. Ті бараки нам були відомі -- то був РУР (рота усіленного режіма).

У РУР-і

До бараку разом з нами зайшов і начальник таборового пункту. Той москаль знав нас, робітників канцелярії, й ми його знали, ще коли він був в'язнем і мав посаду заступника начальника таборового пункту. Він відвивав кару за те, що мав у Москві нелегальний будинок розпости. Після відбуття кари він став по вільному найму начальником Шижненського таборового пункту.

Начальник об'явив нам, що всі ми, в порядку відплатних репресій за вбивство Кірова, призначенні до РУР-у й працюватимемо на скельних роботах без зарахування робочих днів. На працю й з праці ходитимемо під конвоєм, і під час праці теж будемо під охороною вохрівців, а тому не маємо права відходити від визначеного місця праці. Хліб одержуватимемо згідно норм виробітку й баланду таку, як і всі в'язні, тільки її нам приноситимуть до бараку кухарі. В лазню ходитимемо під конвоєм, і до ларька двічі на місяць нас теж водитимуть. Ми позбавлялися права зносин з рештою в'язнів, що перебувають у таборі поза РУР-ом, а також не могли користатися книгами й газетами.

Хтось із в'язнів попросив видати коци, що їх відібрали у нас при відправці до РУР-у. На це прохання начальник відповів, що коци у нас відірано навмисно, теж у порядку збільшення репресій, а тому ми маємо спати невкриті, без коців.

Барак був вагонної системи й холодний, бо дошки, які на протязі декількох років висохли, дали щілини. В'язні, які, як я, мали по стіль, зайняли нижні пілки, а ті, що не мали, лягли вгорі, бо там було тепліше, а в голо-вах, хто чим мав, позатикали в стінах щілини.

Склад рурівців у нас був багатонаціональний. Поверх мого пілка містився поляк, на нижньому пілку, поруч мене був білорус, за ним узбек, з лівого боку від мене два молдавани, з яких один 19-річний юнак мав лише фуфайку й спав на голих дошках; на протилежному боці містився парубок німець-колоніст з України.

Були там і москалі — літній чоловік Уланов, колишній власник друкарні, що не ходив з нами на працю, а працював у таборі; по нім був один освічений і добре вихований, що належав до категорії «бувших», та ще

кілька москалів; решта — переважна більшість рурівців — були українці.

Наступного ранку ми, рурівці, оточені конвоєм вохрівців, перші пішли по річці Виг на працю. Місце праці було на віддалі кілометрів шість від табору.

Минаючи останню систему шлюзів, якими викінчувався Біломорканал, ми побачили величного возміру ідола — гранітове погруддя Ягоди — що було з одного боку шлюзів, а з другого боку була величезна гранітова п'ятикутня зірка. Ті ідоли мали зустрічати й проводжати пароплави, що пливуть до каналу й з каналу. І спало мені на думку — а може ці ідоли не задовольняться скромним місцем на Білому морі; може через деякий час і на землі Вашингтона замість статуї Свободи, що зустрічає й проводжає пароплави, буде теж стояти ідол — погруддя котрогось з Московських володарів.

Наша бригада була призначена закидати камінням зруби («ряжі») на морі. Ряжами в нас звались колодязі; ні зруби дещо ширшого розміру — здається півтора на півтора метри. Влітку вони ставилися на дно затоки в такому порядкові, який відповідав будові порту. Взимку, коли затока вкривалася товстим льодом, на крутому березі передвадилася розробка кам'яного горбка; відті були прокладені рейки до зрубів, і по них спускалися вагонетки повні каміння, яким ми один по одному засипали зруби; ті зруби-колодязі грали ролю стояків, на яких мали кластися підвалини для будови майдану склепів.

На десятигодинну працю й на перехід до місця праці й від праці витрачали ми щодоби 13 годин, і на проťязі цього часу нічого не їли. З праці поверталися ми дуже втомлені, а до того часто вітер і сніг били нам у обличчя. Після праці ми не мали змоги відпочити в теплі, бо в дирявому баракі було холодно до тої міри, що часто вранці в проході між моїм і молдавана пілком наметено було з пів метра заввишки снігу.

Поза тяжкою працею й жахливими бараковими умовами гнітила нас ще журба за наше майбутнє. Ми не знали, чи репресії щодо нас обмежуються тільки перебуванням у РУРі й позбавленням зарахування робочих днів, чи нас позбавили й попередньо зароблених пільг щодо зменшення терміну ув'язнення. А може після скінчення терміну кари нас не звільнятимуть, а відрядять на заслання? Ввечері, гріючись біля пічок, ми намагались знайти розгадку на ці питання.

Вирішальним показником мусило бути розв'язання справи першого звільненого. Перепитавши всіх, виявили,

що термін моого звільнення (березень 1935 року) був найближчим, та до того ще я мав найтяжчі пункти статей кодексу. Виглядало так, що, коли мене звільнять у цей час, то решті в'язнів не було чого журитися.

Світ не без добрих українців

Минув тиждень моєї праці в РУР-і, як одного вечора писар нашої колони об'явив мені й ст. бухгалтеру Семену Чуйку, що нас викликають до фінчастини відділу здавати справи, які ми в час наглого етапу залишили неупорядкованими. Наступного ранку нам дали конвоїра-придурака, й ми прийшли до фінчастини.

За годину часу я передав справи моєму наступнику. Тоді мене підкликав до себе старший бухгалтер Демченко — щирий, душевний українець. Після закінчення терміну свого ув'язнення він залишився працювати по вільному найму, маючи на меті дістати документа, що він працював у органах НКВД, щоб з таким документом легше було обергатися в «вільному» УССР-івському світі; до того ж, ще як він був в'язнем, його дружина з сином і матір'ю приїхала до м. Сорока й працювала там бухгалтером на тартаку. Поклавши для маскування на вільний стіл багато паперів, Демченко сказав мені, усміхаючись, що, на його клопотання, З-я частина дозволила викликати мене й Чуйка для передачі справ. Й що я за цим столом перебуду днів десять. — Тут тепліше, ніж у кар'єрі — додав він.

Скориставшись з «волі», я купив пайку хліба й наївся.

О четвертій годині ми кінчали свій «робочий» день і поверталися додому. Йдучи містом, я зайдов, з дозволу конвоїра, до хлібної крамниці й купив двохкілову буханку хліба (хліб тоді продавався вже без карток). Чуйко купив кіло хліба й, перерізавши, запхав до кишени, бо крім того мав за пазухою дві книжки: «Камо грядеш?» Г. Сенкевича й «П'єтр I» А. Толстого (другу частину). Обшуку на брамі не було, так що мое маскування — стиснення хлібини під пахвою бушлата — виявилось зайвим.

В бараці я поклав хліб на стіл, закликаючи підходити, хто хоче хліба та ще й дешевого. Натиснулося багато народу, й мені тяжко було визначити, кому дати. Кохен вп'яв у мене благальний погляд, хтось сідав мене ззаду, хтось леген'ко тиснув мені на ступінь. Я віддав хліб українцям.

З подякою мені повернули вартість хліба, що була в кілька разів меншою від таборової ціни. Але я бачив,

що кільканадцять осіб лишились огірчені; щоб уникнути цього, я вирішив приносити хліб кожен день на один переділ (4 чоловіки), починаючи від першого, незалежно від того, чи будуть то українці, чи ні, й про це оголосив.

Наступного вечора в'язні першого переділу чекали на мене, що малі діти на матір, і, коли побачили, що я щось тримаю під пахвою бушлату, то вибігли мені назустріч. У першому переділі дістав хліба й узбек, і від нього я мав найбільше виявів вдячності. «Большой спасіба. Караш ти человек!» — казав він мені.

Українка з Криму, що була закохана в Семена, скоро дізналася, що Чуйко знову працює в бухгалтерії, й уже другого дня, як і раніш бувало, прийшла до бухгалтерії з своєю двохрічною дочкию й від 10 до 3 год. дня просиділа недалеко від стола Чуйка, все подивляючись на Семена своїми карими очима. Я співчуваю тим українкам, що виходять заміж за москалів. Дивлячись на лейтенантову, я шкодував за її життям, але за Семеном: дужче; побоювався, щоб він не був застрілений, й докоряв йому за неї; певно, що він їй про це сказав, бо вона ухилялася зустрічатись зі мною поглядом.

Десять днів ходили ми до фінчастини. При цьому вранці ми проходили повз тартак, хвильку розмовляли з засланими жінками-козачками, що працювали на штабельовці лісу; жінки ділилися з нами своїми жаляями й бідуванням; ми з ними — своїми.

Так добродій Демченко зробив добре діло для мене й Чуйка, а через це й для нас спала можливість робити добре діло — купувати хліб для в'язнів-рурівців. Оскільки краще виглядало б українське життя й українська визвольна боротьба, якби всі українці дбали за те, щоб у своїх поступованнях робити добро один одному й один одного захищати...

У кар'єрі

По скінченні відвідин фінчастини мене й Чуйка було призначено до бригади каменярів; працювати там було затишніше, ніж у зрубах на морі. Коли ми приходили до кар'єру, то скеля вже була підірвана; на відведеній ділянці треба було зібрати каміння й укладти в метрівки біля реюк.

Камінки мусіли бути такої величини, щоб їх можна було нести в руках. Великі кам'яні брили ми розбивали восьмикіловим молотом. Робота та вимагала не тіль-

ки фізичної сили, але їй уміlosti в тому, щоб віднайти шари, які під ударами молота дали б тріщину. Я виробляв щоденно два кубометри (ущільнені). Більшість же рурівців виробляла норму — по три кубометри.

Отже, за місяць праці рурівців, Шижненський тaborовий пункт «відвоював» перехідний червоний прапор від Сорокського тaborового пункту. Рурівці працювали добре не тому, що хотіли заслужити ласку сов влади, а з причини своєї вроджененої («куркульська психіка») працьовитості.

Після тижневої праці в кар'єрі руки мої попухли, й лікар (німець-окуліст) дав мені звільнення від праці на три дні; в ті дні я прочитав «Соняшну машину» Винниченка — то була єдина книга на РУР, яку зумів зберегти при обшуку наш земляк, фельдшер. Наші друзі і знайомі, що були в тaborах поза РУР-ом, стежили за нашим бідуванням і, як могли, допомагали нам. Так останнього дня моого першого звільнення від праці, ввечері, тaborовий придурок викликав моє прізвище, кажучи: «Получай п'єредачу». Я був цілком заскочений та кою несподіванкою; розв'язавши пакуночок, прочитав записку: «От душі желаю скорого виздоровлення. Н. Нелідова.» В пакуночку була бляшанка молочних консервів, що коштувала три карбованці, її денна пайка хліба 400 грамів і грамів 150 цукру — більше половини її місячного приділу. Така жертвенність була показником широ-християнської душі.

Благен'яке взуття наше скоро подерлось об гострі камінці, й нам видали лапти; що другого дня ми здавали лапті до ремонту — заплітати дірки в підошвах. В лаптях ми витримували холод, бо зима 1934-35 року, як для Карелії, не була холодною — мороз не перевищував 25 ступнів Цельсія. Але коли надходила відлига, то наші ноги в лаптях промокали й мерзли.

В РУР-і нас ще більше, ніж будь-коли раніш, заїдали воші. Раніш я міг і серед тижня ходити до лазні, але в РУР-і ця можливість відпала, бо тут нас водили до лазні тільки організовано, під конвоєм.

IV

Знову «на волі» Звільнення

Деякі вчені визнають, що сни є виявом непов'язаної діяльності нашого мозку, що працює й у той час, коли решта організму відпочиває. Може то й є правдивим, але ми, в'язні кацетів, приділяли снам поважну увагу. В невимовно тяжких умовах, перебуваючи весь час на межі смерти, надзвичайно болюче відчували ми те, що є поза увагою людства вільного світу, який не подавав нам навіть моральної допомоги, не підносив голосно протесту через Лігу Націй проти винищенння Советами країшої частини людства. Тож розуміючи морально духовий занепад цілого світу, в'язні шукали надземної помочі й розради й у духовому напруженнях всією своєю істотою звертались до Небесного Пророкування. Кажу тут за ту частину в'язнів, яка відчувала, що вона є не тільки «рабською» советських таборів, а й духовими істотами, над якими панує не тільки Кремль, а й Бог.

В душевному пориванню до надлюдського ми прагнули й до розпізнання снів.

В кінці лютого приснлився мені цам'ятний сон. Ніби я є в рідному Зінькові й помагаю пхати на Бобрівницьку горку бричку, яку тягнуть в'язні, що перебувають зі мною в таборі. Пхати бричку було тяжко, й напівгорки я залишив в'язнів, пішов праворуч попід горою й наблизився до садка, якого в дійсності в тій околиці немає. Перед садком було розстелено кілька шматків-своїв білого полотна. Заходжу до садка — там гулянка, багато людей, зодягнених святочно, по старовинному. Проходжу повз знайомих сусідок, зодягнених у вишиті сорочки; вони сидять у холодочку під яблунями (в дійсності ті сусідки померли з голоду, й я це знат). Проходжу по садку. . . і я пробудився.

Бранці розповідав цей свій сон; бухгалтер Іван Білик і ще декілька в'язнів запевнили, що той сон вказує на мое звільнення в скорім часі.

У мене знову в такій мірі спухли руки, що 11 березня

ввечері я дістав від лікаря звільнення від праці на три дні*). 13 березня, дочитавши «Камо грядеші?», я слухав скарги німця-колоніста, який плакався, що нерозважно зробив, повернувшись з Німеччини на Україну. В 1930 році йому «пришили» шпигунство, і тепер він, хворий на сухоти, вже не працював, чекаючи смерти.

І от того дня писар нашої колоні передав мені виклик УРЧ на 14 березня для звільнення...

Вістка про моє звільнення принесла радісний настрій для всіх рурівців. Раділи вони за мене — раділи й за себе, бо тепер і всі вони мали тверду надію, що будуть звільнені після відбуття речення кари.

Ввечері пішов з обходною і здав таборові речі; прощався з усіма в'язнями, з якими так довго терпів усі лиха кацетного життя; од багатьох земляків діставав дарчення зволі подати вістку батькам та родичам про їхній побут у кацеті.

Заки заснув, ще й ще міркував про те, до якого міста на Україні мені їхати; я вважав нерозважним повертатися додому; але не хотів я оселюватися поза межами України й вирішив їхати до міста Луганська.

Наступного ранку — 14 березня 1935 року — віддавши своє непотрібне дрантя сусідові молдаванові, що спав на голих дошках, і тепло попрощавшись з товаришами по недолі, які саме лаштувалися йти до кар'єру, глянувши востаннє на свій спорожнілій пілок, я заливив барак.

Вийшовши за браму, я чекав на підводу, що мала везти порожні бочки на базу відділу, бо в мене дуже терпли руки, й я не міг нести валізу щість кілометрів.

Минуло кілька хвилин; ось три таборові придурки виїздили за браму відмовника від праці юнака-уркача й, розгойдавши на руках, кинули в сніг, близько від дороги, виснажене тіло невеликого ростом в'язня.

Брешті виїхали з брами сани. За пачку махорки візник погодився підвезти мене й речі до відділу; я став на сани й тримався за бочки.

Коли сани виїхали на крутий лівий беріг річки Виг, то я побачив колону рурівців, що йшла до кар'єру й була вже на віддалі більше кілометра; всі в'язні піднесли договори руки, востаннє прощаючись зі мною; я взасімно рукою прощався з своїми товаришами по недолі. Біль-туга стискала моє серце — вони ж, нещасні, страждатимуть і далі...

*) В кацетах лікарі мали право авільняти в'язнів від праці лише на три дні.

Востаннє глянув на табір. Тіло юнака з розкинутими руками, зодягнене в брудне лахміття, й тепер ще лежало близько брами, чітко визначаючись хрестом на сніговому тлі. Цей гнітючий образ, що був справді символічним для того місяця невимовних страждань і смерті, на все життя лишився в моїй пам'яті.

Сани з'їхали з гори, й Шижненський табір зник з моїх очей. Я полегшено дихнув і перехрестився.

В УРЧ дістав я «Удостоверені» про звільнення (див. стор. 283). З цим документом дістав я харчів на вісім днів (по 300 гр. хліба й 100 гр. соленої риби на добу). У фінчастині одержав я на дорогу 15 крб. і мої облігації державних позик. (В кацетах, як і «на волі», була «добровільна» підписка на держпозики — правда, на дуже малу суму, виходячи з мізерної промвинагороди)

На станції мені пощастило уникнути обшуку ВОхр-и, й близько півночі я сів у потяг Мурманськ-Ленінград. Отже шкодував, що не взяв із собою брошури про норами харчування в'язнів, на обкладинці якої було надруковано: «Воспрещається распространять за пределами лагерей». Ще в Сосновецькому відділі в'язень-грузин при звільненні взяв з собою таку брошурку. При обшуку на станції її знайшли, грузина знову заарештували, й він же декілька місяців перебував у в'язненим.

Українці політв'язні намагалися довідатися, за допомогою друзів, скільки всього в'язнів померло в ББЛ. Відомості про це концентрувалися в УРЧ Управління, а по кожному окремому відділу — в УРЧ відділу. Але українців к-р не було на відповідальних посадах у УРЧ. Попри це українцями були добуті цифри смертності у двох відділах; якщо прийняти, що на Медвежегорську, Повенецькому, Вигозерському, Тунгуському, Сосновецькому, Сорокському та інших відділах ББЛ була така сама смертність, то треба припустити, що будівництво Біломорканала відібрало життя кругло 100.000 в'язнів (умерло десять дивізій каналоармейців)*)

В дорозі і Луганську

Я їхав на Україну разом з ще одним звільненим українцем. До Ленінграду заградотряди дуже часто перевіряли документи; з Ленінграду поїхали ми на Москву.

*) Я пишу тут про нелюдсько-жахливі умови ув'язнення в советських кацетах. Але треба знати, що в ССР були врізкові тябори для покарання чужинецьким журналістам та делегаціям. Так у Києві, в будинках Іаври, містився ІСО (Інж. Стройт Отдел). Там в'язні мали ліжка, матраци по два просторадла, коцці; між ліжками був метровий прохід, на якому стояли тумбочки; харчі були добри.

Обидві московські столиці я оглядав лише близько за-
лізничних двірців; бачив викінчену дільницю Московсь-
кого метрополітена (підземки) та інше. З Москви я хо-
тів виїхати якнайшвидше, бо думка про те, що я пере-
буваю в ворожій столиці не в числі вояків-побідників,
а як невільник, викликала в мене обурення.

В Луганську на двірці я здав речі до склонної ко-
мори й пішов до міліції зареєструватися; там мене спря-
мували до детектива тов. Міхайлова.

Дочитавши мій документ до статтей покарання, Мі-
хайлів запитав «Каво ти убіл?» (ст. 56-17 передбачає
кару за терористичні дії проти сов влади), на що я від-
повів, що нікого не вбив. На питання москаля, чому я
приїхав саме до Луганська, я в гадці казав собі — почекай,
прийде час, і я тебе запитаю, чого ти приїхав на Укра-
їну — й відповів йому, що приїхав до Луганська, як до
промислового міста, де легше дістати працю.

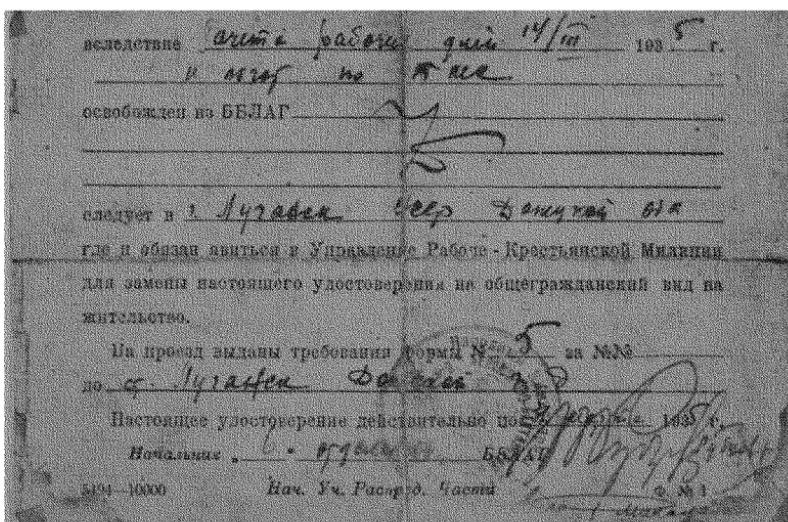
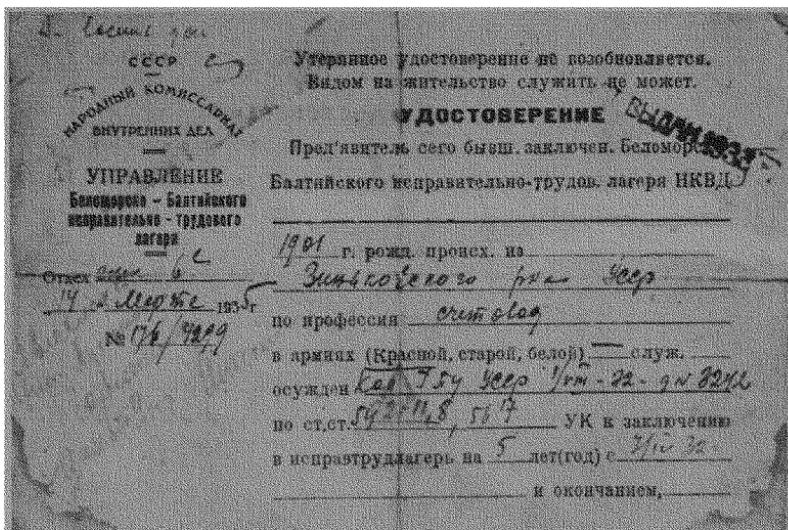
Після запитів Міхайлів узяв відбиток моїх пальців,
зфотографував мене, а на документі зробив напис: «яв-
ляся в управлінні Луганської горміліції. Дткт. управ-
лення Міхайлів 20.11.35 року» (див. відбиток доку-
мента).

В дільничій міліції мені, як ненадійній особі, видали
тримісячний пашпор特 (найкоротшого речення).

З виснаженим організмом і припухлими руками я не
міг стати на фізичну працю й хотів улаштуватися ра-
хівником. В кожній конторі, до якої я звертався, мене
перш за все питали, яке було місце моєї останньої пра-
ці. На відповідь, що я був у кацеті, мене далі запиту-
вали, за що я відбував ув'язнення, й, почувши про СВУ,
казали, що праці для мене немає. Я вже намагався по-
м'якшити справу й став казати, що відбував кару за
контрреволюцію, але не допомагала й ця «модернізація»
— мені все відмовляли в праці.*)

На протязі більше двох тижнів усі мої намагання бу-
ли безвіслідними, й праці я не дістав. Щоб оплатити по-
мешкання й аби як харчуватися чаєм та хлібом, я мусів
продажати подушку, вишивану сорочку й валізу й врешті
вирішив — що Бог даст — їхати додому, побачити дру-

*) В ББ.І, в числі інших пільг, казали в'язням, що відано заряджен-
ня про те, щоб авільтенім біломоркапітальнцем пропрацю давалася беззасте-
ре жно; нам казали, що в випадку відмови ти еба звертатися до НКВД.
яке допоможе дістати працю Цю «ласку» ми ігнорували, бо вона кри-
ла в собі такі небезпеки: 1. Після звільнення НКВД заплатиме, де живе
й падає кол. в іншій і 2. За подану «споміч» НКВД могло запропону-
вати бути його сексуотом

Документ про моє звільнення з ББЛ — цільна й зворотня сторінка. (Відбиток «Удостоверення» децо зменшений проти оригіналу. Прізвище й назва хутора змазані.)

жину, дітей, спробувати там найти працю, а як що... взятися за зброю.

Коли вже наближався до залізничного двірця, то зустрів бухгалтера, колишнього в'язня, старшого віком пана Одинця; він з дружиною приїхав до Луганська де-

що купити. Він ще в 1926 році потрапив на Соловки, потім на ББЛ і скінчив свій термін ув'язнення років на півтора раніше від мене. То був українець широго серця; я розповів йому, що не міг дістати працю й муши їхати додому. Пан Одинець запхав до моєї кишени 12 карбованців — на ті часи це був триденний заробіток некваліфікованого робітника.

Дома

Коли я наближався до свого хутора, то місяць уже зійшов і ніби глузливо усміхався до напівзруйнованих сіл і хуторів України, ніби докоряв — Шо ж! Самі винні, що довели свій край до руїни. Треба було всім, і бідним і заможним, ставати в обороні рідної землі від комуністів та соціялістів.

Ступивши на дідівський ґрунт, все ж таки відчув в деяку впевненість, бадьорість — на подвір'ї-пустці стояла ще хата, й виростили посаджені мною садові дерева.

Домашні чекали моого приїзду. Прокинулись діти; хвильку дивились вони запитливими поглядами на мое, а я на їхні змарнілі обличчя. З зворушенням цілавував їх, як вони, радісно всеміхаючись, тулились до мене.

Діти підростили й стали вже школолярами. Питав їх, чи добрий успіх мають у навчанні. Відповідали, що вчаться добре — погано тільки те, що всім учням у школі дають їсти, а їм двом не дають, бо вони, бач, є діти кентрреволюціонера.

— Терпіть, синки; як виростете, козаками будете — казав їм.

— Та ми вже, батьку, звикли голод терпіти — відповіли діти.

Від дружини дізnavся я, що крім двох відер картоплі та ще відра кісточок з вишенъ, слив та морелів, родина не має нічого з харчів.

За три дні мене викликало НКВД. Там не було тих осіб, що мене заарештовували; були якісь інші. Начальник, забравши мій тримісячний пашпорт, сказав з'явиться за тиждень і запитав мене: Почему так скоро возвратился? Ти же бил організатором кулацьких елементов. Повертаючись з НКВД, думав я, як треба розуміти відібрання пашпорта — чи не є це натяк, щоб я виїздив тут, чи може що інше.

З'явився я за тиждень, і мені повернули пашпорт, не сказавши при цьому ні слова — немов я мав діло з живими муміями.

За час моого ув'язнення цілком змінилося обличчя рід-

них околиць. Гайки й дерева на луках майже цілковито вирубали на колгоспні будівлі. В холодні зими всі тини, паркани, хліви та ворота було зужито на опалення хат, бо колгоспникам видавалося дуже мало соломи.

Бляшані дахи більшості будинків поржавіли. Зіньків остаточно втратив вигляд міста й не грав уже ролі міста. Міська людність, що з дідів-прадідів складалась з ремісників, шевців, кравців — тепер примушена була працювати в колгоспах, як рільники, для задоволення харчових потреб «старшого брата», й за пророблений день діставали *войни*, як платню, кіло-півтора збіжжя.

Більшість церков міста були зруйновані. З Спаської, дерев'яної, побудували на станції зерносховище; з Троїцької, цегляної, побудували совгоспні хліви; кладищенська святого Гаврила пішла на паливо районовій верхівці. Болісно жаль було знищення старовинної, ще козацьких часів, Воскресенської церкви, що містилася в центрі міста; в ній переховувались історичні документи козацької доби, зокрема Полтавського бою.

Інтелектуальний рівень населення нашого міста жахливо обнизився. До революції на 14 тисяч людности місто мало дві гімназії — хлоп'ячу й дівочу; біля сотні молоді вчилося в високих школах. Отже під час Різдвяних вакацій, коли студіюча молодь та офіцери приїжджали до батьків, в місті відбувалися змагання на лижвах, ковзанках, улаштовувались новорічні маскаради та різні забави.

У 1935 році з нашого міста в високих школах учились тільки одниниці; замість гімназій була десятирічка, її студіююча молодь не мала й поняття про лижзи, ковзанки, маскаради. Натомість у час зимових вакацій з учнів десятирічки комплектувалися бригади для перевірки сплати колгоспниками грошових податків — сільсько-гospодарського, страховки й «самообкладання» і натуральних обкладань — м'ясом, яйцями, молоком, вовною, городиною з грядок навколо хати тощо. Тож як колись було колядники ходили з хати до хати славити Христа (колядувати), так тепер молодь ходила перевіряти квитанції про сплату чисельних податків.

Частина молоді ще допомагала «відсталим» колгоспам возити на поле гній, трієрувати посівний матеріял, збирати у колгоспників попіл, курячий гній і т. п.

До революції в нашему місті крім викладів у гімназіях було кілька приватних закладів навчання танків, музики; тепер цього вишколу не було, й зникли забави молоді. З закриттям церков зник вишкіл співу, який концентрувався в церковних хорах, і молодь росла не-

співуча. Пореволюційний (точніше — понепівський) доРіст дітвори не мав уже й поняття про шоколяд, помаранчі, ріжки, грецькі горіхи та інші дитячі солодощі.

За відсутністю взуутя й одягу, загал дітвори не мав тепер узимку тих розваг, які колись мали ми — не спускались з горки на санчатах, крижанках, не катались по річиці на ковзанках, не крутилися на крутілках. Тепер у родині на кілька дітей була одна пара чоботят та одна тепла одежина. В моїй родині на двох школярів я мав одну пару чоботят з старих халяв — один повертається зі школи, а другий узуувався й ішов до школи. Щоб охопити більше число учнів, школи працювали на дві зміни, але багато дітей, за браком взуття та одягу, зовсім не відвідували школі.

Весною школярів гнали до колгоснів садити городину, копати ями під садові дерева, збирати довгоносиків на цукрових плантаціях, збирати в жнива колоски на поля, й за кожне зібране кіло колосків колгосп давав школярів 50 грамів хліба (були колгоспи що й по 100 гр. давали). Восени гнали школярів зривати качани кукурудзи, збирати картоплю та виконувати іншу хліборобську працю. Й, як глум, за таку тяжку долю дітвому примушували вигукувати «Спасибі батьку Сталіну за щасливе дитинство!»

До революції в нашему місті міщани, вчителі, службовці та їхні родини носили капелюхи, краватки, манжети. В 1935 році я не побачив жодного чоловіка чи жінки в капелюсі; були тільки одиничні «одчайдухи», що носили старі краватки; взагалі ж капелюхи й краватки, як властиві буржуазному суспільству, зникли в нашему місті. Те, чого вже не було в нашему малому місті, ще трохи жевріло в великих містах аж до вибуху Другої Світової Війни.

До революції, коли бувало парубки вночі струсять у нас у садку яблуню чи грушу, то вранці батько сварився на тих розбишиак, приговорюючи: «Пропасниця б вас трусила, сякі-такі!». Але щоб кого справді трусила пропасниця, то такого ніколи й чути не було. А в 1935 році пропасницю стали звати по-вченому малярією, й вона стала справжнім суспільним лихом. Особливо багато жінок хворіло на малярію, й вони щодоби мали два, а часом і три приступи. Під час жнив я бачив, як малярійні колгоспниці, лежучи на стерні, перележували години, коли їх трусила пропасниця.

Вину за поширення малярії совєтська влада перекла-ла на комарів й, караючи їх, посыкала хемікаліями оче-

рета — так нібито до того часу у нас не було очеретів і комарів. В дійсності ж малярія поширилась у наслідок жахливого зубожіння народу; якби такі «комарі», як московські комуністи, налетіли в такий квітучий добробутом край, як приміром Канада, то напевно невдовзі й канадійська людність стала б малярійною.

В хуторі Удавиченки у 1933 році від штучно організованого Москвою голоду вмерло небагато людей. Вмерла одна родина хлібороба «індуса» (так комуністи та активісти глузливо звали господарів, що воліли ліпше померти, ніж іти в колгоси, як провадили надалі індивідуальне господарювання) та ще кільканадцять осіб — по одному-два в родині. Удовиченківську людність урятував від голодної смерті плескуватий горошок, що, за колгоспного господарювання, родив разом з ярою пшеницею; замість того, щоб (як робили раніше) викидати на сміття, його зберігали на горищах комір і в голодний рік, час від часу видавали по кілька кілограмів на колгоспну родину.

Село Дейкалівку дуже сплюндрували та винародовили п'ятеро партійців та активістів — Григоренко, Мартинченко, Яременко, Шередега та Кулик.

Були села з бідняцьким населенням, що вимерли геть чисто, як от село Хухря. Бідняцьке село Пірки вимерло відсотків на 40. Взагалі вмерло від голоду найбільше бідняків, і то тому що влаштований большевиками штучний голод звалився на бідняків цілком несподівано; більшість бо бідняків ніяк не сподівалася, що соввлада так жорстоко, в рафінований спосіб, поведеться саме з бідняками. Перед тимsovєтська преса, радіо, усна пропаганда й урядові розпорядження були пересичені солоденькими, облесливими словами обіцянок про турботи за бідняків, за задоволення їхніх потреб; коли провадилося розкуркулювання, вивезення на Сибір, арешти, то казалося, що це робиться в інтересах бідняків, для їхнього добра, для того, щоб біднякам краще жилося і т. п.

Коли в колгоспах забирали весь чисто хліб урожаю 1932 року, то дехто з мудрішої частини бідняків запитував, що ж з ними буде, бо ж і їм треба щось їсти. Нартійці на таке питання відповідали — «Мовчи! Тобі нема чого журитися; ти є бідняк, і тебеsovєтська влада не залишить без харчів». Багато з бідняків вірили цьому, а пізніше, за цю свою довірливість, покотом умирали від голоду.

За роки мого ув'язнення бідняки й усі трудівники

села змарніли й зубожіли. Одяг мали старий, латаний; багато жінок, та навіть і дівчат носили спідниці з кроєннями мішків. Жіночі прикраси, що їх мали раніше жінки та дівчата — золоті й срібні хрестики, обручки, сережки, дукачі — були під час голоду обміняні в «Торгсін»-і (торговля з іностранцями) за кілограмами пшона.

Зникли пісні, веселість і жартівлива вдача нашого народу; люди стали похмурі й замкнені в собі. Але зате й найбіdnіші зрозуміли й переконалися, що комуністи в дійсності є брехуни й поневолювачі біdnих. На цю тему колгоспниками складено було багато приповідок^{*}), як от:

Комуністи, комуністи — захисники біdnих.
Хліб, свині й пт. ці смакують партії~~ї~~ ~~ї~~,
Кукль, посід та качани — їдять в колгоспах біdnики.

або:

Спасибі Іл'ичу — не вчиняю й нє печу,
Треба батька Сталіна попросити,
Щоб і борщ не варити.

Заходи Кремля — організація штучного голоду на Україні, а потім поселення росіян у багатьох селях України, в яких українці вимерли з голоду — виплекали серед десятків мільйонів живих українців ненависть до москалів, бо ж кожен зрозумів, що голод не був якимсь випадковим явищем, а частиною плянової політики Москви щодо винародовлення українців.

Треба припустити, що ця ненависть до москалів підживлюється й тепер систематичним вивезенням українців на цілінні землі до Сибіру й обсадженням ~~ї~~ керівних посад на Україні москалями, які на кожному кроці, навіть за оберемок колгоспної соломи карають, вдів-колгоспниць. Тож треба думати, що гасло «Геть москалів з України!» буде тепер дружно підхоплене всім Українським Народом.

Мене відвідали підпільні

Конспиративна рація вимагала, аби уцілілі члени кошицької підпільнії організації не тримали зі мною стало-го звязку, ба навіть прилюдно не вітались зі мною — таке було моє зарядження. Через те що на ту пору не було виглядів на збройний змаг, я радив підпільнікам тримати себе так, щоб не бути арештованими, з великою обережністю помножувати свої ряди й у слінший час першими розпочинати збройний виступ.

^{*}) На жаль, ми на еміграції до їх неспромоглися видати вірнік антисоветських приповідок, хоч і перевидали старі, дореволюційні

Про те, що в 1931-32 роках були ліквідовані не всі підпільні організації, свідчить той факт, що в 1934 році в містечку Куземині було викрито підпільну групу з півсотні осіб, а в 1938 році там було викрито ще одну підпільну групу.

За час моєго ув'язнення були випадки терористичних актів по відношенню до представників соввлади. Так у селі Тарасівці було забито мешканця м. Зінькова з Бойківської вулиці комсомольця Філяку (так його батька звали по вуличному). Родина шевця Філяки дала комсомольців найбрутальнішого гатунку. Старший брат забитого вислужився перед москалями вчиненими народу кривдами, й його було призначено парторгом Зіньківської МТС; молодший плюндрував людей у селі Тарасівці, через що підпілля вирішило його застрілити.

Я знайшов працю

Після того як НКВД повернуло мені пашпорт, я звернувся до воєнкомату, щоб взятися на облік. Там вимагали документ про моє звільнення з табору, який у мене відібрали в Луганській міліції і взамін його дали тримісячний пашпорт. Мусів я з власних коштів оплачувати дві телеграми, які воєнкомат вислав до Луганської поліції; коли документ був одержаний, мені видали дублікат військового квитка, в якому написали, ким, коли, по яких статтях і на скільки років я був засуджений; разом з військовим квитком повернули мені й посвідку ББЛ про звільнення, яку й тепер маю при собі.

І дома, як і в Луганську, я довгий час не міг дістати працю рахівника. Наприклад Вільховий (з Заготзерна) давав мені записку до Оробія з проханням дати мені працю, а в себе затруднити мене боявся.

Мені не так ходило вже про саму працю, як про те, щоб добути посвідку, що я працював, але дістати таку фіктивну посвідку не було зможи, бо в установах тепер працювали тільки комсомольці та активісти. Щоб не пухнути з голоду, я час від часу вдавався до поденних заробітків, копав, полов, косив тощо.

Нарешті в серпні я натрапив на відважного старшого віком пана в конторі Чупахівської цукроварні, який не тільки сам не побоявся взяти мене на працю, але умовив і ще двох, які вагалися щодо моєго затруднення. Отак працював я старшим рахівником від 1-го вересня аж до 28 грудня 1935 року — майже чотири місяці.

Довше перебувати на тій праці я не міг, бо голова

сільради тов. Мусієнко все запитував моого завідувача, чому у нього працюють небажані елементи — бо я й помічника собі взяв С. Лейбу, що теж повернувся з ув'язнення; партійцям це кололо в вічі.

Отже мене звільнили навіть ще до скінчення річного звіту. Складав я його до 12 січня 1936 року; за ці два тижні мені нічого не заплатили, але — що для мене було найважливішим — дали мені на куснику брухт-паперу довідку про те, з якого й по який час я там працював.

На Старобільщині

Тим підпільникам, що відбули вже термін ув'язнення й зверталися до мене за порадою, я радив виїжджати геть з дому. І я сам, маючи вже довідку з останнього місяця праці, відіїхав у січні 1936 року на Старобільщину до земляка, який у листі обіцяв мене затруднити.

Знімаючись з військового й міліційного обліку, я сказав, що іду до Харкова, й те саме казав і всім цікавим. Родини я з собою не взяв, бо тоді довелося б більш менш стало мешкати на одному місці. А мені, з досвіду розмов з іншими, було відомо, що чим частіше переїжджає з місця на місце людина в такому непевному становищі, як я, тим безпечноше це є й тим краще для конспірації.

Приїхав я до земляка в брудне село з московським населенням (по річці Айдар є села, населені москалями), у якому багато мешканців мали хронічні венеричні хвороби. За старих часів у те село (тепер районний центр) засилали українських революціонерів; за соввлadi там перебувало кілька зісланих одинаків (куркулів) з Волині та Київщини.

У сільраді мені пощастило вдало взятися на військовий облік; секретар мав перед своїм столом багато відвідувачів і був дуже зайнятий — ніби допомагаючи йому, я вийняв з кишені військову книжку-квиток, розгорнув ту сторінку, де були записані всі потрібні для обліку дані, й, поклавши на стіл секретаря, притримував пальцями, щоб листки не закрились. Секретар скоро списав і поставив виповнену картку за альфабетом, не записавши в картці про мою судимість. Заховавши квитка до кишені, втішений залишив я сільраду, бо знов тепер, що на місці моєї праці крім земляка ніхто не знатиме про мою судимість. Пашиорт тепер я вже мав трирічний.

Використовуючи службові поїздки, я слав пакунки й гроші для родини пересічно раз на три місяці з різних міст на адресу родича до Харкова, а він пересилав моїй

родині, так що точного мого місця перебування ніхто не зінав.

Діставати одяг, взуття, мануфактуру для родини було дуже тяжко. Так одного разу в кінці весни 1938 року господиня, у якої я мешкав, пішла з вечора ставати в чергу за мануфактурою; я попросив, щоб вона перед собою зайняла чергу й для мене. О п'ятій годині ранку я наблизився до черги в декілька сот душ — майже самих жінок, що сиділи довгим ланцюгом від дверей раймагу на пісковій дорозі й, опершись раменами одна об другу, солодко дрімали на зорі. В п'ятім десятку я розшукав господиню й розбудив її. Вона встала, а передо мною підвелася літня вчителька, юна і чудесна, що почали розмовляти. Вчителька казала, що коли й сьогодні не дістане мануфактури, то насправді не знає, що й робитиме, ю, указуючи на досить стару її, як для літа, теплу трикотажну спідницю й стару кофтину, в які вона була одягнена, запевняла, що то є весь її одяг. Жалілась, що їй скромно виходити перед учнями в такому одязі й, зітхуючи, згадувала, як колись виходила до кляси елегантсько одягненою.

Ще до відкриття крамниці на ганок раймагу стали сходитися чоловіки, а коли о 8-й годині розпочали пускати по десять осіб до середини крамниці, то понад дві сотні чоловіків натиснули з обох боків черги — так що в першому десяткові зайдло до магазину лише дві жінки з черги. Отже моя господиня, вчителька й кількасот інших жінок тільки даремне змарнували ніч.

Через те що в ті часи в одні руки «давали» (зглядно, продавали) по десять метрів, то до 11 години мануфактури в крамниці вже не було, й я спізнило з'явився на працю.

„По блату“

Московщина віками прямує до щодалі більшого й глибшого зниження духового рівня свого народу. Мінялися царі, царський монархічний державний устрій змінився на комуністичний, але ментальності Московської влади не змінюються — змінюються лише назви «попроків» влади, бо цього вимагає постійна турбота про те, щоб дурити Вільний Світ.

Тожsovets'kyj «blat» є прямим спадкоємцем «доходних mest» царських часів, що були так соковито зображені в п'есі Островського. За царських часів урядовий апарат брав хабарі, торгував законом-справедливістю, посідаючи так звані тоді «доходніє mest». Усоветсь-

кі часи держава перебрала в свої руки весь крам, що має вдоволяти конечні життєві потреби населення, як то харчі, взуття, одяг мануфактуру та інше, й цей крам став гостро дефіцитним — отже «бланних mest» стало непомірно більше ніж колись «доходних mest». Була приповідка: «Блат вище Совнаркома». І дійсно — в со- ветській дійсності блат є всемогутній, і вдаватися до нього мусили всі за винятком енкаведистів, відповідаль- них партійців та військовиків — лише ці категорії могли повністю вдоволяти свої потреби, купуючи харчі та різ- ний крам у «закритих распределителях», входити в які можна було тільки за перепустками.

За советських часів не тільки урядова верхівка міст, але й ті, що закріпились на бланних місцях, почували себе, на тлі загальних злиднів, добре, виглядали віджив- леними, елегантсько одягненими й тримали себе гордо- вито-пиховато. В СССР трудівник угинається й прини- жує свою людську гідність не тільки перед представни- ками деспотичної влади, але й перед продавцями й зав- магами крамниць; бо ж соціялістично-комуністична сис- тема вимагає, щоб робітник на кожному кроці відчував, що він є нішо, й що за своє напівголодне існування має дякувати партії, урядові й... советським крамнич- никам.

Якби комуністи дійсно ставились до трудівників, як до людей, а не як до худоби, то вони могли б встано- вити добре розроблену карткову систему, при якій ко- жен одержував би призначену йому, хоч і невелику, норму. Але при картковій системі зменшилось би зна-чення крамничного апарату, й нарід у своїх душах пле-кав би вимоги до зверхників советської влади. При від-сутності ж карткової системи трудівники намагалися дещо заспокоїти свої потреби, добуваючи крам за допо-могою благу через місцевих советських апаратчиків і господарників, а для комуністів і було найважливішим, щоб людність у своїх душах не плекала вимог до сов- влади.

Минуло місяців три після того, як я пробував діста-ти мануфактуру, ставши в чергу. Були саме жнива, як якось пізно ввечорі до мене зайшов земляк, мій началь- ник, і, даючи мені мішок і гроши, сказав: «Іди зараз же до раймагу, й дістанеш там 50 метрів мануфактури»*)

На ганку раймага я побачив сторожа й запитав його, чи завмаг є всередині; сторож стверджуючи, кивнув го-

*) Як Мі земляк зумів здобути блат, давши за раймагові два кілограми масла.

ловою. Я легенько постукав у тяжкі дубові двері крамниці. Завмаг зсередини відхилив двері й пальцем по-кликав мене заходити. Я переступив поріг, і від того, що я побачив, по мені аж кольки пішли.

Близько дверей розмовляли між собою чотири чоловіки — секретар райвиконкому, секретар райпарткому й ще два, що стояли до мене спиною, яких я не пізнав. Було також понад десять жінок дружин районового начальства (наші районові пани не мали «закритого респреділителя»). Потрапивши в таке оточення, я здener-вувався й відчув, що мое обличчя стало рожевим; хутко підійшов до прилавку, на якому лежало кільканадцять сувоїв мануфактури, які мацали руками три дружини партійців, вибираючи якіснішу. Ксли я підійшов, жінки трохи відступили; не вибираючи, я показав пальцем на п'ять сувоїв, і продавець відміряв мені з кожного по десять метрів.

Заплативши гроші, я вийшов з крамниці й, перебігши вулицю, пірнув у лози; в той час, коли колгоспники, після 16-годинного робочого дня, міцно спали, я, мов злодій — позаду городів, щоб ніхто не побачив — ніс 50 метрів мануфактури, добутих по блату. Дали мануфактури робітницям заводу на сукеники, одягли й ми наших дітей.

Без блату

Наступного дня пару десятків сувоїв ситцю було покладено на півторатонку; у кабіну поруч з шофером сів завагітпроп райпарткому, а завмаг сів у середину авта. Поїхали до бригад передових колгоспів, що працювали на жнивах.

Коли під'їздило авто, працю припиняли на кільканадцять хвилин, і колгоспники скупчувалися біля авта. Завагітпроп звертався з авта до колгоспників з такими словами:

— Ваш колгосп належить до передових у районі, а тому ви, трудівники степу, заслужили на увагу партії й советської влади. Вони турбуються за задоволення ваших потреб, і ми привезли вам мануфактуру. Але ви, в свою чергу, мусите віддячити за це партії й соввладі й ще більше, сумлінніше й інтенсивніше працювати для розквіту могутності Советського Союзу на загибелю капіталістичному світу, що оточує з усіх боків нашу прекрасну родіну. Хай живе пролетарська революція в усьому світі... і т. д.

Після такої коротенької пропаганди завраймаг відкривав задній борт і розгортає брезент. Колгоспники

бачили мануфактуру, її хні похмурі обличчя від радості ставали усміхнені.

— Ставайте в чергу — усім вистачить — голосом команди заявив завмаг, і колгоспники служняно стали в чергу.

— По три метри будемо давати — взявши метра в руки, сказав завмаг і запитав у першої з черги колгоспниці, якого кольору їй відрізати.

— Осього прошу...

Завмаг відміряв і попросив заплатити дев'ять карбованців.

— Не маю я при собі грошей. Я ж у степ на працю йшла. Ввечері віддам гроші голові колгоспу, а він Вам передасть — бідкалася жінка.

— Ні! Так не можна! Советська торгівля не відпускає краму в борг — рішуче заявляв завмаг. — Хто має гроші, підходьте до авта.

— Я, я маю! — обізвалося кілька голосів.

Отак, на кілька десятків колгоспників, що працювали бригадою, купили по три метри ситцю тільки декілька.

— А як же ми? Нам же теж належиться по три метри — розпучливо питали ті колгоспниці, що не мали при собі грошей.

— Ви купите наступного разу. Якщо добре працюватимете, то за кілька днів ми знову привеземо мануфактуру — казав завагітпроп.

Надвечір авто повернулося до раймагу, одвідавши бригади кільканадцяти колгоспів, продавши лише кількасот метрів мануфактури. Але агітація була переведена, і у колгоспниць з'явилася надія: наступного дня кожна колгоспниця мала вже в кофтині або сорочці вузлик з грішми... Гроші ті й потерлись у вузлику, бо лише наступного року під час жнив, для більшого заохочування до праці, авто з агітиропом і кількома десятками сувоїв мануфактури знову об'їжджало колгоспні бригади в стечу *).

Припадковим свідком отакого продажу мануфактури колгоспникам у степу я був у 1938 році, коли їхав з совгоспу ім. Шевченка, що є на Старобільщині.

Руйнування церков на Україні

Пізньої осені 1937 року — під гаслом «Церкви для науки!», нібито для будування школ-десятирічок — в

*1 Найменші, мінімальні потреби в одязі та взутті колгоспники мають забезпечити, тільки купуючи старі вживані речі на базарних «столкутках» великих міст.

районових центрах України руйнувалися-роздиралися церкви, переважно дерев'яні.

На тлі руйнування церков у Н-Айдарському районі на Старобільщині стався такий, прикрій для влади, випадок. До району було звезене дерево з кількох церков. Цілу зиму пилиали сухі дубові плахи на дрова для опалю мешкань партійної верхівки. Крім того, районові керівники з матеріялу церков побудували собі виходки. Припало так, що на дверях виходку секретаря райвиконкому був образ святого. Виходок той був близько базару, так що його бачило багато людей.

Влітку 1938 року до того району приїхала спеціальна комісія, яка отягнула всі виходки, наказала їх негайно розібрати й зарядила перевести секретаря райвиконкому до іншого району. Сталося це тому, що фотознімка виходку секретаря РВК з образом святого було вміщено закордюном у німецькій пресі.

При цьому підозріння у «шпигунській роботі» впало на німців колоністів, що мешкали в Бауергеймі та Арбетергеймі, й НКВД заарештувало багато чоловіків німців у тих қолоніях.

Ежовщина

Читаючи українську пресу й літературні твори на еміграції, можна прийти до хибного висновку, що часи ежовщини (1937-38 роки) були для України найжахливішими, й що Україна від ежовщини понесла найцінніші втрати людьми. Це не є цілком правдивим.

В дійсності найжахливіше відбулося, найцінніший прошарок української нації згинув під час розкуркулювання й нищення СБУ в 1929-30 роках, (а найбільша кількість українців вимерла під час організованого Москвою жахливого голоду 1933 року).

В роки розкуркулювання тяжко терпіла заможна частина села, несучи кару за свою господарськість і за заможність більшості — їм не було ні дониту, ні суду. За своєю вже натурою вони були винні, й для них не могло бути жодного віправдання.

В 1937-38 роках дійшла черга до членів комуністичної партії й до совєтської інтелігенції. Народжені вони були бідняками, не почували вони за собою й не мали вини перед соввладою (хіба ту, що вони були українці). Але їх примушували визнавати себе винними, тортурували, вимагаючи, щоб вони підписали протокол, у якому засвідчувалась їхня виновність.

Та частина інтелігенції, що відбула кару й тепер опинилася у вільному світі, висвітлює ежовщину, як період,

у який вона найбільше терпіла, але це не дуже шкодить репутації москалів, бо ж і самого Єжова Кремль ліквідував нібито за його «беззаконні» вчинки. Чужинецький читач може навіть зробити висновок, що у Советів був тільки один період терору зза сваволі Єжова, який самими ж Советами був за це жорстоко покараний.

В дійсності справа полягала в тому, що, в передбаченні другої світової війни, Москві ходило о те, щоб серед по-неволених нею народів винищити та ізолювати національно свідомі й взагалі ненадійні для Москви елементи включно з членами партії — бо було немало українськомуністів, які ненавиділи Москву.

На терені Московщини єжовщина виявлялася інакше — там вичищали компартію від космополітичних елементів, які не були носіями великороджавного шовінізму.

На Україні в сільських районах арештовували голів райвиконкомів, секретарів райпарткомів та інших начальників, які виказували ознаки інтелігентності та здатності до власного мислення, а на їхнє місце ставили відсталіших людей. Арештовували й беспартійну інтелігенцію та тих селян, що були носіями кращих людських прикмет, а також тих, що раніш судилися за СВУ чи взагалі за контрреволюцію, членів колишніх соціалістичних партій, кол. боротьбістів тощо. В моєму місті Зінькові арештували колишніх членів тих партій: Деркача, Прокоповича, Я Рися, Ф. Хоменка, Мотрю Хоменко, Запорожченка та інших, а також повний склад (10 осіб) аматорського гуртка бандуристів, про яких і вістка затинула.

Близько міста Маріуполя директором совгоспу «17 партзїзд» був добродій Іванець. Він, як колишній заможний землевласник, добре провадив господарство, але давав у совгоспі притулок-працю переслідуваним, втікачам з кацетів, заслань, чи й з рідного села; вони не мали документів, а пан Іванець приймав їх на працю. В 1937 році його арештували й розстріляли.

В місті Маріуполі два добрі знайомі — службовець банку Христофоров (грек) і другий учитель — за часів НЕП-у побудували собі будинок на дві квартири з трьох кімнат, кухні й лазеньки кожна. За советської дійсності мати таке помешкання беспартійній людині з невисоким фахом є злочином, хоч і незафіксованим. В 1937 році п. Христофорова арештували (вістка про нього зникла); на третій день після арешту його дружину й двоє дітей виселили з власної квартири, й там поселився помічник начальника НКВД. Учитель зрозумів, що ареш-

тування Христофорова сталося через посідання ним пристійної квартири, а тому сам чим скорше «добровільно» проміняв у жилконі власне помешкання на одну кімнату з кухнею й дожив у Маріуполі до вибуху війни. В його ж власному мешканні оселився теж енкаведист.

Я подав тут, для ілюстрації, в'язанку арештувань за ежовщини. Слідуючи уважно за арештуваннями, я був певен, що діде черга й до мене, й наготовувався до втечі. На паспорті поставив штамп «звільнено» та наготовував інші документи. Був весь час у стані поготівлі — а тим часом минали тижні, місяці. В 1938 році мене таки почали розшукувати. Розшук дома дав міліціонерам адресу родича, що мешкав у Харкові, а той родич дав адресу останнього моого грошового переказу з Старобільська. В Старобільську міліція таки натрапила на мій слід, але моя землячка М. С., пішовши на ризико, підписала протокола, що я в них ніколи не жив, і що вона взагалі мене не знає. Довідавшись, що мене вже шукають у тій місцевості, я вийхав з Старобільщини.

Я виїхав до Казахстану

Подорожуючи, я вирішив «по-заячому» заплутати свої сліди й вислав додому кілька грошових переказів безпосередньо від свого імені, але з різних міст. Харківсько-му родичеві я мусів дати спокій, бо той був боягузом і хворобливо реагував на дотик міліційної агентури.

Сьомої доби я висів на маленькій станції магістралі Челябінск-Кустунай. Трапилася підвода з того хутора (посёлка), в якому мешкали мої родичі; домовилися за плату й поїхали.

В дорозі я розговорився з візником (казахом), колгоспником; я ставив питання, на які казах відповідав каліченю московською мовою.

Переїжджаючи балку, я побачив на її розлогих схилах кладовище. Я запитав візника, чому тут у степу кладовище. Казах зідчовів, що там був аул (село), в якому була й мечеть; за спротив совєтській владі вся людність кудись вивезена, а аул зрівняли з землею.

Я сказав кілька співчутливих слів на адресу потерпілої людності й запитав, чи казахам тепер ліпше живеться ніж за царя? Казах відповів мені народною проповідкою:

Раніш я був киїгів (за царя)

Ів м'ясо й пив кумис

А тепер я казах (за більшевиків)

Ай бай ай — проїз курсак (живіт)

Я засміявся від такого дотепу й поплескав казаха по

рамену. Ми почали щиріше розмовляти; я пояснив казаху, що українці є так само, як і казахи, поневолені, що ми примушенні залишати свою землю й шукати притулку на казахській землі, що українці мусять єднатися з казахами, щоб разом звільнитися від московської неволі і т. д.

Коли через кілька годин після моого приїзду родич пішов до кооперативи купити горілки, то, повернувшись, питав мене, що таке я говорив візникові, що воно так до душі припало киргизам, які тепер кажуть про мене — умний голова, більшой голова! Такий скорий розголос про балачки стурбував мене, й я хотів негайно виїжджати відті, але родич казав, що казахам можна цілком довіряти; коли я ім подобався, то вони завчасно повідомлять, якщо буде якась небезпека, а, в разі потреби, й склонятися мене.

При зустрічах казахи завжди вітали мене й приязно вспіхалися; я заздрив їхній єдності.

Мої родичі й земляки, що народилися й підростали на Україні, розмовляли рідною мовою, а вже доріст не володів чистою українською мовою; згубний процес асиміляції важко було зупинити, бо не було рідної школи його друкованого слова.

Мій родич мав патефон із платівками російських пісень, а українських не було де купити*). Але всі поселенці відчували в своїй свідомості тісну пов'язаність з Україною.

Подальші подорожування

Через два тижні поїхав я до м. Кустунай, щоб піднайти там собі працю. В маслопромі натрапив я на земляка з Київщини, що працював бухгалтером і довідався від нього про умови праці в тому краю, які, на загал, були непоганими. Але в останню хвилину думка про стало поселення в Казахстані злякала мене, викликала тугу-біль за Україною. Віддаль у кілька тисяч кілометрів між мною й Рідним Краєм мов каменюкою тиснула на моє серце. Я відчув докори сумління: — Ех ти, боягуз! Як далеко відриваєшся ти від України!

І я вирішив їхати на Кавказ, щоб бути ближче до України.

По трьох тижнях перебування в Казахстані, проводжали мене родичі й земляки. В щирій розмові при ча-

* Коли в 1940 році повернувся на Україну, то вислав свою родичеві в Казахстані кілька надціть українських платівок він дуже дякував і писав, що всі українці хутора сходяться слухати українських пісень.

ці прощаються ми з думкою, що вже не доведеться нам побачитись на цьому грішному світі.

Іхав я через Магнітогорск-Троїцк-Челябінск на Донбас. Переїжджаючи терени Московщини, спостеріг я, що там в містах і селах рясніють бані церков, що творило різкий контраст з тереном України. На Україні й у Московщині церкви руйнувалися не з однаковою інтенсивністю; це було вислідом відмінної політики Кремля щодо України і в релігійному питанні, наслідки чого скажуться при розвалі СССР. Тепер же ті чужинці, які проїжджають тереном СССР, можуть підмітити це явище, й у них може скластися враження, що москалі більш релігійні ніж Українці.

В Донбасі я висів у Кадієвці, переслав відти гроші додому й від'їхав на Кавказ.

На Кавказі

В шуканні праці мені довелося чимало поїздити по Північному Кавказу. Був у Владікавказі, Нальчику, де милувався вічно-білою сніговою шапкою Ельбруса, у П'ятигорську, й врешті подався до Ставрополя, до тресту маслопрома. Там мене було прийнято на бухгалтерську працю до Каліновського заводу, а пізніше призначено старшим бухгалтером до куща (три заводи) маслосирзаводів на Північному Кавказі.

Там крім сіл з осілою українською людністю було багато новоприбулих українців, переважно фахових людей. Туга за Батьківщиною спонукувала українців ставити там час від часу українські п'єси. Так у 1939 році в селі Благодатному місцеві українці ставили п'єси «Святання на Гончарівці» та «Наймичку».

Я приглядався, як розподіляються обов'язки між українцями й москалями, що разом працювали на Північному Кавказі. Так у Ставрополі, в маслосиртресті управителем був Костін, інспекторами заготівель — Кутепов і ще один москаль. Головбухом тресту був Борисенко; фінансовий референт і ще кілька відповідальних бухгалтерів були українці. На заводі, де я працював, апарат був обсаджений так: директор, інспектор заготівель, коморники — москалі; технолог, майстер, старший бухгалтер, пляновичка — українці. В тому ж районі інспектори банку, бухгалтери баз, учителі в більшості були українці. Отже ті посади, які вимагали розумової праці, господарської фаховости й більшої відповідальності за рівень праці, посідали українці; посади начальників, підгоничів, що вимагали мізерно мало фаховости

та розумової напруги, посідали москалі. Коли під час здачі квартальних і річних балянсів з'їжджалися до тресту старші бухгалтери, то я там зустрічав майже виключно українців років до сорока віком.

Це явище я спостерігав з болем душі. Бо ж усі ті люди покинули Україну не тому, що не могли прикладти рук на Рідній Землі, а мабуть тому, що, як і я, шукали безпечнішого кутка за межами України. Так під тиском окупанта москаля залишали Рідну Землю здібні, фахові, ініціативні українці. Україна губить не тільки тих ліпших людей, а й іхній дорист. Тому я вирішив якщо мої діти з голоду помруть на Україні, то цим я поповню один гріх перед Богом; якщо ж я вивезу дітей з України до Росії й вільно чи невільно побільшу своєм родом лави ворога України, то я поповню два гріхи — перед Богом і перед Україною.

Зрідка діставав я вістки з дому й довідався, що родина моя жила вже тепер у чужій хаті, бо в серпні 1938 року будинок мій розібрали.

Повернення на Україну

Минув рік після арешту Єжова; масовий терор спав, і я вирішив повернутися на Україну. В березні 1940 року я передав справи новому бухгалтеру, теж українцеві, відіслав з пошти того райсну, який залишав, пакунок і гроші родині й виїхав з Північного Кавказу. Поїхав я через Кубанщину — теж українську землю — щоб хоч з вікна вагона подивитися на той край. З смутком дивився я на напівзруйновані станиці кубанців.

В Катеринодарі — головному місті Кубанщини — зробив я зупинку, переноочував, побував на базарі, поговорив з кубанцями; з метою заплутання слідів, вислав я й звідтіля пакуночок додому.

Я мав намір оселитися в Сталіному (Юзівці), але виявилось, що там мешкало багато моїх земляків, які не були переслідувані, а тому відкрито листувалися з своїми рідними в Зінькові. Не з злою метою, а порядком звичайного подання новин, хтось із них міг написати до Зінькова, що я мешкаю в Сталіному, і тим виявив би мое місце перебування.

Я оселився в Маріуполі

Я переїхав до м. Маріуполя. Я зінав, що в Маріуполі перебуває лише декілька знаних мені людей, а значить легше буде запобігти зустрічей. Але була інша обставина, на яку я зглядався.

В 1938 році українське підпілля спустило з рейок два

потяги — один близько ст. Кальчик, а другий у Маріуполі на Жабівці. В останній катастрофі влада втратила цінних для неї людей, і був підірваний престиж НКВД, як всезнаючого, всевідаючого, бо ж катастрофа на Жабівці свідчила, що НКВД справді не є всемогутнім, якщо підпілля могло довідатися, коли, хто, відки, в якій справі й яким потягом прибуде до Маріуполя.

Кожної доби на світанку регулярно прибували потяги Москва-Маріуполь; але саме в цьому потязі їхало понад тридцять енкаведистів, що були відряджені з Москви для переведення на Маріупольщині акції поборювання українського націоналізму. В першому м'якому вагоні, заколисані гойданням, вигідно розмістившися, солдати спали на світанку енкаведисти. В одному куне того вагону були банкові міхи з двома мільйонами карбованців. В другому й третьому теж м'яких вагонах їхали різні советські вельможі. Від четвертого до останнього були тверді вагони, в яких їхали робітники, колгоспники, службовці.

Локомотив зіскочив з рейок і потяг за собою в болото передні вагони. Від першого вагона лишились тільки тріски, серед яких були скривавлені частини трупів енкаведистів; другий вагон був дуже пошкоджений, а два інші вагони загрузли в болоті. Решта вагонів відірвались від передніх і лишились на рейках. Так, з ласки Божої, невинні люди мало потерпіли при цій катастрофі.

За допомогою знайомих я улаштувався в Маріуполі старшим бухгалтером на мало відповідальну, дещо близьку до «блату», роботу. Після безводного, закуреного, степового Північного Кавказу я перебував тепер у місті з розкішним морським пляжем, серед зелені чудових парків вдихав здорове морське повітря, жилувався вечірньою красою моря, на якому місяць відбивав срібний шлях.

Такий різкий контраст ще більше розпалював мою любов до України й ще більше поглиблював мою ненависть до Москви — лютого поневолювача так прекрасної моєї Батьківщини. Вся істота моя горіла обуренням проти того, що я, син Української Землі, перебуваю на ній з обережністю й постійним страхом, не можу відкрито виявляти відданість своїй Матері-Україні, казати голосно, що я є її вірний син — бо ворожа Москва знищить мене за одно те, що я люблю свою Батьківщину й хочу бути на ній господарем, а не слугою-наймитом у чужинця.

V

Шід німцями

Розпочалася війна

В червні 1941 року рантово вибухнула війна з Німеччиною. В українському народі це викликало радість і надію на визволення від тяжкої московської неволі. Підсилилась праця українського підпілля; ширілися шептані заклики до збереження українських людських резервів.

Невдовзі німецьке військо наблизилось уже до Дніпра; в цехах заводу «Ільчича» відбувалися мітинги, на яких робітників змушували голосувати, підносити руки за резолюції, в яких рішуче заявлялося, що ворога не буде допущено на лівий берег Дніпра.

В полкових касарнях формували нові полки, видавали воякам військовий одяг та гвинтівки, а вночі під час маршем гнали їх до фронту. Одного разу я зустрів знайомого з совгоспа ім. Петровського (агробаза) і від нього довідався таке. Вночі полк вирушив з Маріуполя по шляху на Мангуш; поки йшли степом, вояки були слухані, але коли наблизились до садка агробази, то червоноармійці почали тікати в садок; там вони кидали гвинтівки й розбігалися балкою, хто куди. Вранці партія сповістив НКВД, й там назирали гвинтівок повне авто-півторатонку.

Наближення німців

Большевики запевняли населення, що не пустять ворога на лівий берег Дніпра, а проте прискореним темпом, від моря до моря, обводили Маріупіль дугою протитанкового рову; той рів і мені довелося копати цілий місяць, але він так і не був викінчений.

В ніч з 7 на 8 жовтня мені припало чергування в нашому дворі з 12 год. ночі до ранку. Весь час чув я гудіння моторів, скретотіння об брук гусениць, торохкотіння колес бричок, що безперервним ланцюгом рухалися містом у напрямку Азовсталі, утворюючи тужливу симфонію втечі.

Мій мешканевий сусід-жид не спав; весь час він то виходив з подвір'я, то знову повертається. На мій запит, що діється в центрі міста, сусід казав, що все тікає — танки, гармати, авта, піші солдати, військові брички, гарби з цивільними евакуйованими; відповідалальні партійці міста заняли своє добро на авта й вийшли з міста.

На ранок потік втечі майже припинився; тікали тільки невеликі відділи піхоти та окремі авта. Кілька вояків тягли гусеничним трактором тяжку велику гармату, жерло якої було метрів у шість довгє. Щоб скоротити дорогу, вояки з'їхали з бруку й перетинали майдан коло трамвайного парку, при чому наїхали там на м'яке місце, й тяжке праве колесо гармати вгрузло по ступницю. Тракторист збільшив газ — трактор сіпнув і заглух. Старший з вояків подав команду відцепляти гармату. Відцепили, сіли на трактор і поїхали...

Проходячи повз гармату, що страшим оком жерла косо дивилася на захід, я в думці питав, скільки то треба було витягти поту з наших колгоспників, щоб оплатити вартість такого велетня — а коли військо не хоче захищати варварську імперію, то бач як легко залишили його для забавки хлопчикам, що вже збіглися до гармати й з дитячою цікавістю заглядали в велику «спілку».

О 10 год. ранку я став у чергу до кабінету директора на одержання грошей для евакуації. Але грошей усе не вдавали, казали почекати, поки Сталіно дістане по прямому дроту з Москви дозвіл витрачати гроші з військового фонду. Почувся сигнал тривоги, й ми зайшли до пивниці банку; чули гудіння моторів літаків і стрілянину з кулемета. До нас зійшов директор банку. Його тяжко було пізнати; завжди впевнений у собі той москаль виглядав тепер жалюгідним, з пожовклим обличчям. Його посинілі губи тремтіли, коли він казав нам, що гроші видаватимуть о 4-ій годині, бо в банк улучив набій, і треба прибрати*).

Нас осіб понад сорок вийшли з банку на вулицю К. Маркса, й ми побачили, що по тій вулиці в напрямку до залізничного двірця несамовито бігли два міліціонери й один енкаведист, а проти будинку НКВД вулицею Леніна йшли два вояки в гельмах, що тримали на неготівлі гвинтівки. Вони були зодягнені в уніформу попелястого кольору; побачивши на гельмі свастику, я мимоволі вигукнув піднесеним голосом — Німці! — і від цього моого слова, мов від електричного струму, всі

*) 900.000 карбованів, що залишилось у Маріупольськім банку, піменське командування передало для потреб міста.

кинулися вrozтіч. Побіг і я додому.

А в той саме час на заводі Ілlyча, що виробляв танки, амуніцію, автомати (фінки), та іншу зброю, начальник противогрійної оборони москаль Мельніков намагався організувати з робітників оборону завода. Робітники — зігнані на тривогу з цехів, — неохоче, з похмурими обличчями взяли до рук кільканадцять гвинтівок. Коли один робітник відмовився взяти гвинтівку, то Мельніков забив його з нагана. Але тієї ж хвилини Мельніков теж був забитий з гвинтівочного пострілу робітником, що взяв уже до рук гвинтівку. Після вбивства Мельнікова позкидали всі гвинтівки докупи, брали відчинили, і робітники залишили завод. Груп Мельнікова кілька днів валявся незакопаний на доменний брамі ч. 2.

Того дня колона з біля 600 в'язнів, оточена конвоєм і собаками, вирушила о 10 год. ранку з Маріупільської в'язниці на Азовсталь. Спустившись з горки, перейшла вона місток і наблизилась до рідкозаселеної з садками місцевості. Саме в цей час на горбок виїхала німецька танкетка й випустила кілька коротеньких кулеметних черг, від чого конвой, собаки й в'язні кинулися врозтіч. Так були врятовані в'язні з Маріупільської в'язниці.

Німці в Маріуполі

8 жовтня 1941 року, по три-чотири вояки в чистій уніформі у кожному авті, а загалом мізерно мало німецького війська в'їхало в Маріупіль. Бундючно тримаючи себе, їздили вони вулицями міста — для неспостережливого ока видавалося, що до міста в'їхало багато авт.

Надто легке озброєння передових загонів німецького війська різко впадало в вічі — отже німці не зробили на населення враження грізної потуги. Українські підпільнники, що поруч з іншою агітацією, ширili серед населення поголоски про грізну зброю й непереможну техніку німецької армії, тепер соромливо усміхались.

Було зрозуміло, що німці мають успіхи не через перевагу зброї, а тому, що українці не бажали воювати за совєтський режим і масово здавалися до полону та розбігались. Але безглузда політика Гітлера зневажала українське питання й примусила українців братися за зброю й виступати проти німців.

За винятком жидів, партійців та москалів, населення міста зустріло німців небоязко; з першої хвилини на в'язувались приязні взаємини з німецькими вояками.

Але німці своїми брутальними поступованням зразу ж почали ці приязні взаємини псувати. Так у перший день прибуття міців авто з есес-офіцерами заїхало на подвір'я рогу Ленінської вулиці (де містилася бібліотека горкома партії). Назустріч німцям вийшов каменяр, що провадив ремонт у тому подвір'ю, який на радощах дещо хильнув алькоголю. Українською мовою почав розповідати офіцерам про те, що він є розкуркулений, що з прихованою радістю чекав він на німців, і на знак подяки хотів поцілувати одного офіцера. Офіцер той почав брудно лаятися, вихопив пістолій й прострілив щире серце каменяра*). (Пізніше я спіткав у пивниці того трупа, що його вкинули туди німці, й повідомив українську поліцію).

Маріупіль дістався німцям незруйнованим; ще закинімі опанували містом, склепи були пограбовані населенням. З гавані Шмідта люди котили бочки смальцю, несли з холодильника на раменах частини свіжого волового м'яса, надриваючись, несли мішки борошна, цукру, крупу, скриньки з макаронами. В той час як у місті грабувались склепи, в багатьох селах колгоспники зліквідували колгоспи, розібрали коней і реманент по хатах.

З совгоспу Дзержинського, в порядку евакуації, гналися десяти тисяч свиней. Коли німецькі вояки наздоганяли свинячу отару, то погоничі спрямували свиней балкою до порту, а самі повернулися додому. Проти свинячого наступу людність порту озброїлася ножами, так що до вечора з свинячої «дивізії» залишились у балці тільки нечисельні недобитки.

До вечора першого дня вже всі харчові склепи були в основному спорожнені. Отже, коли наступного дня — 9 жовтня — я проходжався вулицями міста, то чулися пахощі смачних страв.

Зайшов я на подвір'я НКВД й подивився відчинені двері першого хліва — в ньому була виoperек метрів півтора широка купа свіжої землі. Зайшовши до другого хліва, я побачив кілька скриньок з паперами й став їх переглядати — то були справи стеження за командним складом дивізії, що до війни стаціонувала в Маріуполі. Обстежувався майже виключно лейтенантський персонал: всі переглянуті мною справи торкалися українців — за ними мабуть тому й стежили, що вони були українці, бо з посвідок сільрад, які були при справах, видно було, що вони походили з бідняків. В тих

*) Німці стріляли в спину, на жече лівого рамена в напрямку серця.

наперх «освідомітелі» писали російською мовою, коли, кому й що сказав обстежуваний лейтенант. Сексоти підписувались псевдом, наприклад «сорока», або писали «освідомітель», подаючи нумер.

10 жовтня в місті був уже комендант міста, і з'явилась польова жандармерія. Були вивішенні накази, щоб усі працівники установ і підприємств з'явилися на свої попередні місця праці. Прочитавши такого наказа, я поспішив до НКВД, щоб ще того дня якнайдовше пористися в паперах, бо на завтра я мусів з'явитися на працю. Мені треба було проглянути якнайбільше звідомлень сексотів, щоб пізнати, які моменти в поведінці й розмовах видавались енкаведистам підозрілими.

Для підпілля було важливим вивчити розгалуження сексотної мережі, бо орієнтування в цьому дозволяло запобігти підозрінь. Так ми знали, що сексоти є в кожному готелі; ресторані ми приглядалися до кельнерок і з їхньої поведінки робили висновок, чи та або інша комесомолка-кельнерка є сексотом. Знали ми, що на залиничних станціях продавців квитків вербували в сексоти. Так на станції Маріуполі одного часу скарбничка Х-ва була сексотом.

Трупи в хліві НКВД

Коли я зайшов на подвір'я НКВД, то побачив двох жінок, що стояли біля дверей хліва, в якому минулого дня я бачив купу землі; вони прийшли з села розшукувати своїх чоловіків, яких недавно заарештувало НКВД. Молодиці попросили мене, як місцевого, принести їм лопату, щоб розкопати землю в хліві й подивитись, чи немає там їхніх чоловіків; вони показали мені вигреблену руками ямку, в якій видно було ступінь людської ноги...

Я порадив молодицям не рушати самим землі, а повідомити про цю знахідку німців. Коли вони так і зробили, то жандарми привели кількох жидів і наказали їм розкопувати могилу.

Перші викопані трупи, що лежали поверх рівня землі, були ще свіжі — тільки за кілька днів закатовані; були вони щільно покладені рядами й засипані валіном. Глибше були трупи довшого часу й видали сопух — але були ще не розкладені й можливі до розпізнання.

З могили добули 29 трупів чоловіків і поклали їх на подвір'ю НКВД. З мерців два були в червоноармійському одязі, а решта в цивільному; декілька трупів були без одягу, деякі й без сорочок, або в сорочках, порваних від катування. Видно було, що всі 29 були катова-

ні — тіла були в синіх плямах; де в кого були розірвані вуха, почавлені пальці, відірвані нігти, розірвані нізди.

Тільки у деяких мерців виявилися родичі, в тому числі у двірника з Ленінської вулиці, що мешкав недалеко від НКВД. Злочин того двірника був такий. У серпні (1941 р.) жінки партійки та активістки ходили з будинку в будинок і вимагали від мешканців близину, простирадла, наволоки, рушники тощо — для ранених червоноармійців. Звернулися й до двірника, щоб він дав що-небудь. Той ображеним тоном казав, що хіба їм не соромно вимагати від нього; в нього ж через дірки грішне тіло світиться, й нема чим штани полатати. Та й як же воно так — казав дідусь — двадцять п'ять років готувались до війни, а тепер ще тільки два місяці воюють і вже жебрають. Наступного дня НКВД заарештувало двірника й закатувало його.

Кожен труп був покладений у труну; кількотисячна процесія проводжала мучеників на кладовище, й над могилами було виголошено чule слово.

Маріупільська могила з 29 трупами є мізерією порівняно з могилами Вінниці, Одеси та інших. Але в тих могилах з тисячами трупів лежали постріляні українці, а маріупільські жертви були закатовані. Хіба злочин двірника був такий тяжкий, що виправдовував заподіяння йому таких тяжких мук. Маріупільська могила кидає світло на інший бік — на прояви якоїсь хоробливої потреби чинити жорстокості та вбивства. На жаль, українська документальна література не приділила уваги цьому жахливому явищу й не дослідила його.

Перші жертви німецьких „визволителів“

На другий чи третій день після оголошення наказу з'явилася всім в попередні місяця праці, під стіною згорілої кравецької майстерні лежали трупи двох застрілених чоловіків, і над ними була прибита фанерна дощечка з написом десь такого змісту: «Всех, кто не явится на работу, ожидает такое наказание».

На місці, призначенному для оголошень, прочитав я по-відомлення комендатури, що трьох хлопців, мешканців слободки, віком 12-14 років, розстріляно за те, що воюни нібито взяли з автомашини військові речі. Був ще наказ, щоб людність здала до комендатури мисливську зброю.

В наказі польового коменданта казалося, що всі живі

ди повинні були з'явитися до полкової касарні. Виконуючи наказа, всі жиди попрямували туди — деякі з клунками на раменах, але більшість з ручними візками; були й такі, що їхали фірами та ще й вели з собою корову.

В касарнях жиди пробули декілька днів — заки німці перевірили, чи всі зійшлися. 16 жовтня жидів почали гнати з касарень партіями по кілька сот — старих і немічних возили тягаровими автами. Недовгий, але трагічний і тяжкий був шлях жидівської Голгофи — всього за десять кілометрів від міста, в протитанковому рові за садком агробази, всіх жидів порозстрілювали гітлерівські молодчики. Розстрілювали жидів 16, 17 і 18 жовтня і тільки вдень; одну партію, що її пригнали смерком, заперли на ніч у коморах совгоспу — цілісеньку ніч на подвір'ї совгоспучувся гістеричний плач жидів. З цього скористались кілька відважних осіб — брати м'ясарі та деякі інші підважили підлогу й утекли.

Ніхто точно не зінав, скільки жидів розстріляли німці в Маріуполі; кружляли чутки, що було розстріляно їх вісім тисяч, а Московські газети «Ізвестія» та «Правда», що їх скидали над Маріуполем з літаків, писали про дванадцять тисяч.

До жидівського питання

Гекатомби жидівських трупів у Маріуполі й інших містах свідчать про справжню політику Кремля щодо жидів.

Суттю, в більшевицькій політиці жиди відограють ту ж роль, яку вони грали при цараті — ними російська влада в відповідний мент зручно шахувала противника.

До революції 1917 року командні висоти господарського життя України перебували в руках не українців, а чужинців, серед яких перше місце посідали жиди. Цим політика Москви досягала того, що в українському народі не створювався потужний національний заможний прошарок купців, промисловців, банкірів. Для Москви ж було небезпечним, якби український народ мав свою національну верству господарників, що тримали б у своїх руках економіку краю; при нагоді, вони могли б забажати унезалежнитись від Москви й творили б підвалину майбутньої Самостійної України. Тому Москва воліла віддавати господарські висоти на Україні ліпше чужинцям, які за це були вдячні Москві й вірно служили їй, а українців на їхній землі тримали візниками й наймитами у чужинців та дрібними писарями підпоряд-

кованих Російській імперії установ.

При такому укладі всякий українець, що задумав був стати крамарем, ремісником, промисловцем, господарником, все натикався на конкуренцію й шахрайство чужинців і в першу чергу жидів. А в цих обставинах агенти охоронки й чорної сотні завжди підбурювали українців, кажучи — «Ти бідуєш тому, що жиди все тримають у своїх руках. Бей жідов — спасай Росію!». І на Україні час від часу вибухали погроми, які відвертали увагу й гнів українських мас від справжнього ворога, москаля, й спрямовували його на жидів.

До 1917 року в Москвиціні жидів майже не було, а в великих містах, як от Петрбург, Москва, Ростов, жидам зовсім було заборонено мешкати. Після революції конфіскували майно багатих жидів, але всіх жидів з правного боку зтрівняли з іншим населенням і допустили їх до найвищих державних постів. А власне і після революції Москва щодо жидів провадила таку тактику, як і імперіялістична царська Росія. Вона поставила жидів на керівні пости в органах державного тиску — в ГПУ-НКВД, прокуратурі, суді — й у політично-господарській верхівці на Україні, щоб у такий спосіб український народ відчував тиск, репресії, карі й залежність від Москви через жидівські руки. Малося на меті, щоб навіть у випадку прозалу Советів агентурна пропаганда, використовуючи недостатню народну свідомість, спрямувала гнів українського народу не проти Москви, а проти жидів, і щоб таким чином Московська імперія була врятована, а українці щоб були скомпромітовані в очах усього культурного світу, як недостатньо вироблена для державного життя нація.

Отже до Другої Світової Війни характерним було, що панівні позиції на Україні тримали москалі разом з жидами, а українці посадили переважно другорядні та фахові пости. Це можна сказати й про партійний, комуністичний апарат у районах — першими секретарями були москалі або жиди, а другими й третіми секретарями були хакли.

От наприклад у Маріуполі — директором горпіщетора був Бункін — жид, директором банку — москаль, головбухом банку — жид, а інспекторами кредитувань були мій земляк Омельченко та інші українці. Керівником тресту пригородних господарств був Хайкін, жид, а агрономами тресту — Донець, Олефір та інші. В совгоспах: у свингоспі — директор москаль; в Озівському совгоспі — директор жид; у совгоспі ім. Ворошилова — директор Огарков москаль, агроном — українець

Жук, і на нижчих посадах до конюхів включно все «жу-ченята». За малим винятком так були обсаджені поса-ди на всій Україні. Цим Москва наочно стверджувала те, що вона поділила з жидами зверхню контролю над українцями.

При наближенні німців хайкіни й огаркови втекли на Московщину, а Донці й Жуки перебрали за правом на-лежний їм провід у хліборобстві на Україні.

Під час Другої Світової Війни безглузда в багатьох питаннях і шкідлива для німецької справи політика Гіт-лера на окупованих землях — у тому числі й нищення жидів — дали Кремлеві козирі в руки.

Запевне Кремль прийняв до уваги вплив жидівського капіталу на всю світову політику й те, що він має особ-ливо сильні позиції в Америці. Щоб досягти прихиль-ного до себе ставлення й більшої допомоги з боку сві-тових капіталістичних «акул», Совети навмисне залиша-ли жидів для винищення їх німцями, а в той же час московська пропаганда, удаючи з себе захисника жидів, проливала крокодилячі сліози з приводу варварського поводження німців з жидами.

Показовим прикладом для цього є те, що в Маріупо-лі большевики не вдавали жидам документів на право евакуації в глибину СССР. Більше того — там затрима-ли декілька тисяч жидів, що при наближенні німців втекли до Маріуполя з інших теренів України. Пооди-ноких жидів, у яких сов влада була зацікавлена, евакую-вали завчасно, так евакуювали зазделегідь завідувача «електро-водо-грязе-лікувальною поліклінікою», бо той лікар-жид був утаємничений у темних (катівних) спра-вах НКВД, а решта жидів, лікарів потрапили до рову.

Поруч тої установи, в якій я працював, мешкала жи-дівська родина кравців. Та родина ще тижнів за три до приходу німців купила у втікачів, що переїздили містом, пару коней, запряжених у гарбу; отже та роди-на мала власний транспорт, але все таки їй не видали до-кумент на право евакуації — не в глиб СССР, а в пол-кову касарню, з наказу німців, зайжала та родина.

Особливо красномовним є ще такий факт. Велика кількість жидів з півдня України, що все таки зуміли втекти від німців, були спрямовані Москвою на Кубан-щину; коли в 1942 році німці захопили Кубанщину, то всіх тих жидів винищили. Щоб можна було довгий час подавати світові відомості про варварства німців, для Москви було потрібно, щоб нищення жидів не скін-чилось в 1941 році, а розтяглося й на 1942 рік, а тому жидів і оселили близько в запіллі фронту та ще й се-

ред українського населення, щоб заплямовані були не тільки німці, а й українці.

Для Української Справи сумним є той факт, що політика Москви, спрямована на нищення жидів на українських землях, випала на користь Москви, бо через важні журналісти й жиди вільного світу намагаються заплямити в цій справі не москалів, а українців. Але українці не могли ж взяти під свій захист жидівське населення на Україні, бо господарем на нашій землі була Москва, й доля жидів залежала від неї, а не від Києва.

Хоч жиди своїм розумом і спритом дійсно добре прислужилися розбудові й зміцненню большевицької Московської імперії, й стали на Україні відогравати роль поважного імперського кістяка, але події в Кремлі напередодні смерті Сталіна ще раз виявили, що Кремль вважає жидів лише за пішаків на імперіялістичній шахівниці Москви, й, коли визнає це за потрібне, ставить їх під удар.

Московське літунство бомбило Маріупіль

Минуло тижнів два, як німці прибули до Маріуполя, ѹ «сталінські соколи» стали майже щодня й щоночі скидати з літаків бомби на місто. Коли налітало кільканадцять бомбовиків, то серед цивільного населення бувзло понад сто убитих і ранених, бо бомби скидалися куди попало — тільки один раз бомби викликали на станції пожежу потягу з пальним. Отже коли наші люди читали в часописах, ѹ Америка, крім іншого військового виряду, постачає Москві й літаки, то такі вістки приймалися з острахом. Всі розуміли, ѹ Москва бомбитиме цими літаками цивільне населення, бо тепер ій припала нагода нищити український народ, маючи ще при тому ѹ правне виправдання — «немецев бйом!».

Певно з ласки Божої, дуже багато бомб не розривалося; правда це створювало клопіт для німецьких саперів та для положених червоноармійців.

Прибули мельниківці

Було їх два — працювали вони перекладачами при німецьких військових частинах. Деякі українські політичні середовища дорікають мельниківцям за службу у німців, але для нас прибуття тих мельниківців було безперечно корисним.

Ще заки постало у нас організоване українське життя, я чей же перший натрапив на тих мельниківців і

часто відвідував їхнє мешкання в порту. В бесідах з ними я ознайомився з національно-політичним життям Галичини; дізnavся я, що у Львові була проголошена Самостійність України, ѹ що німці скасували той акт.

Такі інформації були для нас корисними тим, ѹ ми не кинулися, як метелики на огонь, у німецькі обійми, а поставились до німців з застереженням; українське підпілля не розконспірувалося. На моє прохання дати будь-що читати з українських закордонних видань, мельниківці з жалем відповіли, ѹ що німці заборонили їм мати при собі українські книжки.

Невдовзі тих мельниківців було відкликано, а на їхнє місце прибули москалі — білі емігранти.

Постало українське національне життя

Ініціаторами організації «Просвіти» та української газети з Тризубом були колишні політв'язні совєтських кацетів. Допомагав нам у цьому професор М. А-ч, ѹ що був перекладачем при німецькому штабі. Редактором газети став кол. член Центральної Ради, український кооперативний діяч, який, відбувши десятирічне ув'язнення, зумів зберегти себе в той спосіб, ѹ працював сторожем у міському парку — і так, непомітним дідом, дожив до приходу німців.

В перші тижні на установах поруч з німецьким повівав і наш жовтоблакитний прапор. На заводі робітники безкоштовно наштампували велику кількість тризубців, які українці носили на відлогах своїх піджаків.

Але московська агентура теж не дрімала; пролізши в німецькі уряди, вона різними способами намагалася здушити національний (як вони казали, «сепаратістський») рух українців. Отже за кілька тижнів німці заборонили нам вивішувати український державний прапор і вміщати на газеті відбиток Тризуба. Але ми не заламувались. Навіть і після того, ѹ як у Кривому-Розі німці розстріляли українців, активних борців за національно-визвольну справу, ми й далі гуртувалися в «Просвіті», хоч німці й перевели її на більш обмежений статут.

В підсовєтській дійсності українці стужились за вільним друкованим словом, але німці не дозволяли доводити українських книжок з-за кордону. Проф. М. А-ч мав кілька власних книжок, але коли вони пішли по читачах, то «вловити» їх було тяжко.

Керівники «Просвіти» дбали про те, ѹ щоб дати населенню книжки з супто українським змістом, і наші вчителі взялися за пера. В першу чергу був видрукуваний

український молитовник. Готувалися до друку Історія України й ще кілька праць-спогадів, але всі ті матеріали не були надруковані, бо німці заарештували нашого редактора газети й керівника «Просвіти» пана Ирія. Їх півроку тримали у в'язниці й випустили на волю тільки аж тоді, коли фронт з-під Сталінграду наблизився до Ростова.

З перших же днів приходу німців українське антибольшевицьке підпілля активно заходилося зрушувати національну справу. В багатьох районах України, як наприклад у Опішнянському на Полтавщині, печатки старост були з державним Тризубом. Вживалися заходи до відродження Української Автокефальної Православної Церкви, але це було тяжко робити, бо большевики винищили українських священиків, й виявилось їх дуже мало; так, у моєму рідному Зінькові за німців була організована парафія УАПЦ.

В перші тижні після свого приходу німці дозволили українцям вербувати добровільців до Української армії. Мені було доручено перевести це в В. районі. В кожному селі, куди я прибував, молодь охоче зголосувала до українського війська — за декілька днів ми мали списки добровільців на дивізію війська. Списки ці були передані німецькому штабові; там вони й «присохли». Пізніше німці відкрили свої бюра по прийому добровільців до німецького війська.

Терор німців підсилювався

Терор німців набирав часто безглазих форм. Вони ніяк не хотіли зрозуміти, що большевики залишили в їхньому запіллі чисельну кількість агентурних точок, які, крім військового шпигунства й підривної праці, дбають й про те, щоб розсварити німців з українцями. Тому для всієї політики Кремля вияви німецького терору були тільки бажаними.

Вже через кілька тижнів після свого приходу німці організували в підземнім цеху заводу Ільїча ремонтну майстерню своїх танків. Агенти Москви повісили цехового майстра, який керував ремонтом танків, і причепили на трупі фанерну дощечку з написом десь такого змісту: «Всех, кто будет работать на немцев, постигнет такое наказание». Наступного ранку німці заарештували робітників того цеху — 40 партійців*) та двох безпартій-

*) Комуністи є суспільні покільки — вони не хотіли візбросю в руках умиряті за «родину».

Пізніше німці на заводі Ільїча огородили колючим дротом кілька цеглових бараків і звезли туди всіх комуністів з міста й сіл — загалом кілька тисяч; вони конали на летовищах вахисні рови для літаків. Після скінчення роботи їх кудись вивезли.

них — і о першій годині дня їхні трупи вже валялися на снігу в порожньому, без даху, склепі.

На робітничому селищі заводу Ільїча, близько 41 школи, вночі був перерізаний військовий телефонний кабель. Вранці німці заарештували навмання сто чоловіків з вулиць, близьких від місця ушкодження кабеля, й, у відплатну кару, розстріляли з них десять.

В околиці заводу Ільїча було кількаповерхове приміщення учебного комбінату. Німці огородили його колючим дротом і напакували в нього кільканадцять тисяч полонених червоноармійців *), що без спротиву склали зброю; більшість з них були українці.

Полонених тримали з ігноруванням елементарних вимог санітарії — взимку з вибитим у вікнах шклом, з знятими дверима в кімнатах. Тільки раз на добу видали їм гарячу пісну рідину та кількастограмовий кусник неякісного хліба.

При таких нестерпних умовах скоро розпочалася масова смертність полонених; щодня на кладовище привозили кілька фір мерців, а коли взимку земля дуже замерзла, то трупи полонених почали звозити й викидати під залізничний насип недалеко від заводської станції заводу Ільїча і прикривали їх гноєм та сміттям. Весною від трупів ішов великий сопух, і німці, руками полонених, вивезли з-під насипу ті трупи.

Самостійницьке українське середовище добилося від німецької влади дозволу на організацію допомоги полоненим; але зібрані харчі треба було здавати до німецьких скlepів, і видавати зібрані продукти мали німці. Їздив і я на село організовувати сталу, щотижневу збирку продуктів для полонених.

Населення радо відгукнулося на заклики й зносило городину, печений хліб, крупу, борошно, сало, різаних курей тощо **).

Коли ж зібрані продукти були звезені до німецького склепу, то німці, що лішого, забрали собі. Довелося їхати на села й на словах давати вказівки, щоб населення не давало продуктів гарної якості, щоб м'ясо забруднювали в попіл і т. п.

В Україні по божевільних закладах були тисячі хворих (в одному Херсоні до 1500). Було там багато таких, що дійшли до стану напівбожевільних у наслідок пере-

*) Через Маріупольський пункт перейшло до 60 тисяч полонених червоноармійців.

**) Першої зими за німців на селах справа з харчами стояла не влі; люди різали евакуйовану худобу, свиней, що блукали по степах, понабирали зерна з зерносховищ, склепів та совгоспів тощо.

слідування, утисків та репресій з боку советської влади; отже переважний контингент тих хворих належав до антисовєтських людей — проте німці перестріляли всіх тих душевнохворих.

Під час зимового прориву німецького фронту в січні-лютому 1942 року, до міста Зінькова продерлась большевицька розвідка в цивільному одязі й забила кількох німців. У відплату німці забрали з Солов'янівської вулиці кілька сот чоловічої людності від 12 років і старше, загнали їх до пивниць і закидали ручними гранатами. Більша частина їх загинула, а решту врятував попередній комендант міста (німець), що тоді нагодився.

Багато сіл на Україні було спалено, а людей — від дітей до старих включно — постріляно німцями за те, що близько села московські диверсанти забили німецького вояка. З-за таких нелюдських і безглуздих вчинків обурення серед українців і їхнє відвернення від німців усе збільшувалось.

Отакі численні випадки нищення німцями безборонної української людності, безперечно, лиши воду на млин політики Кремля. В цьому переконує й той факт, що німецький головний кат України, гауляйтер Еріх Кех, що дістався до Московських рук, не тільки не покараний (суда над ним ще не було) за дикі криваві розправи, що з його наказу чинилися над українською людністю, а навпаки перебуває в ласці у большевиків. За пресовими звідомленнями, він дістав від совлади віллу близько Москви, й йому, очевидно, живеться не погано.

На часах німецької окупації України я довше не зупинятивусь; та справа є ще недавньою, й буде змога її окремо висвітлити.

VI

Заключні зауваження Імперіялізми

Імперіялізм є потворним явищем у всьому укладі людського життя, й уже є на часі раз на все покінчти з цим злом. Україна й її народ перебувають у пазурях Московського імперіялізму — тож коротенько зупинимось на його історичних кроках, на тому, що криє в собі Російський імперіялізм, й що чекає українців, якщо Україна й надалі залишиться складовою частиною Російської імперії.

Для ясності зробимо коротеньке порівняння двох імперіялізмів, бо кожен імперіялізм відбиває риси духовості панівної нації імперії.

В попередніх розділах я подав образи мікроскопічної частки того, що відбувалося та напевне відбувається й сьогодні (хіба у дещо відмінній формі) на терені ССР-івської імперії. Той з мислячих людей, хто перебував у тенетах Московської неволі, в пазурях енкаведистських хижаків, певно задумувався над тим, чому то так кремлівська тиранія постала на просторі Московщини. На таке питання можна дати вичерпну відповідь хіба в кількох томах, але — на жаль і шкоду — справа вивчення з'явлення й розвитку Московського імперіялістичного духу занедбана не тільки українцями, але й взагалі всіма націями; і то до тої міри, що Вільний Світ є тепер заскочений великою загрозою бути знищеним імперіалізмом Москви.

Російська імперія посідає найродючіші й найбагатіші підземними добрами простори Європи та Азії, але, маючи цю природну привілею, Московщина не внесла нічого в скарбницю технічних винаходів, не дала світової слави мислителів, не сприяла розвиткові християнського духу, а в письменстві та мистецтві, якби не Л. Толстой, Достоєвський та Чайковський (останній, до речі, не є москалем), то росіяни не мали б з чим виступати, перед культурним світом. Натомість Московська імперія від-

новила в двадцятому столітті рабство, а серед власного московського народу виплекала ксенофобію, її є у ньому загрозливі прояви хоробливої потреби жорстокостей і крові. Російська імперія, загарбавши силою народи вищої культури й вищого духового рівня — український, грузинський, польський, литовський, фінський — брутально спинила розвій тих народів, а сама не стала на шлях розвитку, та її не єдє по ньому, доки в ній панує імперіалістичний загарбницький дух.

Причини культурної відсталості Московської імперії треба шукати ще на початках її варварського «розвитку» — коли, в другій половині 12-го століття, Андрій Боголюбський зруйнував Київ — світильник багатої слов'янської культури. Пізніше, поневолюючи Новгород, Псков, Тверь, Рязань і т. д., москвинах немилосердно винищували в великій кількості місцеву людність і вищу культуру тих невеликих держав.

Цар Іван IV — кривавий — узаконив нищення людської творчості своїх підданих. За «грозного» царя довелося тікати на Україну Федорову — першому новаторові друкування на Московії. Він же покарав смертю виходника летального апарату й наказав апарат його «яко нечистое — предать огню».

За царів і цариць над просторами Російської імперії панувала деспотія, що придушувала творчі генії одиниць. По царях настала ще жахливіша тиранія комуністів, яка винищує найменший прояв духової, навіть розумової вищості. Гірше того — винищуються взагалі чесні, віруючі здібні звичайні люди; навіть у партії простиють голову тим, хто насмілюється думати мудріше від політбюра. Через те простір Російської більшевицької імперії на сьогодні є поважно духово підсіченій — ми є свідками дегенерації літератури, мистецтва й гуманітарних наук в ССР. У своїх злодійських потягненнях комуністи перегнали царів. Вони викрадають у інших народів зинаходи, у нечуваних розмірах розгорнули щигунство, з суспільних покидьків організували всередині державних організмів інших народів вірні Кремлю п'яті колони, а до цього всього Москва з максимальною, нечуваною напругою сил своєї імперії розбудовує мілітарну міць для підбою вільного культурного світу.

Отже Росія, як імперія, не виконує свого призначення, не сприяє розвиткові й поступу світової культури. Всі природні багатства тої імперії не служать тому, щоб була внесена духовна вкладка в світову культуру, її не сприяють покращенню життя свого народу та взагалі всього людства, як це водиться в інших державних орга-

нізмах; навпаки вони служать тому, щоб була зруйнована сьогочасна, побудована на християнських засадах, культура, щоб з неї були зняті елегантські черевички й була вона взута в московські лапті, щоб обнизився життєвий рівень трудівників міста й села країн Заходу, щоб вони недоїдали й були одягнені в абищо, щоб жінки Заходу приневолені були тяжко працювати.

Сучасна Російська боляшевицька імперія має винятково низький життєвий стандарт населення й є духовою провінцією вільного світу ще й тому, що при комуністичному режимі уклад суспільно-господарського життя підсоветського населення перебудований на рабсько-невільницьку систему, яка — щодо розвитку продукційних сил і господарського поступу — є впрост не до порівняння, є значно нижчою від приватно-власницької господарської системи Америки й Англії та інших капіталістичних держав.

Певно що жодна імперія не хоче бути духовою провінцією культурного світу, перебувати в хвості передових держав, бо тоді вона зневажкатиметься поневоленими нею народами, викликатиме з їхнього боку огиду-брідкість. Отже є природним, що Московська імперія прагне посісти перше місце в світовій культурі, а для цього їй треба зруйнувати ту культуру, яка є вищою від її культури, й якої вона не в силі догнати, й натомість дати світові свою нижчу Московську культуру — зробити Москву так званим Третім Римом.

Тільки тоді, коли Московська імперія буде розділена на свої складові частини, зникне загроза сучасній християнській культурі, а народи простору Московської імперії (в тому числі й росіяни) будуть вільними й підуть швидко шляхом розвою, вкладаючи свої досягнення до світової скарбниці християнської культури на благо всього людства.

Політика демократичного світу намагається ніби задовольнити так би мовити «життєві» інтереси ССР-івської імперії; певно що з тих міркувань по Другій Світовій Війні Москві віддали сім держав та ще й Східню Прусію. Правда Юgosлавії пощастило на деякий час відірватись від Москви.

Навіть пересічний мешканець Європи розуміє, що Москва не вдоволилася цим куснем; якби Москві віддали їй решту Балкан з Дарданеллами включно та ще й Італію, то Москва і тоді була б невдоволена — бо вона й так перенасичена просторами й добрами. Їй бракує тільки кави та гумового дерева, а довжина Совєтської імперії (від Адріатики до Курильських островів) сягає

до 20 тисяч кілометрів. Якби московський народ був призвичаєний до творчості й працьовитості, то він міг би досягти життєвого стандарту, такого ж, який має американський народ; але він не прикладає своїх зусиль, щоб, припустимо, розорювати цілінні землі Казахстану та Сибіру, а набрав для цього невільників з України. Отже московський народ не прагне до створення добробуту на власній землі власними руками, а хоче захопити й решту народів Європи та примусити їх працювати на себе.

Московофіли можуть закинути мені, що всі імперії взагалі побудовані на принципі варварського поневолення інших народів, а що я маю ненависть до росіян, і через те напастую московський імперіалізм. Кажу на це, що ненависті до москалів, як народу, я зовсім не маю, але я є ворогом Московського імперіалізму, бо він поневоює мою Батьківщину-Україну, й засуджу виховання московського народу з покоління в покоління в націоналізмі-шовінізмі та фанатичному месіянізмі. Певно, що будьякий багатомільйоновий народ, якщо його виховувати в антихристиянській месіяністсько-шовіністичній духовості, в культівуванні прагнення панувати над усім світом, стає загрозливим для цивілізації. Так наприклад Гітлер на протязі тільки двох десятків років виплекав жахливі садистичні кадри і то серед народу високої культури.

Для порівняння різного типу імперіалізмів гляньмо, як на один з найвизначніших, на імперіалізм англійський. За англійськими вояками в окуповані простори йшли купці, промисловці, господарники, культурні урядовці й, де треба, християнські проповідники. Завдяки ним на пущах та некультивованих землях поставали бавовняні та рижові поля, плянтації гумових дерев, виноградні, померанчеві, бананові та інші культурно ведені сади. Підземні багацтва, що до приходу англійців лежали марно, почали використовуватись для піднесення добробуту людства.

Англійська імперія принесла світові багато технічних винаходів, світової слави мистецькі шедеври й славетні наукові заклади. Англійці розвинули в себе велику промисловість, машини якої сприяють людському поступовій поліпшують життя людей на великій частині земної кулі. Сам англійський народ від верху до низу перейнятий духом аристократизму й має високий життєвий стандарт. Відсталі кольорові народи своєї імперії англійці піднесли до так високого культурно-політичного рів-

ня, що вони один по одному виявляють у новітні часи здібність до самостійного державного життя.

А хто ж ішов за збройними ватагами Московського імперіалізму? Ішов за ними мужик-поселенець та імперська брутальна адміністрація п'яниць — ласа на ха-барі та жінок. Що дала Москва Східній Прусії, яку во-на загарбала після Другої Світової Війни? — поселен-ця-колгоспника.

За те, що така жахлива, тиранська, брутальна й агресивна імперія, як Московська, зміцнилася до тої міри, що вона тепер загрожує решті світу, несуть відповідальність державні уряди країн вільного світу. Треба ж було ще сто років тому звернути пильну увагу на працю де-Кюстена, який у своїх творах ядерно виявив московську духовість. Але лише тепер книга де-Кюстена стала знайомою західним дипломатам, політикам, журна-лістам — і то далеко не всім.

Але й ті, що студіюють тепер де-Кюстена, часто по-падають у блуд, бо треба приймати до уваги, що вже після де-Кюстена більше століття Московський дух міцнів і «удосконалювався», досягнувши такого рівня, що людина Західу не може його збагнути й тому каже — Ні, цього не може бути!

Людям Західу, що не перебували в пазурях Москви, це ще можна пробачити. Але коли доводиться читати в українській еміграційній пресі виписки з книги де-Кюстена з зауваженням «таке саме існує й тепер в СССР», то стає соромно за своїх земляків. Бо ж за часів, що їх описує де-Кюстен, на просторах Російської імперії па-нував кріпацький лад, при якому «крестьян» црінево-лювали три дні на тиждень працювати на пана, три дні працювати у власному господарстві, а неділя була для Бога (такі умови були на Україні). За ті дні праці в панському маєткові пан давав кріпакові у землекористу-вання десятину (пересічно) землі на працюючу особу й пів десятини на непрацюючу. Крігак мав власне госпо-дарство, коней, корів, овець, свиней тощо. Ті ж кріпаки, що постійно працювали в панській садибі, одержували харчі, одяг, взуття, паливо і т. п. у такому розмірі, який сьогоднішнім колгоспникам і не сниться. Тепер же кол-госпники приневолені рік-річно працювати в колгоспі щотижня сім днів, і за це вони мають на трудодень кі-лограм (пересічно) гіршої якості збіжжя та 10-25 сотих гектара грядок біля хати, з яких частину врожаю зда-ють державі й ще платять грошовий податок.

За кріпацьких часів за те, що кріпак вкраяв на пансь-

кому току зерна в кишенню, або потягнув снопа в полі, чи зрубав дерево в лісі, пан карав його всипавши від 10 до 25 лозинок по задку. Тепер у колгоспі за таку крадіжку соціалістичної власності колгоспника засуджують до тяжкої кацетної праці на термін від 10 до 25 років. За кріпацьких часів кріпаки могли мати ручні жорна й на них молоти зерно, а за советських часів не дозволено мати жорна й на них молоти. Тоді кріпаків називали «крепостнимі душами», а тепер колгоспників називають «колхозная рабсіла». Якби Хрущов (або хто інший) привернув тепер колгоспникам ті права, які кріпаки мали при кріпацтві, то за таку ласку його сміливо можна було б проголосити найбільшим гуманістом і поступовцем 20-го століття. Отже коли в пресі колгоспу систему прирівнюють до кріпацтва, то це є невірним — бо кріпацтво було останньою фазою, відживаючої рабської системи, а сучасна колгоспна система є вступною фазою до нового «модерного», «удосконаленого» рабства.

Коли подорожував де-Кюстен по Московщині, то тоді ще був вільний зв'язок із Заходом. Багато москалів аристократів навіть учили своїх дітей у високих школах Заходу; Росія тоді мавпувала культуру Заходу, турбувалась, щоб у неї було «вікно» в Европу — сьогодні всього цього немає, зате ксенофобія охопила москалів.

Сто років тому в Росії були каторжні роботи, на яких чи й працювало сто тисяч в'язнів — тепер же у Советів існує стала система трудових примусових таборів з мільйонами в'язнів. Тоді життєвий рівень населення України буввищий і тоді не умертвляли голodom мільйонів українців. У ті часи Петербург провадив політику асиміляції українців, а тепер Москва щодо України веде політику народовбивства (геноциду). За часів де-Кюстена Росія лише мріяла заволодіти Європою й стати «Третім Римом», а сьогодні Москва вже готується до останнього змагу за здійснення тих мрій.

В роки революції Західня Європа й Америка не підpirали Україну в її змаганнях до створення власної держави, бо хотіли мати велику Російську імперію. Як на ті часи, то для інтересів Заходу нібито було й не зло, щоб Москва, тримала під своїм пануванням слов'янський простір та здушувала розвій слов'янських народів; бо ж тоді через торгівлю з імперською Росією вигідніше можна було брати з того простору якісні й дешеві збіжжево-харчові продукти, поставляючи Росії вироби своєї промисловості. Тож і в післяреволюційні часи, як-

що виходити з інтересів земель Вашингтону та Альбіона (ігноруючи християнську мораль) то мовби й не було нічого злого в тому, що Москва умертвляла мільйони українців розкуркулюванням голодом, тощо.

Ті, що домовлялися в Ялті, Потсдамі, знали вже за могили Вінниці, Одеси, Катиня, які були заповнені трупами десятків тисяч слов'ян; знали вони, що примусова реінкарнація збігців даста нові могили сотень тисяч ні в чому не винних людей. Ми, «диваки», твердили, що за християнською мораллю не вільно було сідати за один стіл з душогубами, але західні політики міркували інакше. Можливо думали вони, що коли Москва між Дунаєм і Тереком винищить слов'ян, що посідають багатий і дуже родючий простір, то він придастесь для іншого людського племені. Цинізм «ялтинських» політиків Заходу, що репрезентували вільну частину християнського світу, відіб'ється невдовзі кривавою кашіллю для їхніх власних народів; бо ж хоч Москва під цю пору є упирим переважно слов'янських народів, але виглядає так, що москвина, посідаючи нищівну ракетну, атомову й водневу зброю, захоплені жадобою влади над світом і шалено готуються (хоч вони самі є білими), на спілку з кольоровими (жовтими) народами, знищити білу людську расу — носія високої культури.

Ракетні стрільна Москви спрямовані не на Африку чи Індію, а на Західну Європу; атомові та гідрогенні бомби будуть змертвлювати простори, заселені білими людьми.

Російський імперіалізм є побудником воєн

Сторічний відрізок часу свідчить нам, що Кримську війну, Японсько-Російську, Балканську, Першу Світову Війну викликав Російський імперіалізм.

Перша сталінська п'ятирічка гіантських озброєнь ССР змусила Західну Європу й Англію допустити відображення військової потужності Німеччини, а друга сталінська п'ятирічка приневолила Захід до Мюнхенської угоди; відтак, дякуючи наявності Російського імперіалізму, вибухнула Друга Світова Війна, по ній — Китайська, потім — маленька Корейська та Індокитаїська.

Під цю пору, дякуючи загрозі Московського імперіалізму, дозволено озброюватись Німеччині. Англія, Америка та інші країни знищили німецьку мілітарну потугу, але, завдяки наявності Російського імперіалізму, Німеччина вже двічі, після десяти років по війнах відроджує свою мілітарну силу.

Якби під цю пору Російський імперіалізм не готувався до розгортання третьої світової війни, то як «субого» виглядав би світ! Трудівники вільної частини світу не платили б тоді тих високих податків, які вони платять під цю пору. Не витрачались би гроші на так часті тепер наради, зустрічі, конференції дипломатів світу, не було б НАТО.

Тоді Вільний Світ не готувався б до оборони, й не треба б було країнам Європи, Америки, Близького Сходу та іншим витрачати щорічно багато десятків мільярдів доларів на військові замовлення, а приватним колам не було б потреби й сенсу витрачати мільйони доларів на непередрішенську політику.

Якщо ж буде збережена Російська імперія, то після третьої світової війни незабаром буде четверта війна. Якщо зникне Російська імперія, то зникнуть світові війни. Тож українцям треба виступати мужньо й одверто проти непередрішенської політики приватних кіл, бо та політика спрямована на те, щоб Український Нарід і в майбутньому був поневолений Московським імперіалізмом. Непередрішенська по відношенню до Росії політика є крихка, й українці, виступаючи одностайно, могли б її уневажнити. Та, на жаль, цього нема — частина наших українців простягла руки до приватних кіл по брудний гріш.

До УПА простягаймо свої духові руки, а не до приватних кіл, бо там є пастка для Української Визвольної Справи.

З москалями треба провадити розмови

Розмови з москалям я треба починати не з «передрішенства», а з з'ясування того, скільки десятків мільярдів карбованців погоджуються москалі сплатити Україні за більйони робочих днів, що їх уклали мільйони в'язнів і взагалі невільників українців на протязі кількох десятків років у розбудову на Московщині промислових споруд, електрівень, каналів, залізниць тощо.

Те, що в той же час було збудовано й на Україні, робилося руками не москалів, а українців. Наприклад на будові Азовсталі в Маріуполі працювало багато тисяч в'язнів українців та «трудармійців» (молодиків, що через політичну неблагонадійність батьків не були по кликані до армії); багато сот іх померло при цьому.

Канал Каховка-Крим постав з вимог імперської стратегії, як оборонна переона від танкових колон, які можуть висадитись на побережжю Чорного моря, щоб іти найближчим шляхом через Донбас на Москву.

На казацьких землях канал Волга-Дон теж постав із стратегічних міркувань, щоб під час війни, в разі загрози, була можливість вивести українську військову і цивільну флоту в глиб Московщини. Отже ті канали збудовані не для розвою доброчуту українців і казаків.

Що чекає українців?

Чи можуть бути істотні полегшення для українського народу, якщо Україна залишатся і надалі в складі майбутньої Російської імперії? Припустимо, що Керенський і Ко., або інші «демократи» переберуть кермо Московської «нової» імперії, зліквидують табори примусової праці (кацети) й взагалі скасують принцип невільничої праці. Такий крок заламав би економіку Московщини, бо сучасна комуністична імперія розбудувала величезні різного роду промисли в північних та підбігузових просторах Московщини. Ті промислові райони не тільки збудовані руками невільників-в'язнів, а воно й утримуються весь час рабською працею невільників — в переважаючій більшості українців.

Міркуючи логічно, можна сказати, що в майбутній «демократичній» Московщині, як і в усьому вільному капіталістичному світі, промисел той мав би утримуватись вільно найманими робітниками. Отже розглянемо цілком коротенько, чи є належні умови для перестановки промислу Московщини, що зараз базується на рабській праці, на працю по вільному найму.

Паперова фабрика «Сокол», що до революції належала (якщо пам'ять не зраджує) Суркову, й яка міститься в північному краю на річці Сухоні (притока Північної Двіни) — в 1937 році цю фабрику звали вже старим цехом, бо її було поширено до непізнання. Руками в'язнів збудовано там паперовий комбінат-гігант та місто для вільнонайманих робітників. На тому комбінаті устатковано сім великих закордонних машин. Заготівля сировини-дерева, рубка, вивозка, сплав, штабельовка на лісобіржі біля комбінату — все це переводилось в'язнями, що були розміщені в кільканадцяти таборах по кілька тисяч в'язнів у кожному.

По річці Вологжка, що допливає до річки Онеги, на лівому її березі розташовані табори в'язнів. Основною роботою в тих кацетах є заготівля дерева для новозбудованого іншого паперового комбінату, назву якого точно не пригадую.

Коли б Рухлов (що був міністром залізниць за царя) був ще живий і повернувся до своїх маєтків у північному краю, то він не пізнав би їх. Будинки його має-

ків тепер губилися серед силосних башт, яких у 1935 році було 36. Там тепер була електрівня, макуходробілка; було з сотню інших будівель і бараків для мешкання в'язнів, гаражі, будинки для вільнонайманої адміністрації й технічного персоналу, коровники, в яких містилося 6000 корів без ялівнику. Були ще там совгоспи «Марковське», «Побєда» й сотні інших, що в північному краю стало обслуговувалися працею в'язнів — переважно українців.

Щоб лісорозробки провадити вільнонайманими людьми, треба в першу чергу побудувати робітничі селища — бо хто ж скоче добровільно тіснитися в дощаних деревонених блощицями бараках, що в них раніше мешкали в'язні; а для того щоб побудувати найманою працею селища для робітників, треба вкласти поважний капітал, а після війни Москва його не матиме.

Щодо паперових комбінатів, то проблема, здається, ще не є так тяжкою. Москва припинить провадити прогаанду за кордоном і скоротить виробництво паперу; припустимо, що на комбінаті «Сокол» замість семи працюватиме лише одна машина, й тоді на комбінаті постане безробіття. Безробітних людей можна буде використовувати на заготівлю дерева та торфу*); але чи скочуть москалі переходити з легкої цехової праці на тяжку (ліс рубати, торф добувати)? А якщо й скочуть, то значить Керенський, чи взагалі «нова Росія» не принесуть їм повернання долі.

В совхозах замість бараків треба буде побудувати хати, або роздати корови та іншу худобу місцевому населенню. Але тоді стане на консервацію великий механізований консервний завод вершкового молока, розташований на правому березі Сухоні (проти паперового комбінату «Сокол»), бо для нього основним постачальником молока є совхоз ГПУ (масток Рухлова); отже не тільки вільнонаймані москалі консервного заводу стануть безробітними, але для Москви, Ленінграда та інших міст не вироблятиметься консервоване вершкове молоко.

В Архангельську та Архангельській області в 1937 році було 48 тартаків. Заготівлю дерева для них провадили невільники — в'язні, спецпоселенці, «вольні поселенці» і т. п., що мешкали в великій тісноті в бараках таборів. А якщо розпустятися в'язні-невільників, то хто ж ~~заготовляти~~ заготовлятиме ліс для тих тартаків?

* У 1935 році в семи кілометрах від комбінату кількома тисячами невільників ці овадилась заготівля торфу для його; комендантам того табору «Міхайлово болото» був тов. Белов. Праця була дуже тяжкою, а іри навантаженні сухого торфу у в'язнів від порохів текла з носа кров.

Поставити їх на консервацію не можна буде, бо вони майже виключно виготовляють піло-матеріал на експорт, а «нова Росія» відмовиться від експорту ніяк не зможе.

Рівно ж на Кольському півострові не зупиниш апаративих розробок, що провадяться працею українців-поселенців майже виключно на експорт.

Золотодобувальні, в яких під цю пору добувають золото працею в'язнів, теж не можна буде зупинити, бо Москва пекуче потребуватиме золота на латання руйнувань, посталих у наслідок війни.

Не можна буде припинити й добування вугілля в районі Воркути, яке провадиться працею в'язнів — бо це приведе до консервації промисловості Ленінграду, що живиться вугіллям Воркути. Якщо ж на Воркуті замість примітивних в'язнівських мешкань побудувати будинки для поселення в них родинних вільнонайманих робітників і платити їм таку зарплату, яка захочила б їх у таку холодну й непривітну пустелю, то тоді тонна добутого на Воркуті вугілля коштуватиме промисловості дорожче ніж вугілля, куплене в Німеччині, Бельгії чи в якісь іншій країні Західної Європи.

В такому ж стані будуть і вугільні копальні на острові Вайгачі (в Карському морі). В'язні з острова Вайгача, яких я зустрічав, казали, що й за купу золота не захотіли б вони добровільно працювати там у шахтах.

А хто, після звільнення в'язнів, обслуговуватиме індустріальні споруди Далекого Сходу, АССРеспублікі Комі, нафтovі й гасові вежі в Усть-Ухті, копальні міді та заліза в Тіманських горах і т. п. та й взагалі чисельні промислові споруди на підбігузових просторах, які обслуговуються працею в'язнів, і які Москва розгорнула в таких розмірах, що навіть і при добрій волі вона їх не зможе урухомлювати силами тільки свого (московського) народу?

Московська комуністична імперія розбудовує в себе промисел у арктичних та інших кліматично непріятливих районах з розрахунком стало й довічно обслуговувати його працею невільників. Москва гадає, що, після викінчення українців, будуть ще італійці, французці, німці, еспанці, англійці і т. д., а московський народ виконуватиме обов'язки ВОхр и (воєнізированная охрана) в тім великім кацеті.

З цією метою Москва скасувала в кацетах залік робочих днів, підвищила максимум карності з 10 на 25 років, дещо поліпшила житлові і харчові умови, щоб в'язні при кацетній праці могли довше виживати.

Після повалення комунізму в новій «свободній» Росії може відбутися тільки заміна невільників-рабів. Задмістю звільнених решток від мільйонів ув'язнених українців треба буде відтранспортувати на північ нові мільйони — сепаратистів, націоналістів, комуністів, комсомольців, активістів.

Про три останні категорії може хто скаже — Туди їм і дорога; нас виряджали до кацетів, а тепер нехай і вони скоштують кацетного життя (то не є важливим, якщо кацети тоді матимуть якусь іншу «благородну» назву). Але такий підхід був би невірним. Якщо українських комуністів вважатимуть карною категорією, то й у тому разі їх не треба відправляти до Московщини, а їхню працю належить використати для відбудови й розбудови свого краю — України.

«Новая свободная» Російська імперія зможе утримувати північно підбігуновий промисел при вільно винайдений праці лише шляхом грабування підатково-торговельним чи якимсь іншим порядком України, бо північні промислові райони не витримали б нормальної конкуренції з південними районами. То ж може зроблятися так, що на Україні будуть сякі-такі-напіврабські-заробітки, а на півночі буде створено «ельдорадо» щодо зарплатні, так що українці, можливо добровільно їхнатимуть на північ, женучись за добрым заробітком.

Вже час не допустити до того, щоб Україна й у майбутньому була постачальником харчів, сирівців, рабів, робітників та солдат для Московської імперії. Стидаймося, що ми відстали навіть від кольорових народів, бо серед них ніхто не терпить такої тяжкої неволі, як українці від москалів. Шість років працював я в кількох областях Англії й ніде не зустрічав «поневолення» Англією чорних людей на праці у фармерів, на ріллі. Багато чорних працює на фабриках та на інших легких і більш поплатних працях, а москаль, що «брatom» себе називає, тільки за останні два роки набрав сотні тисяч невільників з України, вивіз їх до Казахстану та Сибіру, поселив у шаторах — нехай українці для «брата» там пшеницю плекають.

Що ж нам робити?

За всі ті кривиди знущання й злідні, які терпить наш народ, перебуваючи в Московській неволі — яка має геноцидне*) вістря — оправданим було б, якби українці утво-

*) До геноциду треба віднести:

1. Масові розвстріли борців за Вільну Справу в 1918-22 роках.
2. Голод на півдні України 1922 р., утворений ревквізіцією вбіжжя.

рили з Москви румовища Карthagени. І то не тому, боронь Боже, що ми є людоненависниками, а тому, що заки ми будемо складовою частиною Московської імперії, перед нами, українцями, все буде безвиглядна тяжка неволя, що веде до винародовлення української нації. Позбутись цієї тяжкої неволі шляхом військового походу на Москву ми не маємо змоги, але стати вільним народом ми можемо й мусимо.

Рожевих надій на те, що вирішальні потуги Вільного Світу допоможуть нам стати вільним народом, покищо немає. Отже український нарід має покладатись на власні сили, а для цього нам треба:

1. Єдності й тотальної мобілізації всіх сил свого народу; маємо включити всіх чоловіків, підлітків, жінок (у першу чергу дівчат) на боротьбу за Волю.

2. Немилосердно карати своїх зрадників, що захочуть служити «новій Росії». Ніхто з українців, до сільських писарів, убиральниць і сторожків включно, не сміє ставати на працю в урядових установах на Україні, підпідрядкованих Москви. Такий бойкот унеможливить розбудування на Україні апарату Московського поневолення з українців — нехай москалі разом з своїм (московським) окупаційним військом шлють свої кадри на Україну, а ми маємо їх винищувати.

3. Кожен хутір, село і місто у нас мають стати смертоносними пунктами для москалів. Постріли з гвинтівки з лъохів, вікон, бліндажів, пивниць нестимуть смерть

-
3. Розвстріл амнестованых повстанців у 1928-29 роках.
 4. Ліквідація СНУ, СУМ, УАПЦ, вивезення на північ розкуркуленіх у 1929-32 роках.
 5. Штучно організований голод умертвив мільйони українців у 1933 р.
 6. Розгут ежовицін та систематичні масові розвстріли населення, що стверджується Вінницькими та Одеськими магістралами — в 1937-38 рр.
 7. Масові розвстріли в'язнів; повітряне бомбардування українського населення соєтським літаками; мобілізування чоловіків (Лисичанськ та інші райони) що їх без зброй гнали на смерть на німецькі шанци — в 1941-45 рр.
 8. Голод на Україні. Мільйони репатрійованих вивезені в кацети до Спібру — в 1945 р.
 9. Вивезення української людності на цілінні землі — в 1953-54 рр.
 10. Систематичне недоживлення населення на протязі 25 років по колективізації.
 11. Дуже тяжкі житлові умови (дві родини в кімнаті).
 12. Відеутність належного теплого одягу та взуття в зимову пору року.
 13. Відеутність достатньої кількості опалу в зимовий час.
 14. Тяжка виснажувальна праця (робочий світланий день стахановця на тоці).
 15. Мізерно мала заробітня плата з року в рік погіршує життя.
 16. Страх, непевність в завтрашній день.
 17. В таких умовах виникають багатодітні родини, її дівчата в великій частині лишаються неодруженими.

москалям. Українці на власній землі можуть так скривавити ворога, що він переконається, що довше ведення війни на Україні загрожує тяжко підривати його біологічну субстанцію. Ми мусімо бути свідомі того, що за такий спротив буде відплата від ворога, але вона може нанести лише тяжкі втрати, але не поразку, бо всіх хуторів і сіл гарматним огнем не можна знести й не можна всі міста закидати атомовими бомбами; не зможуть ворожі вояки весь час перебувати в танках. Наш клич має бути — Всі на боротьбу за Богом благословенії права людини, за особисту свободу, за Волю Батьківщини — України!

Але без єдності ми Визвольного іспиту не складемо й на Рідній Землі, як не склали його в належній мірі на емігрантії, бо ми сіли в партійні кораблики й пливемо хто куди під командою недосвідчених, капітанів, аби тільки не визнати авторитету адмірала.

Ми емігранти є синами і доньками героїчної нації-мученика, а про те ми не спромоглися дати твір такого рівня, щоб він був настільною книгою у багатьох націй світу, щоб сколихнув він думку низів Вільного Світу. Бо ж після завоювання Росією і решти Вільного Світу має терпіти головним чином не заможний прошарок — не капіталісти, фабриканти, генерали, офіцери, політики, письменники-журналісти, священики, фармери, купці. Ті категорії будуть винищенні й уже не знатимуть на землі жодного горя, а робітники, наймити, дрібні клерки тягтимуть ярмо московського рабства — оцю категорію треба не тільки застерегти, а й пробудити від байдужості.

Про те, що ми в літературі не дотягаємо, свідчить те, що наші поети до цього часу не спромоглися дати писем на належному рівні на тему жахливого голоду, розкуркулювання, колективізації, московських кацетів тощо. Ми не маємо п'єс такого рівня, щоб вони потрапили на сцену вільної частини світу, а на наших сценах на еміграції й до цього часу виставляються наймички, пошились у дурні, соловії з вальдшнепів, народні малахай, мини мазайли та інший брухт. Хворіє й наше образотворче мистецтво, бо з тем теперішньої доби — Московського, комуністичного імперіалізму — нема чого (за винятком кількох зразків) показати на виставках Вільного Світу. Нема на ці теми й кінофільмів, а музики наші не дали симфоній. Теми бач не слабі, але ми на еміграції через відсутність єдності є слабі творчим духом і грошем, та ще на сторожі нашої літератури Москва напевно має дозорців.

Через відсутність єдності сталася програна в часи визвольних змагань 1917-20 років — тоді українців поділили на бідних і багатих, і на базі цього поділу велись криваві порахунки. Тепер же у нас лишилися тільки «бідні», але нас поділено за партійною ознакою, й при цьому поділі ми теж непримиренно ворогуємо. Якщо цей вбивчий фермент партійництва й братоненависті перенесеться з еміграції й на Рідні Землі, то справа визволення України стане безнадійною.

Переважна більшість рядових українців («низу») тужать за єдністю, але партійно-групові провідники ухиляються від єдності; у пресі вони пишуть гарні слова про необхідність єдності, але не находитися відважних започаткувати здійснення цього. Через те все більше стає не еміграції таких українців, що маючи рукою на все, кажучи — заки наші пани не дійдуть до згоди, жодну партію не підпираю й грошей нікому не даю.

Поразка визвольної боротьби 1917-1920 років сталася ще й з тої причини, що українці вели її під запозиченими модерніми чужими гаслами того часу — під цю ж пору українці підхоплюють «найmodерніші».

На еміграції ми маємо військові організації під різними назвами. Навіть і «гвардію» маємо. «Красная гвардія» розпинала в свій час Україну; біла гвардія плюндрувала Україну. Під час Другої Світової Війни, коли з Московщини поверталася червона армія, большевицькі гвардійські дивізії виробляли страхіття над українським народом. А отже бач знайшлися серед українців такі «державники», що захотіли причепити українському воїкові зненавиджений українським народом ярлик гвардії.

Зате побратимства українських козаків, ба навіть української козацької назви ми ніде не бачимо. Назва козак це є наше рідне, традиційне. Лицарський дух козаків є такий міцний і довготривалий, що москаль-неволювач і до цього часу не може подолати його. Москвали бояться відродження козацтва; передбачаючи те, що після повалення большевиків український народ забажає відродження козацтва на рідних землях, вони заздалегідь хочуть поставити козацький рух на службу Московській імперії і через свого відпоручника Гулая намагалися закласти основи козацького українського руху на еміграції.

В 1918-20 роках на духові очі наших республяканців сів полудою соціалізм — за нього боролися, якза безперечний кліч часу. Тепер у світі модною стала демократія. «Народними демократіями» звуться тоталітарні ус-

трої в советських сателітах. «Демократичною» республікою звєтється підсоветська Східня Німеччина. І наші республіканці мов у нестямі все випинають цю назву. Якби наші «демократи» були справжніми демократами, то вони прагнули б до того, щоб уклад життя в майбутній Українській Державі був демократичний, а питання про державну форму залишили б на вирішенні народу. У нас майже нема соборницьких організацій, а все демократичні. Організація репресованих є демократична, студентська організація — демократична, комбатанти — демократичні, спілка письменників — демократична, різні партії демократичні і т. д. Жалься Божел Ми скочуємся на той же блудпий поразницький шлях, як і в 1917-20 роках. Тільки тоді він звався соціалістичним, а тепер «демократичним».

При вирішенні питання про державну форму вирішальне значення мають не партійні погляди, а рація стану Української Нації, а ця рація вимагає, щоб державне життя ми розпочинали з Гетьманського устрою — з конституційної монархії. Ворог довів Україну до матеріального убозтва, духово й біологічно підсік її. Тож для того, щоб уникнути отаманії й щоб якнайскоріше позбутися зліднів, щоб духово зміцніла й біологічно скріпла наша Батьківщина, треба щоб народ наш мав дійсно спокійні й вільні часи для творчого вкладу, та щоб держава наша не була (як народня Польська республіка) мілітарно слабою, а для цього треба відродити козацтво з його славними лицарськими традиціями.

При республіканському державному устрою неминучою є гостра боротьба за владу-панування в державі (так, як тепер на еміграції) чисельних молодих наших політично й організаційно не вироблених партій; це не зможе повести наш народ до належного піднесення, не скріпити держави, й вона не буде стійкою.

Будьмо жертвовні й стійкі

Не є вказаним у час загрози Московського імперіалізму дбати лише за матеріальний добробут. Так коопера тори Галичини накопичували мільйонової вартости маєтки, а не спромоглися вони для визвольно-державницьких цілей видати історію України в англійській мові й заповнити нею бібліотеки й університети англомовних країн світу, щоб той світ не тільки з російських джерел черпав відомості за Україну. В 1939 році все добро кооперації Галичини потрапило до рук москаля-большевика. Так тяглися вони до гроша, зате багато не дотягли для добра Української Справи.

В боротьбі за волю своєї Батьківщини України я втратив усе до хати включно. З господаря я став наймитом на чужині. Але я не нарікаю й не відчуваю приниження — навпаки душа моя звернена з подякою до Всешинього, що примістив мене для земного перебування до так хороброї й у суті своїй непоборної Української Нації.

Я свідомий того, що трагедія Українського Народу, а зокрема й моєго роду сталася тому, що ми допустили до того, що були зруйновані суворі традиції наших попередників.

Мій батько зберігав прадідівський козацький самопал й рік-річно на Водохрещення, коли священик спускав у воду хрест, стріляв з нього, віддаючи салют Богові в подяку за збереження козацьких родів і рідних традицій. І батько мій мав особисту волю й господарство.

Я позбувся козацького самопалу свого роду, а з ним і господарства й став невільником; лише втечею з Рідної Землі врятував я собі життя.

Тримаючи в руках чужу модерну зброю, але не під чужими модерними гаслами, а під всеоб'єднуючим непереможним духом наших попередників козаків-лицарів — здобудемо Державну Волю своїй любій Батьківщині — Україні!

Зміст

	Стор.
Передмова	3
I. Бурхливі часи	
Революція	5
«Керенщина» і Центральна Рада	6
Вперше влада большевиків	8
Прийшли німці	8
Гетьманщина	10
Влада Директорії	11
«Війна» з гетьманською вартою	12
«Золотодобування»	16
До нас прибув Хрестовий	17
У Хрестових	19
Знову прийшли большевики	19
Большевицька влада	22
Прихід денікінців	23
Повернення з Києва	24
II. Повстанська боротьба	
Масюта організував повстанський загін	27
14-а большевицька армія вступила в Гетьманщину	31
От. Хрестовий зустрічає от. Масюту	32
Удовиченкові хутори	33
Хутори готуються до відсічі	38
Гриць у таборі отамана Хрестового	40
Марійка у підводах	42
У Лемишів	45
Загрожене населення тікає в ліси	47
Прибув загін от. Масюти	48
Польова Служба Божа	51
Віче	54
Забава перед боєм	57
Нарада Отаманів	59
Ніч перед боєм	59
Діти допомагали повстанцям	61
Бій під Лютенською	62

Дівчати полонили	65
Після бою	69
Ранений Гриць повернувся додому	70
Цинка патронів	71
Нерадісні висліди бою	72
Панотець Павло	73
Опартуністичні нахили	74
Проповіді отця Павла	75
Батько Махно	78
Сподівання Хрестового не справдилися	83
Махно рейдував у нашому повіті	84
Зруйнували базарні крамниці	85
Весна	86
Батько Махно ще раз відвідав нас	87
Гімназисти	89
Стріл Чернишена	90
Добування чистих бланків	91
Амністія	94
Отаман Хрестовий продовжував боротьбу	96
Отамана Мандика забито	101
Загибель отамана Хрестового	101
У Провідну Неділю	103
Колишні гімназистки О. П-ко і М. К-ко	104
Голод 1922 року на півдні України	105
Настав НЕП	106
«Лампочка Ільїча»	108
Занепад нашого міста	109
Чудесне оновлення ікон	111
Автокефальний рух	112
Ліквідація НЕП-у	119
Розкуркулення й колективізація	120
Втеча з пізночі	123
Ешелоном на північ	125
Шлях на Голгофу	126
Ми прибули до Куклова	129
Трагедія матушки	132
Масова смертність невільників	134
Нас повезли до м. Каднікова	136
Втеча з совхоза	137
На збиранні сіна в совхозі ГПУ	138
Втеча з косовиці	139
Зустріч з ведмедем	141
Зустріч з людьми	142
Забили глухаря	145
Мочарі	146
Ловили рибу	147

Мисливська хатка	148
Корова в лісі	149
Забили зайця	149
Втікачів спіймано	150
Втеча вночі	152
Земляк з Полтавщини	153
Останній етап	155
В своїй хаті	158
Торгівля людьми	160
Кара запроданцеві	164
Гриць з побратимом полягли в облозі	166
С. В. У.	169
Переважна активність Теслі	173
Зустріч з таємним агентом ГПУ	174
Підпілля в загрозі	175

III. За гратами та дротом

Мене арештували	176
В Полтавському обласному ГПУ	177
В камері	178
На допиті	179
Нові люди в камері	183
«Око» в камері	185
Один в камері	186
Слідчий читав мені мій вірш	188
Розстріли в тюрпозі	189
В камері смертників	190
Візита прокурора	194
Розстріл адвоката Виноградського	195
Червоноармієць тікав до партизан	198
Масові арешти підпільників	198
Я став голярем	200
Розстріляли жінку	200
Прибули нові в'язні	202
В'язень з іншої камери	202
В'язень через місяць повернувся з допиту	203
Що таке «нольовка»?	204
Знову в іншій камері	205
Золотарі	206
Бривко обробляв в'язнів у камерах	207
Ї «бунтував» камеру	208
Ще в одній камері	209
В'язень без шапки	210
Привезли зв'язаних братів Теслі	210
Афанасій «на волі»	212
Мене перевели до в'язниці	218

У карантині	219
У звичайній камері	220
Побачення	222
В етап	222
В пересильній в'язниці Харкова	223
На північ...	225
Б. Б. Л. — Бєломорско-Балтійські Лагеря	228
Заввага	230
Ми йшли тереном Сосновецького відділу	232
Лагпункт № 3	232
На праці	234
Харчові норми в'язнів	235
Дещо про життя в 3-му таборовому пункті	236
Брак механізації	241
Смертність збільшувалась	242
Тяжко, як згадаю	243
Мене перевели до слабосильної команди	245
«Сексоти» — секретніє сотруднікі	246
Голод гнав дітей з України до батьків у кацети	247
Ми знали про голод на Україні	249
Російські монархісти	251
Земляк — Панотець Іван	253
Прибув етап з півдня України	254
Резпочав читати	255
Етапи-пільги-ордени-звільнення	255
Каналом пливли перші катери	257
Побрратим Тесля вибув у етап	257
Обмін бон на гроши та ромбів на шпали	259
Клуб	260
Лісова пожежа	260
Канал оглядали Сталін та Ягода	261
Дотермінове часткове звільнення жінок	261
Назву ГПУ змінили на НКВД	262
Ми переїхали до м. Сорока	262
Пожежа в Кемі	263
Великодня ніч 1934 року Божого	264
«Волнолом»	265
Історія України Аркаса	267
Почуття огиди й жалю	267
Алярм	268
Капеля бандуристів	268
В'язні з чужини	270
Етапи «вільних поселенців»	270
Вбивство Кірова	271
Надежда Нелідова	272
В етапі	273

У РУР-і	274
Світ не без добрих українців	276
У кар'єрі	277
IV. Знову «на волі»	
Звільнення	279
В дорозі із Луганську	281
Дома	284
Мене відвідали підпільники	288
Я знайшов працю	289
На Старобільщині	290
«По блату»	291
Без блату	293
Руйнування церков на Україні	294
Єжовщина	295
Я виїхав до Казахстану	297
Подальші подорожування	298
На Кавказі	299
Повернення на Україну	300
Я оселився в Маріуполі	300
V. Під німцями	
Розпочалася війна	302
Наближення німців	302
Німці в Маріуполі	304
Трупи в хліві НКВД	306
Перші жертви німецьких «визволителів»	307
До жидівського питання	308
Московське літунство бомбило Маріупіль	311
Прибули мельниківці	311
Постало українське національне життя	312
Тerror німців підеилювався	314
VI. Заключні зауваження	
Імперіялізми	316
Російський імперіялізм є побудником воєн	322
З москалями треба провадити розмови	323
Про чекає українців?	324
Що ж нам робити?	327
Будьмо жертвовні й стійкі	331

Того ж автора:
«Сумні спогади. 1933 рік на Полтавщині» 1951 р. На чужині.